

આમસ્વરાજના પથિકાને

પ્રવક્તા :

વિનોબાજી

સંપાદક :

હરિવલ્લભ પરીખ

આનંદ નિકેતાન

રંગપુર, (પો. ખાનવડ)

ॐ

ग्रामस्वरराजने पंथे

उगलां लरता

विनोषाना वडाडा वनवासीआने

सप्रेम अर्पण

— हरिवंश

प्रांग्राम (सौ. १५),
ता. ६-१२-१९५८,

અનુક્રમણિકા

વિષય

પૃષ્ઠ

૧ આમુખ		
૨ જય આમદાન ! જય જગત !!	...	૧૩
૩ આમદાનથી જ આમસ્વરાજ થશે	...	૨૪
૪ આમદાનથી પ્રેમ અને કરુણા પ્રગટે	...	૨૭
૫ “જીવવું હોય તો ઝડપ કરો”	...	૩૫
૬ આશ્રમજીવનની આધારશિલાઓ	...	૪૫
૭ આમદાન મિમાંસા	...	૫૧
૮ શાંતિસ્થાપના, સ્વામિત્વ, વિસર્જન અને સર્વોદયપાત્ર	...	૬૫
૯ આમદાન પછી શું ?	...	૭૮
૧૦ વૈષ્ણવવૃત્તિ + વેપારીવૃત્તિ = આમદાન	..	૮૫
૧૧ વિકાસ એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય	...	૯૦
૧૨ આત્મશક્તિના લાભ વિના આદિવાસીઓનો ઉદ્ધાર અશક્ય	...	૧૧૦
૧૩ આજનો રણછોડ આવતી કાલનો રણજીત બનશે	...	૧૧૫
૧૪ આમજ્ઞાન, વિજ્ઞાન ને સાહિત્યની ત્રિવેણી	...	૧૧૭
૧૫ શિક્ષક : ક્રાન્તિનો અગ્રદૂત	...	૧૨૨
૧૬ અવકાશયુગના ઋષિની આપવાણી	...	૧૩૨
૧૭ વેદમાતાની ગોદમાં વેદવત્સ વિનોબા	..	૧૩૭
૧૮ સાહિત્યકેના સંમેલનમાં	...	૧૪૩

‘आनंद निवेदन’, रंगपुर आश्रम में श्री विनोबाजी

આ મુ ખ

આ એક યાદગાર પુસ્તક છે. વડોદરા જિલ્લાના વનવાસી પ્રદેશમાં વિનોબાએ પ્રવેશ કર્યો. ક્રાંતિનાં ઘોડાપૂર જેમ આવે છે તેમ લોકશક્તિનાં ઘોડાપૂર ઉપર વિનોબાની શાન્તિમય ક્રાન્તિ યાત્રા શરૂ થઈ. કુદરત કહે મારું કામ ને સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબરમાં એણે ચોમાસું જમાવી દીધું. ઇન્છનીયરો 'ના' કહે કોન્ટ્રાક્ટરો કહે ૫૦ હજાર રૂપિયામાં ૫૫૫ ૧૨ ઓક્ટોબર પહેલાં વિનોબા યાત્રા પથ તૈયાર થાય નહીં. રસ્તા હુંગર તોડીને કરવાના હતા. વચ્ચે પડતી નદી અને નાળાંઓ ન.થવાનાં હતાં બધાં કહે આ કામ અશક્ય છે અમારા સાથીઓ છેલ્લા ચાર માસથી ભારે વરસાદમાં ૪-૪ વખત પ્રદેશના ૪૦૦ ગામો ખુંદી ચૂક્યા હતા. હું અવાસમાંથી આવ્યો. સરકારી તંત્રે રસ્તાઓ અંગે ચિંતા પ્રગટ કરી. એમને મન સરકારનો માનીતો મહેમાન આવવાનો હતો અમે વિશ્વાસ સાથે કહ્યું : બધું બરાબર થઈ જશે આ હતી ૨૪મી સપ્ટેમ્બરની એક સાંજ ૧૮ દિવસમાં ૨૨ માઇલ રસ્તો કરવાનો. ૬-૭ માઈલ તદ્દન નવો હુંગર તોડીને બનાવવાનો જે મોટી નદીઓ અને ૧૮ નાળાં બાંધવાના. કોઈ શક્તિના જોરે મેં આમ કહ્યું હશે? ભાઈઓ, લોકશક્તિના જોરે. આ જ અમારી પૃંછ છે, આ જ અમારું બળ છે. આ પ્રદેશમાં ૧૦ વર્ષ અમને થયાં. લોકશક્તિને જનગત અને એનો સંપ્રદ કર્યા સિવાય અમે અહીં બીજું શું કામ કયું છે? આજે એ ખૂંદીનો ઉપયોગ થયો. બોધેલાં નાળાં રોજ રોજ ભગવાન (વરસાદ) તોડી નાખે. સવારે વાનરમેના (વનવાસીઓ) કામે લાગી જાય. ગજગાહતી જેમ છેલ્લે તો

ખે ત્રણ રાત સુદ આશુ. મેણ નદીએ કસોટી કરી. ૪૦ પદ પૂરીને મોટર જઈ શકે એટલી પટ્ટી તૈયાર કરી હતી ૧૧-૧૨ તા ખના વરસાદે એ પટ્ટી ઉપર ૪ ફૂટ પાણી ચડાવી દીધાં. રાત્રી હુકમ થયો ને જેમ શેતુબંધ બાંધવા માટે જન-જન, પશુ-પશુ સૌ કાઈ લાગી ગયું, તેમ '૧૨મીની' કાંગા વાદળથેરી રાતે મેણને નાં વનવાસીઓએ એના આજના રામજીને શેતુબંધની યાદ તાઝ કરાવી.

યાત્રીદળનો સામાન ઉચકી જતી આમદાની ગામોની વણઝાર જેણે કદી જોઈ હોય, તે કદી એ દશ્ય બહી રહે નહીં. પોતાનો સામાન જેણે આટલા માર્ગલ કદી ઉચક્યો નથી તેવા મોટા ખેડૂતો-મોટી ઉમરના ખેડૂતો ૨-૨ મણનો ખાંડો માથે મૂકી ગોઠણર કાદવ ખૂંદતા, ડુંગરો ચડતા, ૧૪-૧૪ માર્ગલની મંચલ વણથાક્યા રોજ કાપના ફય વાળના પદ્મોત્તમ અભાએ તો હલ કરી એક દિવસે ડબલ ફેરો કરી ૨૮ માર્ગલ સામાન લઈ ગયા, તે ફેર વિનોજાને વળાવતાં સુધી રોજ સાથે રહી બુવાનોનો ઉશાલ વધાર્યાં.

યાત્રાદળના સરદાર સમા, લાંબા ડગ માંડતા પૂતળ રવિશંકર મહારાજ, એમની પાછળ યાત્રાદળના ૧૦૦ સૈનિકો અને આગળ-પાછળ ખેત્ર સાથે, મજમ પનાં ચાલતા યામદાની ગામોના ગામજનો— “ગરિબે જાંબ કહન વેન નીકેન મિન માંબે પરિણામ રે”-વાળા આ જમાને જેણે કુશર પીધતા વેન છે તે કદી નહીં બહી શકે, સમાજોત્તમ. ચરણોમા ગણિદાનું સમપણ કાળ નીકળેલા આ યામિકો સામાન્ય માનવીની અશક્તિ દેખી મના દતા અને એટલે જ નન મગ્નકે અને આશાસરી આખે માનવમાનવ એમને ફરોર વંદન કરેતો હતા.

આમદાની ગામ હરિયાણાના પેચલબાઈએ ધડીબંદ સૌં ‘હરિમરણ’ કમિયું. ૧૨મીએ વિનોજાનો મુકામ નારધા હતો

વેચલાભાઈ ને વ્યવસ્થામાં કામ સોંપાયું હતું.. બપોરે ખજાર આવી કે એમનો રૂપ.વરસનો પુત્ર રામશરણ થયો છે, મડદું એની રાહ જૂએ છે.. વેચલાભાઈએ જવાબ આપ્યો: “એને તમે બધા મળીને બાળી દેજો. હું આજે નહીં આવું, કામમાં રોકાયેલો છું.”

સવારે આ જ વેચલાભાઈ પાણીના ઘડા સાથે અમને રસ્તામાં મળ્યો. મોટર બિની રાખી અમે એને પૂછ્યું: “હજી અહીં જ છો? જલ્દી જાઓ, સામાન ત્યાં પહોંચતો કરવાનો છે.” એના સાર્થીએ જવાબ આપ્યો: “એનો છોકરો કાલે ગુજરી ગયો છે. એની રાખ ટાઢી કરવા જાય છે.”

વેચલાભાઈ વચ્ચે બોલી બાંધ્યો: “ભાઈ, તમે આગળ વધો. હું આ આવ્યો” અમે સૌ ગળગળા થયા. એની કર્તવ્યનિષ્ઠાએ એને સમન્વ અને સમાધિ મુદ્દી પહોંચાડી દીધો. આ ઁસંગ સાંભળી “બાબા”એ તીવ્રક મહારાજનો દાખલો કહી સંભળાવ્યો: લોકમાન્ય અમલેખ લખતા હતા ત્યારે ઁકટરે કહ્યું કે, “તમારો પુત્ર આવ્યો. મળવું હોય તો ચાલો “તીલક મહારાજે કહ્યું: લેખ પૂરો કરીને જ આવીશ. હાલુ નિયમિત જવું જોઈએ.”

સુદામા અને શમરીઓ રોટલાના ટોપલા ભરીભરીને ગજલાવાંટ તરફ જતાં હતાં સાથીઓએ પૂછ્યું: “આ ક્યાં જાય છે?” જવાબ મળ્યો: “બાબાજીના સાથીઓને જમાડવા ગજલાવાંટ મકાઈના તાગ્ગ રોટલા લઈને જઈએ છીએ ૧૦૦૦ માણસોને ગામેગામના તાગ્ગ રોટલાથી જમાડવા કોમકે કહ્યું: “... .. ને વિકેન્દ્રત રસોઈ રચના રચાઈ હૈ !”

“પ્રેમ એ પથર બી ના પિથલે, તો કરુણા ફી રહી કદાની ક્યા ?” — કવિએ આમાં કરુણાની મહિમા એ.દીંડીમાં વ્યક્ત કરી છે.

અમલદારોને અને પ્રધાનોને બાબાએ કહ્યું : “એક બાબુથી વિચારા માનવસમાજનો વિચાર, અખિલ માત્રા ! અને બીજા બાબુથી મારું ગામડું—આમ ચિંતન ચાલવું જોઈએ, એ બંને વચ્ચેની મર્યાદાઓ, પડદાઓ અને ॥ પગથિયાંઓ તૂટવાં જોઈએ, એવો યુગ બહુ જલ્દી આવી રહ્યો છે, આજે, નથી તો આવતી કાલે આવશે હા, અંજ, અને કાલ વચ્ચેનું અંતર ચોનીસ કલાકનું હોય કે બે વર્ષનું હોય, પણ બહુ દૂર નથી. આજે કુતરા પણ ૫૦૦ માઇલ જાય છે ત્યારે માનવજાતિનો કેટલો વિકાસ થયો છે તે સમજવું જોઈએ ભક્તિમાર્ગમાં જેમ ભક્ત અને ભગવાન વચ્ચે પંથ, મંદિર, ધર્મ, ગુરુ, મંત્ર, જત્ર કશું નથી રહેતું, તેમ શામ અને વિશ્વ વચ્ચે કોઈ મારફત ન જોઈએ ગામનો સીધો સંબંધ પોતાની સરકાર સાથે હોય વચ્ચે પ્રાતઃઓર્ણસર, કલેક્ટર વગેરે મારફત શા માટે જોઈએ ?

વિચારથી જય જગત અને આચારથી, જય આમદાન — એમ થવું જોઈએ એક ભાઈએ મને પૂછ્યું કે તમે આખી દુનિયાનું કામ કરો છો તો પછી બીજા દેશોમાં કામ નથી જતા ? મેં કહ્યું : (બાબાએ કહ્યું) હિંદુસ્તાનમાં કરવા જેવું કામ ઓછામાં ઓછું થાય તો જવાપણું ન રહે અને છતાં જવું, પડે તો વાઘો નથી માટે, હું ‘જય જગત’ સાથે ‘જય આમદાન’ કહું છું. આમ થાય તો, “પંડિત નેહરુ પછી કોણ ?” — એવો નબળો, નિષ્પ્રાણ અને નરધંકર બ પુછાય, નહીં. ભારત જેવા દેશને એવો પ્રજ્ઞ શોભે નહીં, આજે એના પ્રજ્ઞ થાય છે કારણ કે આપણે વિચાર કરવાની શક્તિ કેળવી નથી, વિચાર કરવાનું મંત્રાને (પ્રધાનોને) સોંપ્યું છે અને મંત્રીને વિચાર કરવાની પુરવઠ નથી, એક મંત્રાને મેં પૂછ્યું કે, ‘તમે હોળીમાં માનો છો ? તેમાં શું બાળો છો ? એમણે કહ્યું કે, ‘લાકડાં’ મેં કહ્યું કે, ‘તમે રેકડ’ જ (કાઈલો) બાળો ને ! ૨૧ મી ડિસેમ્બર, સુધીમાં, જેનો નિકાલ થયો તેનો, યથો બાકીની હોળી કરે માણસની આસક્તિને બાળી મકરી એ જ હોળીનો,

ઉદ્દેશ છે ને ?' પણ રેકૉર્ડની જરૂરિયાત એટલે રહે છે કે આપણે વિદ્યેન્દ્રિત રચના કરતા નથી જો આપણે ૨,૦૦૦ નું એક એકમ કરીને, એમને આવશ્યક એવાં બધાં સાધનો સોંપીએ, તો વચલી રચના ભાંગી જશે અને એક બાલુ ગામડું અને બીજી બાલુ વિશ્વ રહેશે આ વિચાર અધરો છે પણ એને ટાળી શકીએ તેમ નથી. આપણે નાનકડી આસક્તિ ઊભી કરીને આપણી જાતને બાળી દેશું નો હિંદુસ્તાન આગળ વધવાનું નથી, તેમ જ ટકવાનું (પણ) નથી. માટે આપણે વિદ્યેન્દ્રિત, સ્વયંપૂર્ણ, વિશ્વસહકારી સમાજ-યોજના કરવી પડશે."

શિક્ષકોને બાળાએ કહ્યું: "આજે સમાજમાં જે આત્મજ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય છે તે ત્રણેયનું ઊંડું અધ્યયન કરીને, એને વધારવાનું કામ કરવું તે શિક્ષકનું કર્તવ્ય છે. આમ, શિક્ષકનું કામ સચ્ચિદાનંદનું છે. આવું મહત્ત્વનું ને આકર્ષક કામ મેં તમને બતાવ્યું પણ તમે કહેશો કે અમને પગાર તો પૂરતો મળતો નથી. હું તમને ઉપાય તરોડે સરકારમાંથી મુક્ત થવાનું જ સૂચવી શકું. આજે તો તમને સરકાર ઉપરથી આદેશ મોકલે છે કે સાત કલાક શુજરાતી શીખવો અને નવ કલાક અંગ્રેજી શીખવો અને એ બ્રહ્મસિખિન આધાર પર તમારે ભણાવવાનું! આમ, શિક્ષક નોકર બની જાય છે. પરંતુ જો શિક્ષક ગ્રામદાની ગામમાં બેસે અને સરકાર-નિરપેક્ષ શિક્ષણ યોજના કરે, સમાજને દોરવણી આપે, તો એનો સંસાર તો નહારે જ અને પગારની ચિંતા કરવાની નહીં રહે ઉપરાંત એની સ્વતંત્ર કીર્તિન પણ થશે."

રાજનૈતિક પક્ષોને બાળાએ શાંતિસૈનિકનો વિચાર સમજાવતાં કહ્યું: "કેટલાકને પક્ષમુક્તિની મારી શરત આકરી લાગે છે. આપણે અહિંસાની સેનાની વાત છોડીને હિંસાની જ સેનાની વાત લઈએ તો

પણ એ પદ્મમુક્ત જ હોવી જોઈએ, એ સર્વમાન્ય છે. હિંસાની સેના માટે આવી શરત હોય તો અહિંસાની સેના માટે એ અત્યંત જરૂરી છે. શાંતિમેનાની પદ્મમુક્તિની શરતને પક્ષરહિત રાજકારણ અંગેના મારા વિચારોની સાથે કશી લેવા-દેવા નથી આજે થતી અશાંતિ મોટે ભાગે તો પક્ષને માટે જ હોય છે; અને બીજાં કોઈ કારણસર અશાંતિ થઈ તો પણ પક્ષો એનો ઉપયોગ કરે છે. આવી સ્થિતિમાં શાંતિસૈનિક કોઈ પણ પક્ષનો હોય તો એની અસર સમાજ ઉપર પડે નહીં અને સમાજ એના પ્રત્યે સમાદરપૂર્વક જોઈ શકે નહીં. માટે હું પદ્મમુક્તિની વાતો કરું છું.”

યુવાનોને બાબાએ આદેશ આપ્યો કે : “વડોદરા જિલ્લા પાસે મેં અઢીસો શાંતિસૈનિક માગ્યા એ અંગે એક ભાઈએ પ્રશ્ન કર્યો કે, ‘૨૫૦ તો ઠીક, પણ અગિયાર તાલુકા માટે ૧૧ શાંતિ-સૈનિકો મળી જાય તો પણ પૂરતું છે.’ મેં કહ્યું (બાબાએ કહ્યું) કે, ‘ઉપરથી જોશો તો એવું જ દેખાશે. વ્યક્તમાં બધું આવું જ દેખાય પણ જે અવ્યક્ત શક્તિઓ કામ કરી રહી છે એના ઉપર ધ્યાન આપશો તો જણાશે કે, અવ્યક્ત શક્તિઓ માણસને પ્રેરણા આપી રહી છે, આગળ ધકેલી રહી છે એટલા માટે મને વિશ્વાસ છે કે વડોદરા પાસેથી મેં જે ૨૫૦ શાંતિસૈનિકો માગ્યા છે, એના બદલે મને ૫૦૦ મળશે ૫૦૦ મળત તો ૧૦૦૦ મળત.’ આમ આશા તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આપણે કરીએ છીએ પણ જે પરમેશ્વરની શક્તિને ધ્યાનમાં લઈને કામ કરીએ, તો સફળતા જરૂર મળે વિશ્વાસ રાખો કે, જે મારા જેવા જુદાને નિરંતર ફરતો રહેવાની પ્રેરણા આપી રહ્યો છે તે હું નવજુવાનોને શાંતિથી બેસી રહેવા દેશે ?”

છેલ્લે, રજોલી મુકામે, બાબાએ આજના બપોરે સ્વરૂપની અલખકંઠરકારી પ્રસ્તાવના રજૂ કરતાં કહ્યું : “હું ખાસ કરીને વડોદરાના ભાઈઓ માટે કહું છું કે તમે, હું અને બીજા બધા લોકો એક

શક્તિના હાથનાં ઝોળર છીએ. આપણે જે એવો અનુભવ કરવા લાગીએ કે, આપણે કામ આપણા માટે નથી કરતા, પણ એક કાળ-શક્તિ આપણી પાસે કરાવી રહી છે, તો આપણને યથાર્થ જ્ઞાન લાધશે. જેમ બાલ-કૃષ્ણ હોય છે તેમ કાલ-કૃષ્ણ પણ હોય છે. ગીતામાં કહ્યું છે: “કલોસ્મિ લોકક્ષયકૃત્ પ્રવૃદ્ધઃ”-અર્થાત્ લોક-ક્ષયનું (પ્રલયનું) કામ કરવા હું કાળ-રૂપમાં પ્રગટ થાઉં છું. આ દર્શન ભયંકર અને પ્રલયકારી જ લાગે છે લગભગ એવું જ દર્શન આજે વિજ્ઞાનયુગમાં કાળ-કૃષ્ણ દેખાડી રહ્યો છે. આનાથી માણસનો ઉચ્છેદ જ થશે, નેવો આભાસ થવા લાગ્યો છે આવી રીતે જોકે આપણી સામે સંહારક રૂપ પ્રગટ થયું છે, છતાં એ સંહારક રૂપ નથી, પણ એક મોટા અભયંકર રૂપની પ્રસ્તાવના છે. આજે દુનિયામાં જે ભયંકર રૂપ પ્રગટ થઈ રહ્યું છે તે આવવાવાળા કલ્યાણકારી યુગની પ્રસ્તાવના છે. જેમ પ્રસવ-વેદના પછી મહાન નિમિત્તિ (નવસર્જન) થાય છે,—જેનો માતાએને અનુભવ થતો હોય છે,—એવો જ પ્રસવ-વેદનાનો અનુભવ આજે વિશ્વને થઈ રહ્યો છે.”

વનવાસીઓને, જમીનદારોને, વ્યાપારીઓને, અમલદારોને, સમાજ-સેવકોને, શિક્ષકોને, સાહિત્યકારોને, શહેરવાસીઓને, પૈદિકોને, વિદ્યાર્થીઓને અને રાજકારણીઓને બાર દિવસમાં બાબાએ બધાને બધું કહી દીધું.

વડોદરામાં જ્યાં વિનોબાનો બાલકાળ વીત્યો છે, જ્યાંથી વિનોબાએ નવજીવનની પ્રેરણાઓ શરૂ કરી, તે વડોદરા પાસે એમને વધારે અપેક્ષા રાખવાનો હક છે. આમ તો આખા દેશ પાસે એમને અપેક્ષા રાખવાનો સરખો હક છે. હવે દેશનો કયો ભાગ બાકી છે કે જ્યાં વિનોબાનાં પગલાં ન પડ્યાં હોય? એમની વાનર-સેના જ્યાં રામજીનો સંદેશો ન લઈ ગઈ હોય?

‘શ્રામદાન’ એ દેશના સરક્ષણ માટેની એકમાત્ર સફળ યોજના છે. સર્વોદયપાત્ર દ્વારા લોકસંમતિથી શાંતિનિદાની સેવાઓની શરૂઆત

કરીને; વિમોખા-ભારતની ભૂમિ-ઉપર અહિંસક ક્રાન્તિને આકાર આપવા
 ઇચ્છે-છે. આપની દુનિયામાં અને પાસપડોસમાં સર્વત્ર ન્યારે લશ્કર-
 વાદના ઝોળા-ઊતરી રહ્યા છે, ત્યારે લશ્કરમુક્ત લોકશાહીનો અવિરત
 જાપ-અજાપનો જાપ જાપના 'વિનોભા' અહીં આપણને જોવા મળે છે.
 ડબ્લુ. આપણને એના દિલમાં ધબકતી ઝાંઝાની એક ચિનગારી જે આપે,
 તે આપણે 'માણસ'ની જાની જાણએ.

માણસો મળીને 'માણસાર્થ'નો વિકાસ કરી શકે. માણસાર્થનો
 નાનો સરખો દીવો પણ કેટલાકને અજવાળી શકે છે, તે સમાજ-
 જીવનમાં, રાષ્ટ્ર-જીવનમાં ડગટેલી માણસાર્થ વિશ્વને રોશન કર્યા વિના
 કેમ રહેશે? એવા આમરાત્ય દ્વારા વિશ્વરાત્યના પંથે પડેલા પથિકાને
 આ પુરતકમાંથી પ્રેરણા અને પ્રકાશ મળી રહેશે.

આપનો સહયાત્રિક,

અમદાનિકેતન, - રંગપુર;

તા ૪-૧૨-૧૯૮.

હરિવલ્લભ પરીખ

ગ્રામસ્વરાજ્યના પથિકોને

જય ગ્રામદાન ! જય જગત ! !

અત્યારે કહેવામાં આવ્યું છે કે હું તો ઘણો લાંબો પંથ કાપીને અહીં આવ્યો છું. સાડા સાત વર્ષ થયાં હું ઘણા રાજ્યોમાંથી પસાર થઈને આવ્યો છું અને હવે ગુજરાતમાં મારી યાત્રા ચાલે છે, ને ધારૂં છું કે વીસ હજાર માર્ગલ તો થઈ છે. એટલે પેદલ યાત્રા ચાલી ચાલીને હું જ દરેક ગામડે સંદેશો પહોંચાડીશ તેવી આશા ન રાખી શકાય. પણ એ સંદેશો તો કાગડા, કોયલ ને મોર પહોંચાડશે, ને પહોંચાડી રહ્યા છે, એટલા માટે હું અહીં આવ્યો તે પહેલાં જ ગ્રામદાન સમર્પણ કરવામાં આવ્યાં.

હું તો અહીં પહોંચ્યો જ ન હતો અને આ બધા અહીંના લોકો કામ કરવા મંડ્યા છે. હવે હું તો અહીં અમથો જ ફરૂં છું. આપનાં બધાંના દર્શન થાય છે. અને મને ઘેલછા, ગામડાંવાળાઓની જેમ, દર્શનની જ છે. એ બાબતમાં બંનેમાં કશો ફર્ક નથી. દર્શનથી જે આનંદ થાય છે તે માટે જ મારી યાત્રા ચાલે છે. તે કારણસર જ, અને ખીલું કોઈપણ કારણ ન હોય તો પણ, હું ફરતો જ રહું. તો અહીં આવવા માટે મેં કંઈ વધારે પ્રયાસ કર્યો કે તકલીફ ઉઠાવી એવું કંઈ નથી.

અત્યારે સ્વરાજ્ય આવ્યું છે અને હું જે સંદેશ લઈને આવ્યો છું તે વિશ્વસંદેશ છે. વાત તદ્દન સાદી છે પણ એ વિશ્વસંદેશ છે. ધીરેધીરે પ્રજા એને ઝીલશે. અને એ વિશ્વ

સદેશ છે એ પહેલાં એ આમસંદેશ છે. ગામ માટે એની અત્યંત જરૂર છે પહેલી ગામને જરૂરત છે, અને પછી આખી દુનિયાને જરૂરત છે. એટલે પહેલાં જય આમદાન, અને પછી જય! જંગલ એવો કાપકેસ છે. ૧૧/૧૨/૧૩/૧૪ ૧૫/૧૬

મને બહુ આનંદ થાય છે કે વરસાદનો ડર છતાં દૂરદૂરના તમામગામોમાંથી, આટલી - મોટી સંખ્યામાં આટલા લાભગ્રસ્તો અને હેઠરાંઓ આવ્યા છે. અને મારા શબ્દો સાંભળે છે. મારા શબ્દોમાં કેંઈ બહુ નથી બહુ - તો મારી હૃદયની આશુભામાં છે, જે આપણે સભા-સમાપ્તિ પહેલાં કરીશું. એ આશુભા એ જ મારી મુખ્ય શક્તિ છે અને તેની સાથે હમેશાં હું એ બોલ કહી છું, છું

‘વનવાંસી ક્ષેત્રમાં આમદાન થવાં જ જોઈએ તે સિવાય વનવાંસી ક્ષેત્ર ઊભાં થાય નહિ, અને એનું રક્ષણ કેરો માટે બહારથી બીજા કોઈ શક્તિ સમર્થ થવાની નથી જ્યાં સુધી (પોકા) પોતાના મંત્રિની જ શક્તિ મેદાન કરે ત્યાં સુધી બહારથી, મદદ થવાની નથી વરસાદના દિવસોમાં પરમેશ્વર વરસાદ તો પાડે, પણ ખેતરમાં જો કેંઈ વાવ્યું હોય તો પાક થાય પણ જો કેંઈ વાવ્યું જ ન હોય તો ખેતરમાં પાક ન થાય પરંતુ ધાત્ત, ઊગે એટલે, હને, પાક, લાવે હોય તો આપણી મહેનત અને ઈશ્વરની કૃપા એ બંને જોઈએ. પરમેશ્વરની મદદ નહિ મળે, જો આપણે પોતે કામ નહિ કરીએ - તો સરકારી મદદ કે બહારની મદદની તો પાત જ બી કરવી! વનવાંસી ગામો શહેરથી દૂર હોય છે શહેર પર એમનું ચિત્ત આકર્ષાયેલું રહે છે જંગલમાં મંગલ તેઓ કરી શકતા નથી માત્ર લાચારીથી ગ્રહે છે પરંતુ મમીઓ ખેંચાણે તો ખરે છે કે, શહેરમાં ‘મદદો’ હોય ‘નો’ કેવું સારું? તિથી પ્રવીં કીકતા ખાટે જંગલમાં લાચારીથી રહે રહે ‘પરંતુ જંગલમાં જો, મંગલ કરી શકે, સુંદર દશ્ય, નિસ્વજી હવા, પ્રાણી અને

આકાશ ને જંગલમાં ભોગવી શકાય છે એ શહેરવાળાને મળતું નથી. તે છતાંયે જીવનની મુખ્ય મુખ્ય વસ્તુઓ જે ભજનતી હોય તેો—જે ભવ ભજે નહિ—તો જંગલ ભોગવીએ નહિ, જેડીએ. ભોગવવું જુદું છે અને વેઠવું એ જુદું છે. અત્યારે તમે જંગલનું જીવન ભોગવતા નથી, વેડો છો; તો એ હાલત કેવી રીતે બદલાય ?

ભૂમિમાતા એ આપણો મુખ્ય આધાર છે. હવા, સૂર્ય, ચંદ્ર જેમ બધાને માટે છે તેમ જમીન પણ બધાને માટે, ખેંદા કરી છે. એટલા માટે મારી જમીન, તમરી જમીન—એ રીતે આપણે ને ભેદ કરીએ છીએ તે નહીં કરવા જોઈએ. આખા ગામમાં જેટલી જમીન છે તે બધાની જમીન છે. એ જમીનનો માલિક લગવાન છે અને એ જમીનના માલિક તરીકે સરકારમાં ગ્રામસભાનું નામ રહેશે. આખુ ગામ એક કુટુંબ બનીને રહેશે.

આદિવાસી ક્ષેત્રમાં—વનવાસી ક્ષેત્રમાં મોટાં ગામડાં તો હોતાં નથી. પચાસ કે સો ઘરનાં ગામ હોય છે અને એટલાં તો એક કુટુંબ જેવાં સારી રીતે રહી શકે છે. કોઈના ઘરમાં કંઈ વ્યથું તો એકદમ બધાને ખબર પડી જાય છે. કોઈના ઘરમાં જન્મ થયો તો પણ એકદમ બધાને ખબર પડી જાય છે. આ તો 'મોટી' ખબરો થઈ. પણ કોના ઘરમાં શું રસોઈ થઈ છે તે પણ ખબર પડે. એવી જ્યાં સ્થિતિ હોય, અને જ્યાં અરસપરસ એક બીજાનું જ્ઞાન હોય, ત્યાં સહેજે ગ્રામદાન થઈ શકે છે, અને થવાં જોઈએ.

એનો અર્થ હું એમ નથી સૂચવવા માગતો કે ગ્રામદાન વનવાસી-ક્ષેત્રમાં જ થઈ શકે. ગ્રામદાન શું, શહેરદાન પણ થઈ શકે છે. આ વિચારની અંદર ને અફલ છે તે જો શહેરવાળા પાસે ખેંદે એ તો હાઈસ્કુલ, કોલેજ, વહીવટ, વ્યાપારી સર્વત્ર એ પાત થઈ શકે છે.

પરંતુ એ કરવાથી શું લાભ થાય છે અને એ ન કરવાથી શું હાનિ થાય છે એ સમજવું જોઈએ પરંતુ અહીં કાર્યકર્તા ઓછા છે આખા ગુજરાતમાં—જે ગાંધીજીનો પ્રદેશ કહેવાયો ત્યાં—એક જમાનામાં સેંકડો કાર્યકર્તા કામ કરતા હતા પણ અત્યારે તો પચાત્તર કે સિતેર કાર્યકર્તા માડમાડ થશે તો એટલેથી અહીં કેની રીતે ચાલે ? તો કાર્યકર્તાઓની સંખ્યા વધની જોઈએ અને જે શહેરવાળાઓને ચૂંટી લઈએ તો એ લોકો ગામની સેના કરે તો જ ટકે, નહિ તો એ નભશે નહિ, એને કશું સૂઝશે નહીં

મહારાજ કહેતા હતા કે ભણેલા છોકરાઓ અહીં આવે છે એ સારું છે પણ એમનામાં વ્યાવહારિક બુદ્ધિ ઓછી હોય છે જે નિશાળના તેઓ શીખે છે તે શિક્ષકને જ ઓછું જ્ઞાન હોય છે, તો એ વિદ્યાર્થીઓને તો ક્યાંથી આવે ? પુસ્તકો વાંચી-સચીને પાસ થાય અને પછી નોકરી શોધે આજે આપણા દેશમાં સરકાર ૫૫ લાખ નોકરોને પોષે છે એટલે ૪૦ કુટુંબ ઉપર ત્રણ કુટુંબનો ભાર પડે છે એટલે કે બસો માણસે પંદર માણસ હું તો આને સાવ અનર્થ માનું છું આટલો મોટો નવો શ્રદ્ધવર્ગ પેદા થઈ રહ્યો છે આજે તો સમાજના સેવકો પોતાની જ સેવા કરે છે જૂની સેવા, પરચુરણ સેના માટે થોડા ઘણા નોકરો છે માટે તો આ બધું લયકર લાગે છે

આ બધા સેવકોને બદલે ગામેગામ જે પાંચ હજાર માણસો દીઠ એક સેવક આગળ આવે અને એ લોકોની સેવા કરે એની વ્યવસ્થા થવી જોઈએ કેટલાક શહેરવાળા જે કોલેજમાં શીખે છે, ભણે છે, બી એ, એમ એ થાય છે અને પછી આવા કામમાં આવે છે એવા કેટલાક ત્યાગી છોકરા-છોકરીઓ અમને મળ્યા છે તો એવા લોકોને વ્યાવહારિક ક્ષમણ શીખવાડવું પડે એમના આપણે ત્યાગ નથી કરવાના, પણ ઝાઝા સેવકો તો ગામડામાંથી જ મળવા

નેઈએ, તમને જે માણસ પર શ્રદ્ધા હોય તેવા માણસને તમારે સેવક તરીકે આપના નેઈએ આની રીતે આખા ભારતમાં થઈ શકે છે

અન્યારે તો અગ્રર તરફથી ભણેલા-ગણેલા ૫૫ લાખ નોકરો નીમેલા છે એ લોકો ગરેબાળાં છે એટલે કંઈ આપણે એમનો ફેપ નથી કરતા એઓ પણ આપણા જ છે, પણ તેમનામાં સુખ્યત-બધા વહેવારશુન્ય હોય છે, છતાં તેઓ વહેવાર ચલાવવા માટે જ મુકર કરેલા હોય છે

પર્યોક્તિ વિદ્યા માટે કે સમાયણુ શીખવોડના માટે ગમેલા લોકો વહેવારશુન્ય હોય તો ચાલે પણ વહેવાર ચલાવવા માટે જ એવા લોકોને નીમે, તો પછી ખેતીનો મંત્રી હોય અને ખેતી કદી કરી જ ન હોય તેની હાલત થાય આની મિથિતિમાં રાજ્ય ચાલે ત્યારે લોકોની મેરા કરવા ઇચ્છે તો પણ સેવા થાય નહિ.

પછી જુએ તે ઓછું ભણેલા હોય, આપણા સંતો, કંઈ ઝાઝું ભણેલા નહતા, તેઓ વિદ્વાન ન હતા, — શંકરાચાર્ય જેવા તો ઠાક જ હતા, — આપણી સંતો ભણેલા ન હતા પણ ગણેલા હતા એટલા માટે લોકોની એવા માટે લાયક હતાં તેઓ લોકોમાં ભગી જતા હતાં અને લોકોની વાત તેઓ કાળે લેતા હતા લોકોમાં તેઓ ઓતપ્રોત થઈને મેરા કરતા હતા.

જાન ગામમાં, સ્વરાજ્ય શી રીતે હાલતુ તે આપણા મેવજાએ ગામનાજાએને બતાવતુ જોઈએ અને એને માટે લોકો સંમતિ આપે કે, આ માણસની સેવા લેવા માટે, અને અમે બધા અહિંસામા માનીએ છીએ તેના પ્રતીકરૂપે, આ સંમતિ આપીએ છીએ બધા જો અહિંસાનુ નામ લેતા થાય તો સામ્યવાદ ને સમાજવાદ એવો ફક ધારે ધારે એગગતો જાય, અને પછી બધા કામજ કરે.

સો વરસ પહેલાં એટમની શક્તિ કંઈ ન હતી. આજે છે એટલા માટે જોટલી ઝંખના, જોટલી તમત્તા ખીજા કંઈને શાંતિ માટે છે એટલી જ ઝંખના આજે દુનિયાભરના કામ્યુનિસ્ટોને શાંતિની વાતોની છે.

સહજવનની વાત સારી છે અને જે વાત સાચી હોય, જે વિચાર સારો હોય, તે દુનિયામાં ફેલાશે અને જગત એનો સ્વીકાર કરશે. પણ એને માટે જખરજસ્તીની કંઈ જરૂર નથી. જખરજસ્તીમાં કંઈ શક્તિથી નથી. પૃથ્વીવાદને એ દ્રાવે તેવું છે. પણ એ અક્ષતની શક્તિ નથી, એ મૂઢ શક્તિ છે. હિંસા દેવીએ એવું પ્રત નથી લીધું કે મારે કહાપણું ભરેલા માણસોના હાથમાં જ રહેવું. એ રાક્ષસોના હાથમાં પણ રહે છે અને દેવોના હાથમાં પણ રહે છે. માટે સામ્યવાદને હિંસક રાક્ષસોના હાથમાં જઈ પડે તો આખોતે આખો તૂટી પડે. એટલા માટે સામ્યવાદીઓ કેવળ સમત્વની વાત નહોતા કરતા, તેઓ સાથે સાથે શાંતિની પણ વાત કરતા.

તો સમત્વ + શાંતિ = સર્વોદય એમ જ નીકળે. આને સર્વોદયનું નામ આપવા માગતા હોય તો હું તકરાર કરવા નથી માગતો. તો શાંતિ અને સમત્વ એમ મળીને સામ્યવાદ થાય છે. તો એ વાદ શા માટે ? સામ્યયોગ કહ્યો તો ખસ થઈ ગયું. થોડો ઘણો ભેદ રહેતો હોય તો સ્વભાવ-ભેદ તો બધામાં કંઈક ને કંઈક રહે છે. પણ આવી રીતે આખી દુનિયાની અને આખા ભારતની સ્થિતિ આગળ ધીરેધીરે સર્વોદયથી બનશે કેમ કે તેઓ અક્ષતવાળા છે, તેમ હું માનું છું.

પછી કાયંક્તાઓ ગામની સ્થિતિ જોઈને કામ કરશે ગામમાં જો બે ભાગ પડી જાય તો ગામને આગ લાગે માટે આખું ગામ

એકત્ર જ રહે તે રીતે કામ કરવું જોઈએ. એટલા માટે બહુમતિ કે અમુક માણસની સત્તા લાદવાની વાત નહિ. બધાનું સમાધાન જે રીતે આજે થાય છે તે રીતે આજે કરવું, અને દસ વર્ષ પછી જે રીતે સમાધાન થાય તે કરવું. “સામ્યમ્ સમાધાનમ્”. જેમાં આજે સૌનું સમાધાન છે તે આજનું સામ્યમ્, પાંચ વર્ષ પછી જેમાં સૌનું સમાધાન તે પાંચ વર્ષ પછીનું સામ્યમ્. આજનું સામ્યમ્ પાંચ વર્ષ પછી કામનું નથી, પાંચ વર્ષ પછીનું સામ્યમ્ આજે કામનું નથી.

ત્યાં સુધી આમસ્વરાજને સંબંધ છે ત્યાં સુધી એમાં કોંગ્રેસ, સામ્યવાદ, સમાજવાદ એવો કંઈ ઝાઝો ફકત ન કરી શકાય. પરિસ્થિતિ એવી છે કે બધાંને લગભગ એક વિચાર પર લાવી મૂકે છે. ગામડામાંથી પણ સેવકો મળવા જોઈએ, અને શહેરવાળા કાર્યકર્તાઓ મળે તો ત્યાં શિક્ષણ પણ લાવવું પડશે. અને એમને પોતાનું કેટલુંક શિક્ષણ ભૂલવું પણ પડશે. આ પ્રમાણે આપણા ગુજરાતમાં પાંચ હજાર દીઠ એકેક સેવક મળી જાય અને એમની બીજી-ત્રીજી કેઈ યોગ્યતા નહિ, કેવળ લોકોના સેવક રહે અને અહિંસાનું નામ લે.

અહિંસા અને સમત્વ—એ બેમાંથી એક પણ નામ બાદ કરે તો, સમત્વ વિના અહિંસા નકામી, અને અહિંસા વિના સમત્વ કામ ન કરે. ગાંધીજી પણ આ બે વસ્તુઓને સાથે રાખીને જ આ વાત કરતા હતા. આજના જમાનાનું સમત્વ એ સત્ય જ છે. સત્ય એટલે સમત્વ. બધા એક બીજાના સુખદુઃખની આપ-લે કરે, બધા સમરસ થઈને વર્તે તો જીવન ચાલે. માટે સત્ય એ બધાને કબૂલ કરવું રહ્યું, અને તે સૌને માટે જરૂરી છે. એટલા માટે હું સાડા સાત વરસથી સર્વત્ર આ જ વાત કરું છું. પણ સમત્વની વાત સાડા સાત વરસથી નથી

ચાલતી. જ્યારથી મારું જીવન-વીસ વરસથી આજ સુધી, મેં આ બે વસ્તુ નિરંતર લોકોની આગળ રાખી છે.

સંમત્ય, પ્રેમ અને કરુણા જે આખા હિન્દુસ્તાનમાં આવી ગયેલા તે આટલા બધા સેવકોની વચ્ચે ન પડે. પછી તો ગામ પોતે જ ગામનો કારભાર ચલાવે. કારભાર માટે ખર્ચ ન કરવો પડે તો ઘણો પૈસો પ્રજાની સેવા માટે સીધો મળે. નહિ તો ત્રણસો કરોડ રૂપિયા સેનાની પાછળ, બસો કરોડ રૂપિયા યોગનાની પાછળ અને સો કરોડ રૂપિયાનું અનાજ દર વર્ષે અહારથી મંગાવવા માટે ખર્ચ કરવો પડે

કેટલી બધી દુદ્દશા છે! આપણા કૃષિપ્રધાન દેશમાં, સો કરોડ રૂપિયાનું તો અનાજ અહારથી મંગાવવું પડે છે. પણ લોકોને ઉત્પાદનમાં રસ નથી. કારણ, ભૂમિહીનોને જમીન સાથે લેવાદેવા નથી. મજૂર તરીકે આજે રાખીએ તો કાલે નવ રાખે. રોજના આડ આના આપે. અનાજ તો મુફ જ ન આપે. એટલે તો વરસ માટે અનાજનો જે ભાવ હોય તે ભાવે બિચારાને ખરીદવું પડે, અને આખા વરસમાં ત્રણસો રૂપિયા મળે. આખા પરિવાર માટે આટલા પૈસા ન ચાલે. એને અનાજ આપવું જોઈએ અને અનાજ ઉપર કંઈક પૈસા આપવા હોય તો આપી શકાય.

તો હવેથી મામદાન પછી ગ્રામસભાના સભ્યસહો બધા મળીને નક્કી કરે કે અમારી શક્તિ, અમારું ધન, અમારી જમીન, અમારો પ્રેમ, અમારી અક્ષય, અમારી ઉદ્યોગશક્તિ, અમારી ધર્મશક્તિ, એ બધું ગ્રામ્ય અર્થજી.

કાંઈ આપનારો ને કાંઈ લેનારો એવું કંઈક નહિ, બધા જ આપનાર. કોને આપનાર? ગામને બધા જ લેનાર. કોની પાસેથી લેનારા? ગામ પાસેથી. અ: તો મને ધીરે ધીરે મૂકવું. દાન માગનાં

માગતાં મને વિચાર આવ્યો કે જો દાન એ ધર્મ છે, તો તે અમુક લોકોને લાગુ ન પડી શકે.

ધર્મ બધા માટે છે; સત્ય, પ્રેમ, કડુણ બધા માટે છે; તો દાનધર્મ પણ બધાને માટે જ હોઈ શકે. પરંતુ બધા આપી શકે? બધા જ આપી શકે. જેની પાસે જમીન, શ્રમ, ધન, બુદ્ધિ, એ બધામાંથી જે કંઈ હોય તે અત્યાર સુધી કુટુંબને સમર્પણ કરતા હતા તેને બહારે ગામને સમર્પણ કરે.

જેની પાસે જે કંઈ છે તે ગામને આર્પણ કરે જેવી રીતે આપણે ભગવાનને પ્રસાદ ધરાવીએ છીએ અને પછી એ પ્રસાદ પાછો લઈને બધા સરખે ભાગે વહેંચી લઈએ છીએ, તો ગ્રામદેવી એ આત્મવત્ છે, તો ગ્રામદેવીની કૃપા-પ્રસાદથી જે કંઈ મળે તે પામીને તૃપ્ત થઈએ તો બધા તગડા થવાના પછી કોઈને બીમારી ન થાય. આજે તો કેટલાક લોકોને ખાવાનું નથી મળતું તેમની વાસના રહી જાય છે. પછી એની નજર ફાગે છે. ટ્રેનમાં પણ ઘણા લોકો ખાવા બેસે છે, તો નજર ન લાગે એટલા માટે મોઢું ફેરવીને ખાવા બેસે છે. માણસને માણસની નજર તે કંઈ લાગતી હશે? ખવડાવીને ખાઈએ અને જો ખાવા ન મળે તો અપવાસ કરીએ. તો પછી ત્યારે ખાવા બેસીએ ત્યારે સમિવાળાની નજર પ્રેમભરી જ હોય અને એની નજર જો આમણા ખાવા પર પડે તો આપણે બધા મજબૂત થઈ જઈએ.

તો હું ઇચ્છું છું કે આ આખું ને આખું ક્ષેત્ર ગ્રામદાન થવું જોઈએ. તાલુકા જેવું તાલુકા દાન. તો પછી બધા મળીને સામંતું કામ કરી શકે. તો પછી ઘણા પછે છે કે કરજનું શું થાય? અરે કરજનું શું થવાનું છે? ત્યાં પચાસ-સો લોકો ગ્રામદાનમાં આવી જાય તો

પછી એ શાહુકાર ગ્રામદાનમાં નહિ આવે કે? એ પણ કહેશે કે અમારી પાસે જે કંઈ છે તે અમે ગામને અર્પણ કર્યું જ છે. હવે અમને જીવવાની સગવડ કરી આપો. એણે લોકોને અણીના વખતે પૈસા આપ્યા છે, તો શું એ ગ્રામદાનની વાત નહિ સમજે? તો પ્રેમ જે ફેલાઈ જાય તો આ થઈ શકે. અને પ્રેમ ફેલાયા વગર રહે ખરે? હમ્મ માટે એણે પૈસા દીધા હોય અને એના મૂળ પૈસા મળી ગયા હોય તો હવે વધુ કેટલું લેવાનું? બધા મળીને એને આશ્વાસન આપે. લોકો તરફથી એને એમ ન કહેવામાં આવે કે અમે કરજ નથી ચૂકવવાના. અમે તો કરજ ચૂકવવાની જ દાનત રાખીશું. પણ પેસો કરજ લેવાવાળો કંઈ ગામથી અલિપ્ત થશે કે? આખા ક્ષેત્રમાં ભાવના ફેલાઈ જાય તો પછી એના ઉપર આવી રીતે અવિશ્વાસ રાખીએ તો કેમ ચાલે?

માટે મોટા મોટા માલિકો અને વ્યાપારીઓ એ બધા અંછલવાળા હોય છે અને તેમનામાં પ્રેમ પણ હોય છે. અને જે એ લોકો પણ સામે પ્રેમ જુએ તો આમાં ભગ્યા સિવાય ન રહે.

આપણે ત્યાંથી રામનમદારાજીઓ નીકળી ગયા. જે એમણે ધાતુ દોત કે કંઈકને કંઈક કટકટ કરવી છે તો તે થઈ શકત, તેમાં શંકા નથી પરંતુ વલ્લભભાઈની કુસળતાની લીધે એ કરું થયું નહિ. એમાં વલ્લભભાઈને તો માક' મળે જ છે, પણ કટકટ ન થવા દીધી એથી રામનમદારાજીઓને પણ માક' મળે જ છે. આપું હિન્દુસ્તાન એક રીતે ચાલે ને અમે બીજી રીતે ચાલીએ, તો તે શી રીતે ચાલે?—આનું એમણે વિચાર્યું. આ હિન્દુસ્તાનનું સાંકૃતિક ધન છે. તો આમાં મોજ વડાભાઈની મોજવતા છે એમ માનવું એ બૂલ બરેલું છે.

લીધું અને કંઈ કે એમને થોડા દિવસ માટે કંઈક આપો તો તે બાબ છે. રાજતી અમારે જરૂર નથી, એમ કહીને એમણે રાજ્ય ફગાવી દીધું તે આપણી સામે આપણે જોઈએ. તો એવી રીતે આપણે દેશનું કંઈક હુબાવવા નથી માગતા. એમનું જોઈએ લહેણું હશે એ તો આપણે આપવાના જ છીએ. ને એમને ગ્રામસભા તરફથી આશ્ચર્ય પણ મળશે. પણ ઘણાને, જે જે ધણું મળી ચુક્યું છે તેમને, તેમની સાથે વાતચીત કરીને, ગ્રામસભા તરફથી જોઈએ આપવાનું હશે તેટલું આપી શકાશે.

નારધા, તા. ૧૨-૧૦-૧૫૮

(વડોદરા જિલ્લાના ગ્રામદાની
વિસ્તારમાં પ્રવેશતાં પ્રથમ પ્રવચન.)

આમદાનથી જ આમસ્વરાજ થશે

વિશેષ તો મારે તમને શું કહેવાનું હોય? પરંતુ તમને એટલું જ કહેવા માગું છું કે આમદાનમાં કાઈને કશો ડર રાખવાતી જરૂર નથી, અને એ પણ કહેવા માગું છું કે આમદાન વગર જે ચાલતું હોય, અને આજે જે ચાલે છે તે ચાલવો દેવું હોય; તો 'તે ચાલે'વા દો. બાકી હું તો ધ્રુવસ્થતા સંદેશો અને જે સ્ત્રીને મુશ્કેલી છે જે સ્ત્રીને સોદાની આગળ મૂકે છે.

મને તો આમદાન વિના આમસ્વરાજ્ય નથી દેખાતું. આમસ્વરાજ્ય વિના રામરાજ્ય નહિ અને રામરાજ્ય વિના અહિંસા, સત્ય એ બધાં નિરર્થક જવાનાં. એ માત્ર શબ્દો જ રહેશે. એનો કોઈ અર્થ કરવામાં આવશે નહિ. એટલા માટે આ સંદેશો ગામેગામે પહોંચાડવા માટે શાંતિસેવકોની એક સેના, —જે નિરંતર સેવા કરનારી હોય — તે ઊભી થાય અને તેની સાથે સાથે, “અમારા ઘરમાંથી પથરા નહિ ફેંકાય; અમે અશાંતિ પેદા નહિ કરીએ” એટલી પ્રતિજ્ઞા ઘેરઘેર થાય અને તેના પ્રતીકરૂપે ઘેરઘેર સર્વોદયપાત્ર રાખવામાં આવે.

આ એક કાર્યક્રમ આજે મેં દેશની સામે મૂક્યો છે. આવો વિગ્રામ કાર્યક્રમ તમને નથી મળીએ દેશની સમક્ષ મૂક્યો નથી. એમ તો ગંધીજીએ ધર્ણાવાર આપા વિગ્રામ કાર્યક્રમની વાત કરી છે. ૧૯૧૬ની

વાત છે. ત્યારે ગાંધીજીએ કહેલું હતું કે “આપણે સૌએ ગામડે ગામડે પથરાઈ જવું જોઈએ અને પ્રત્યેક ગામમાં એક મનુષ્ય હોવો જોઈએ” ૧૯૨૪ માં ત્યારે હું જેલમાં હતો અને અંતુ ખહોર હતા ત્યારે તેઓ વિચારતા હતા કે પ્રત્યેક ગામમાં એક માણસ તો હોવો જોઈએ, ખે નહિ. અને ખે.માણસ તો રાદાઈ શકે નહિ. કારણ કે એટલા માણસો આપણી પાસે નથી અને તેમાં તે વખતે તો પાકિસ્તાન, ભુટ્ટું, નહોતું થયું એટલે સાત લાખ ગામડાં હતાં, એટલે એની યોજના માટે ૧૪ લાખ કાર્યકર્તાઓ જોઈએ. એટલે આપણે કયું કે પ્રત્યેક ગામમાં એક માણસ જોઈએ - પરંતુ આપણે મને કયું કે, “તુ તો અદૈતમા માને છે ને? તો પછી દરેક ગામમાં અદૈત જ, એટલે કે એક જ કાર્યકર્તા જોઈએ”

તો આવી રીતે દરેક ગામમાં એક એક કાર્યકર્તા સ્થાપનાની યોજના તો કરી હતી, પણ તે થઈ શક્ય નહીં એમણે શાંતિ મેળાની વાત પણ કરી હતી પરંતુ તે વખતે તેમને શાંતિસૈનિક પણ મળ્યા નહોતા. પરંતુ આજે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે આજે સ્વરાજ્ય આવ્યું છે, લોકો સંમગ્નતા થયા છે. સ્વરાજ્યમાં “જે કરવું જોઈએ તે ન કરીએ તો સ્વરાજ્યનો સાલ આપણને ન મળે તો કહેપારી, મજૂરો, સર્વોદય સેવકો — જે જે લોકો અદિસામાં માનનારા હોય તે બધા ગામડે ગામડે ગ્રામસ્વરાજ્યની સ્થાપનાનો વિચાર કરે.”

આમદાન એટલે જમીનની માલિકી-આમસભાની ફરવી. ગામમાં કોઈ પોતપોતાની વ્યક્તિગત માલિકી ન રાખે. ગામનું ઉત્પાદન વધારે થાય તો બધાએ ભોગ કરે અને જો કોઈનું ઉત્પાદન ઓછું થાય તો ખીજા એને મદદ કરે. ગામની પૈતાની દુકાન હોય, ગામના ઉધોગો ગામમાં ચાલે, અને એ રીતે

•યાપારી, શાહુકારો, માલિકો અને મજૂરો બધા લોગા યદીને સોનું સમાધાન થાય એ રીતે કામ કરે.

આજે મને પૂછવામાં આવે છે કે ધરનાં બે બાઈઓને નથી બનતું તો આખા ગામને કેવી રીતે બનશે? આજે ધરમાં કાનૂન દાખલ થયો છે. ધરની દરેક વ્યક્તિના અલગ અલગ હક્ક સ્થાપિત થયા છે એટલા માટે ધર ધર ભાંગી ગયાં છે, ઘેર ઘેર વિખવાદ પેદા થયા છે. એટલે હું એ વિખવાદના મૂળને જ ખતમ કરવા માંગું છું. એટલે કે માલિકીને જ ખતમ કરવા માંગું છું.

પરંતુ ગ્રામદાનનો અર્થ એ નથી કે ગામના બધા લોકોની રસોઈ એક સામટી થશે. પરંતુ આજે જે રીતે ચૂલા ચાલે છે તે રીતે ચાલશે અને બધાનું બહું શી રીતે થાય તેના વિચાર ગામના લોકો કરશે. તેને મદદ કરવા માટે આખા દેશમાં એક બકિતસેના, સેવાસેના બની થવી જોઈએ. આ છે મારો સંદેશો.

તમે બધા અહીંનાં ગ્રામદાની ગામે જોવા આવ્યા છો તો તે સારું છે. પરંતુ અહીંના ગામે ગ્રામદાની થયાં એટલે સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયાં એનું ન મનાશે. એમણે બેગા મળીને જીવવાનો સંકલ્પ કયો છે તે સારું છે. તેમાં તેમને કશું નુકસાન નથી. તેથી તેમને વધુ ભાસ જ થવાનો છે. પરંતુ આખો પ્રદેશ જે ગ્રામદાની થાય તો તેને સામટી મદદ થઈ શકે છે, અને આખા પ્રદેશને બદારની મદદ પણ પહોંચાડી શકાય. માટે તમે બધા વિચાર કરજો એટલું જ હું તમને મુચવું છું.

ગજલવાંટ, તા. ૧૩-૧૦-૧૫૮.

(સાવલી તાલુકાના ગ્રામદાની

બાઈઓ સાથેનો વાર્તાલાપ)

આમદાનથી પ્રેમ અને કરુણા પ્રગટે

આજે મારી તબિયત ઠીક નહિ હોવાને કારણે એક સભા માંડી વાળી અને એક સાવજનિક સભામાં જ બધું પતાવવામાં આવશે એવું જાહેર કયું. પરંતુ મારી તબિયત જે સારી હોત તોયે આ વાત હું પસંદ ન કરત. કારણ કે આપણને “હાઉસ ઓફ લેડ્ઝ” અને “હાઉસ ઓફ કોમન્સ” એવી બે સભાની જરૂરત જ નથી.

બધા ભાઈઓ એક સાથે એકત્ર મળીને ભગવાનનું કીર્તન, ભજન ઇત્યાદિ કરે. પછી એમાં છોકરાઓ-છોકરીઓ, અલણુ-ભણેલા, સ્ત્રી-પુરુષો બધા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના માટે એકત્ર બેસી શકીએ અને આમદાનની વાત પણ ભેગા મળીને કરીએ. આમદાનની વાત એવી છે કે એ બધાંને ગળે જીતરે છે; બધાં એને સરખી રીતે સમજી શકે છે. છોકરાઓ એમની રીતે સમજી શકે છે, બ્યારે મોટું માણસ એની જુદી રીતે સમજી શકે છે. પરંતુ આ વાત એવી છે કે જે બધાં સમજી શકે છે. એટલા માટે એક જ સભા—શુદ્ધ ને અદ્વૈત સભા જ સારી લાગે છે.

તમે બધાં ભાઈ બહેનો ધણાં ગામોથી અહીં આવેલાં છો અને ખાસ કરીને આમદાનનું કામ કરીને આવેલાં છો. એક એક આમદાન એટલે એ પરીક્ષા જ છે એમ માનજો. હિન્દુસ્તાનને બધાં સુધી સ્વરાજ નહોતું મળ્યું ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનમાં જે દોષો અને જે બુલો થતી તે બધાંનું શ્રેય, જવાબદારી અંગ્રેજોને સોંપીને મુક્ત થતા હતા

અને આપણે કહેતા હતા કે હિન્દુસ્તાનમાં બુધ્ધમતો છે તો એનું કારણ અંગ્રેજનું રાજ છે. હિન્દુસ્તાનમાં હિન્દુ-મુસલમાનના ઝગડા છે તો તેનું કારણ અંગ્રેજ છે. હિન્દુસ્તાનમાં હરિજન-પરિજનના બેદ છે, તેનું કારણ અંગ્રેજનું રાજ છે. આવી રીતે જે કંઈ દોષો અને દુઃખો જોવા મળે, બધાનું, મૂળ કારણ અંગ્રેજનું રાજ છે, એમ કહીને એ બધા દોષોને છુટુંકર કરતા હતા; અથવા તો આંખ આડાં કાન કરીને એની સામે જોતા ન હતા.

: ગાંધીજી, આવ્યા ને તેમને એમણે ચેતવ્યા કે ભાઈઓ, આ આપણી જે વિચાર-કરવાની પદ્ધતિ છે તે ભૂલભરેલી છે. આપણને જે બધા દોષો દેખાય છે તે બધા અંગ્રેજી રાજનું પરિણામ છે તે વાંત તો સાચી છે, પરંતુ આ જે અંગ્રેજી રાજ્ય છે તે પણ આપણા જ દોષોનું પરિણામ છે એ સંમતવાંની જરૂર છે. એટલા માટે આપણામાં જે કંઈ દોષો છે તેનું આપણે નિવારણ કરવું જોઈએ અને પહેલાં આપણે શુદ્ધ થવું જોઈએ.

... ગોતાની અવસ્થા વિશે જો જાણીને ધાર્મિકો પછી સ્વરાજ્ય મળી શકે અને સ્વરાજ્ય મેળવવાની શક્તિ પછી તો જ આવે. તો આપણે દોષોનું નિર્મૂલન કરીએ એ રીતે ગાંધીજી આપણને સમગવવા માગતા હતા ને આપણે થોડું થોડું સમન્યા. 'આખું' નો સમન્યા નહિ, પરંતુ થોડુંક સમન્યા અને કેટલોક કરા માગ્યા એટલે સ્વરાજ્ય મળી શકે.

: સ્વરાજ્ય પ્રતિ પછી આપણે શું જોઈએ છીએ? પછીવાર સંબંધમાં મને છે કે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પાંચાં જોવા દુઃખી હતા તેમ જ તેવાજ દુઃખી છીએ; તે પછી એ સ્વરાજ્યનો શું લાભ

થયો ? એનો અર્થ એ નથી કે સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી આપણે લગભગ
જેવાને તેવા જ છીએ. એ સ્વરાજ્ય નાહક મધ્યું. એ એને પાછું આપી
દઈએ અને અંગ્રેજોને પાછા બોલાવીએ કે, આવો ભાઈ, એકતાર
અમે તમને કહ્યું હતું કે આલ્યા જવ, પણ હવે કહીએ છીએ કે
પાછા આવો. તો અમારા છોકરાઓનું અંગ્રેજ પેણું મંગળૂત બનશે.
આજકાલ અંગ્રેજનું ધોરણ જરા નીચું પડી ગયું છે. પહેલાંના
છોકરાઓ જે મિથ્યાપૂર્વક અંગ્રેજ લગતા હતા તે અત્યારે લગતા
નથી. તો પછી પાછા આવો તો છોકરાઓ અંગ્રેજના ઉત્તમ ઉચ્ચાર
પણ શીખે અને તેથી કરીને અમારા દેશની યોગ્યતા પણ વધે.
તમારા ગયા પછી અમારું તંત્ર પણ જરા ઢીલું થઈ ગયું હતું, તો
તમે પાછા આવશો, તો સ્કૂલ જરા મંગળૂત થઈ જશે. એટલે મોટે તમે
જરૂરી પાછા આવો, એવું એ લોકો કહેવા નવી માગતા.

પરંતુ તેમનું કહેવાનું આ છે કે સ્વરાજ્ય પછી પણ અમે
જેવા ને તેવા જ છીએ. સ્વરાજ પછી જે યત્રાની જરૂરત હતી
તે છે આમદાન. આમદાન એટલે કે આમસ્વરાજ્યનો પાયો.
આમદાન વિના સ્વરાજ્ય મંગળૂત થયું ન કહેવાય. ગાંધે
ગામડાંને સ્વરાજનો અનુભવ ન આવે તો સ્વરાજનું પારસલ
લાંડનથી દિલ્હી સુધી આવ્યું, તો તેથી શું ફાયદો થયો ? એ
પારસલ એના માલિકને મળે તો ફાયદો થયો કહેવાય. પરંતુ
જો વચમાં રેલવેવાળાઓ અને બીજા ગઠા જ એનો
નિકાલ કરી નાખે તો પછી સ્વરાજનું પારસલ દિલ્હી આવ્યું
કે મુંબઈ આવ્યું તેથી ગામડાંને શું લાભ થયો ? જ્યારે, ગામડાં
સુધી સ્વરાજ્ય પહોંચે ત્યારે એ સ્વરાજ આવ્યું કહેવાય. શું
દિલ્હીમાં સૂર્યોદય થશે તો આપણે કબૂલ કરીશું કે આપણાં

ગામમાં પણ સૂર્યોદય થઈ ગયો ? એ તો આપણા ગામમાં સૂર્યનારાયણ ઉગે તો જ આપણે એમ કહી શકીએ કે, ભાઈ અમારા ગામમાં સૂર્યોદય થયો. એ રીતે સ્વરાજ્યનો આનંદ અંદરથી થવો જોઈએ, બધાં માણસોને થવો જોઈએ. ત્યારે દેશને સ્વરાજ્ય મળ્યું એનું જ્ઞાન બધાંને થશે. એટલા માટે હું કહેતો હતો કે દરેક દેશ સ્વતંત્ર થયા પછી, દેશને સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી, દેશ માટે બીજું કામ છે ગ્રામ માટેની સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિનું. અને એનો પાયો છે ગ્રામદાન.

હવે કટલાક લોકો એમ કહી શકે કે હવે ગ્રામદાન તો થયું છે, પરંતુ ગામની સ્થિતિ એવીને એવી કાયમ રહે છે, જેવી પહેલાં હતી. અને પહેલાં જે ભેદ હતો તે કાયમ રાખે, પહેલાં જે આગસ હતું, વ્યસનો હતાં, જાતિ જાતિ વચ્ચેના ઝગડા હતા, લગ્નમાં ખર્ચ પણ પહેલાંની જેમ ચાલુ રાખે અને ગામડાંના ઉદ્યોગો બધા હણુઈ ગયા હોય કે નવા શરૂ થયા ન હોય—જો ગ્રામદાન પછી આવું રહે તો પછી ગ્રામદાન થયું તો તેનો કંઈ ન લાભ થયો એવો જ અર્થ થયો. તો એટલા માટે કોઈ કહે કે ગ્રામદાન થયું તો ગ્રામદાનમાં શું ફરક થયો? એવું મને પૂછે છે ત્યારે નરસિંહ મહેતાનું ભજન મને યાદ આવે છે:-

“શું થયું” જ્ઞાન સેવા ને પૂજા થકી,
જ્યાં લગી આત્મા તત્ત્વ ચિન્મે નહિ,
ત્યાં લગી સાધના સર્વ જુડી.”

એટલે કે જો આત્મજ્ઞાન નથી થયું, આત્મદર્શન નથી થયું, આત્માની શક્તિનું જ્ઞાન નથી થયું, તો બીજી બધી સાધના સાવ વ્યર્થ છે. તો એનો અર્થ એ નથી કે, આત્મજ્ઞાન નથી થયું તો આપણે જ્ઞાન પણ ન કરીએ. એવી જ રીતે ગ્રામદાન પછી આપણે

ને એનો સારી રીતે ઉપયોગ ન કરીએ, જે રીતે બધી વસ્તુઓ કરવી જોઈએ તે ન કરીએ, તો એ આમદાનનો કશો અર્થ રહેશે નહીં.

આપણે એમને એમ ન કહી શકીએ કે તમે જો આમદાન કરશો તો અમે તમને બહારથી આવી મદદ કરી નાખીશું અને તેવી મદદ કરી નાખીશું. આ રીતની વાત સર્વોદય વિચારવાળા ન કરી શકે. આપણે જો ચૂંટણી માટે જતા હોઈએ તો એમ જાણી શકીએ. એ લોકો એમ કહી શકે કે અમે ચૂંટણી માટે આવ્યા છીએ. જો તમે અમને ચૂંટી આપશો તો સ્વર્ગનાં દ્વાર તમારે માટે ખુલાવી નાંખાવીશું. તમે જો ફૂલાણી ફૂલાણી પેટીમાં મત નાંખશો તો અમે તમને સ્વર્ગમાં પહોંચાડીશું અને તેને માટે તમારે મરવાની જરૂર નથી. એવું વચન એ ચૂંટણીવાળાઓ આપી શકે, પરંતુ આવું વચન સર્વોદયવાળા આપી શકે નહીં. આપણે તો એવું કહી શકીએ કે ભાઈ, તમારું સ્વર્ગ તમારા હાથમાં છે ને તમારું નરક પણ તમારા હાથમાં છે.

એક ગામમાં એક બહેન મને મળી હતી એ મને કહેતી હતી કે બાબા, અમારે ત્યાં બ્યારે ચૂંટણી થઈ ત્યારે ત્રણ પેટીઓ રાખી હતી અને મને થયું કે ત્રણ પેટીઓમાં જો મત નાખીશ તો વધારે ફાયદો થશે. ત્રણ ત્રણ દેવીઓ એકત્ર થઈ તો ત્રણેને જો ફૂલ ચઢાવીએ તો દોઢકે દેવી તો પ્રસન્ન થશે એમ માનીને મેં ત્રણ પેટીમાં ચિટ્ટીના ત્રણે ટુકડાઓ નાખ્યા. પરંતુ અમારું કશું ભણું થયું નહિ. આવી રીતે એ મારી પાસે ફરિયાદ કરતી હતી કે એકને મત આપ્યો હોય તો એકે પ્રસન્ન થાય અને બીજા અપ્રસન્ન થાય. પરંતુ જો ત્રણેને

મત આપીએ તો કહ્યુમાથી કોઈ ને ખર્ચ તો રાજી થશે તો આવી રીતે ગ્રામદાન માટે યજ્ઞ ધ્યના થઈ શકે છે માટે આપણે સારાધાન ગેરુ નોઈએ

આપણે બધા, એક જ કુટુંબના હીએ એવુ બધુ ગામના લોકોને થશે તે દિવસે ગામવાળાની શક્તિ, ને ગૃહ કલ, સુધી ન હોતી, તે, એકદમ આવી ગૃહ એવુ ગામવાળા પોતે જ અનુભવ કરશે, ને રીતે ગોળામા ગોળા ત્રાજણાવેત જ એની મીઠાશનો અનુભવ થાય, છે, તેવી, રીતે ગ્રામદાન થયા પછી, આખુ ગામ એક કુટુંબ છે એવો, અનુભવ કર્યા, પછી, આપણે મજાખૂત થયા, એવો અનુભવ જોમને આવશે આપણે, બધા એક જ કુટુંબના હીએ ને લવીશુ તો થે, સાથે જ, લવીશુ અને મરીશુ તો, પણ સાથે જ, મરીશુ—આવી રીતે પ્રેમપૂર્વક એક સાથે જો રહેવાનો બધા વિચાર કરશે, તો, એમની, સાથે પરમેશ્વર રહેશે એવુ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે

આમ તો પરમેશ્વર સતત રહે છે પરંતુ એ દખાતો થી જેવી રીતે થ મા વી નાની બત્તી દોષ જરૂર ન્યા સુધી વીજળાના બળતને દગાડીએ નહિ ત્યા સુધી ધરમા અ ન્યાગુલ થાય નહિ તો, જેવી રીતે વીજળા ત્રા પડે છે અને સુખ પડે છે તેવી રીતે પરમેશ્વર પણ સુખ પડે છે અને પ્રગટ થાય

ત્યાં ગદછી હોય છે ત્યા પરમેશ્વર નવી દેખાતો ત્યા સ્વચ્છતા હોય છે ત્યા પરમેશ્વર પ્રગટ થાય છે ત્યા દેવો મત્સર હોય છે ત્યા પરમેશ્વર પ્રગટ નથી થતો ત્યા તે પ્રગટ

નથી હોતો પણ ગુપ્ત હોય છે. ત્યાં સત્ય, પ્રેમ, કરુણા, ભક્તિ અને સ્વચ્છતા હોય ત્યાં પરમેશ્વર પ્રગટ થાય છે.

આમ કવિઓને લખવા માટે તો તે સર્વાત્ર પ્રગટ છે, પરંતુ કેટલીક જગાએ એ પ્રગટ હોય છે તો કેટલીક જગાએ એ અપ્રગટ હોય છે. જેવી રીતે પ્રગટ પરમેશ્વર સર્વાત્ર છે તેવી રીતે અપ્રગટ પરમેશ્વર પણ સર્વાત્ર પ્રગટ છે; તેને કેવી રીતે ઓળખવો તેની એક યુક્તિ છે. અને તે એ છે કે સત્ય, પ્રેમ અને કરુણા એ પ્રગટ થવાં જોઈએ.

સત્ય, પ્રેમ અને કરુણાની આમદાનના લોકોને અને આમદાનના કાર્યકર્તાઓને બહુ જ જરૂર છે. આ ત્રણે ગુણો જેટલા પ્રમાણમાં પ્રગટ થશે તેટલા પ્રમાણમાં તેમની વાણી પ્રભાવશાળી થશે; અને તેમનું જીવન પણ સમૃદ્ધ થશે અને પ્રભાવશાળી થશે. આમદાનની કસોટી પણ એના ઉપર છે : આમદાન કર્યા પછી એ ગામમાં સત્ય પ્રગટ થયું કે નહિ, પ્રેમ-કરુણા પ્રગટ થયાં કે નહિ ? આ ત્રણે ગુણો જો પ્રગટ થયા હોય તો એ ગામ કસોટીમાંથી પાર ઊતર્યું એમ કહેવાય.

જે ગામમાં આ ત્રણે ગુણો પ્રગટ થયા હોય એ ગામ પહેલું આમદાન થયું એમ કહી શકાય. આપ મને કહો છો કે આ ગુજરાતનું પહેલું જ આમદાન છે અને અહીં ૧૦ અંબર ચરખા શરૂ થયા છે, વગેરે વગેરે. પરંતુ આ બધું

“વગેરે-વગેરે” મળીને પણ એ આમદાનની ચોગ્યતા પ્રગટ નહિ થાય, જે પેલા ત્રણ ગુણો પ્રગટ થવાથી થાય.

કાર્યકર્તાઓ એના ઉપર વિચાર કરે અને કામ પણ કરે. એ નિશ્ચિત વિચાર છે કે આમદાનમાં કામ કરવાવાળા લોકો પ્રેમમય, કરુણામય અને સત્યમય હોવા જોઈએ. તો જ એમનું પરિણામ લોકો પર થશે. અને જે ગામોમાં આ ત્રણ ગુણો પ્રગટ થશે તેનું પરિણામ આખી દુનિયા પર થશે એમાં કોઈપણ મતની જરૂર શંકા નથી. પછી આવા કાર્યકર્તાઓ ઓછા હોય તો પણ ચલાવી લેવાશે. મોટા મોટા પુરુષોના શિષ્યો કેટલા ઓછા થયા છે ? ઈશુના ૧૨ શિષ્યોમાંથી ૧૧ જ રહ્યા. એવી જ રીતે શંકરાચાર્યના વિચારને ચાર શિષ્યોએ આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફેલાવ્યો.

તો સંખ્યાની કે બહુમતિની આમાં કિંમત નથી. આમાં મુખ્ય જરૂરત છે સત્ય, પ્રેમ, કરુણાની. આ ગુણો જો ગામે ગામે પ્રગટ થાય તો એ ગામનું રૂપાંતર આમરાજ્યમાં થશે અને એનું રૂપાંતર આગળ જતાં રામરાજ્યમાં થશે.

ગજલાવાંટ ૧૩-૧૦-૧૫૮

વિજ્ઞાનયુગનો આદેશ :

“જીવનું હોય તો ઝડપ કરો”

તમે બધા જાણો છો કે ગ્રામદાન-બુદ્ધાનનો વિચાર લઈને આખા ભારતમાં મારી પડ્યાના સાડા સાત વર્ષથી ચાલે જ છે. અને હજારોની સંખ્યામાં ગ્રામદાન થયાં અને લાખો એકરનાં બુદ્ધાન થયાં. છતાંયે હિંદુસ્તાનમાં લાખો ગામો છે અને કરોડો એકર જમીન છે; તો લાખો એકરનાં દાન થયાં તેનો એ અર્થ કે, કરોડો એકર જમીન દાનમાં ન મળી. અને હજારો ગ્રામદાન થયાં તો એનો અર્થ એ છે કે કરવાનો ભાગ બહુ જ મોટો હતો બાકી છે. હતો કામ થયું બાકી છે. હતો તો થોડોક જ આરંભ થયો છે, એમ કહેવાય.

આજે અહીં સભામાં આવતાં પહેલાં કેટલાક ભાઈઓ મારી પાસે આવ્યા હતા. તેમણે મને સલાહો પૂછ્યા. મને તે બહુ જ સારું લાગ્યું. કોઈ સલાહોની ચર્ચા કરે તે મને ખૂબ જ ગમે છે. ત્યાં જો ભાઈઓ આવેલા હતા તે બધા સારા લોકો હતા. વિચારો કરનારા હતા. એમાંના એક ભાઈએ મને સલાહ આપી કે તમારું કામ પ્રેમ, શાંતિ અને હૃદયપરિવર્તનથી થવાનું છે માટે એ કામ જરા ધીરેધીરે થશે, એકદમ નહિ થાય.

હું એમની સલાહને વધાવી લઉં છું પરંતુ હું એમને સાચી સલાહ એ આપું છું કે તમે બધા પૂરો વિચાર કરીને જ કામ

કરજો. આજની સ્થિતિ ત્યાં સુધી સહન કરવા જેવી લાગે ત્યાં સુધી સહન કરજો. પરંતુ જો લાગે કે હવે આ સ્થિતિ સહન કરવા જેવી નથી રહી. તો એના કરતાં બીજી રીતે વિચાર કરવો જોઈએ. ગામવાળાઓને સુખી કરવા માટે આજે જે રસ્તો જઈ રહ્યા છીએ એથી બીજો રસ્તો લેવાનો જોઈએ. 'જેવી રીતે' હવા, પાણી અને સૂર્યના પ્રકાશ બધાને માટે છે—એના ઉપર ડાઈની માલિકી હોય નહિ—તેવી રીતે જમીન પણ બધાને માટે છે. એનો ઉપર ડાઈની માલિકી હોઈ શકે નહિ અને એથી જમીન બધાને મળે તો જ બધાં સુખી થશે. આ વિચાર તો તમને ત્યારે સૂઝે ત્યારે તમારી વૃત્તિમાં ફેર કરજો. ત્યારે લોકો પ્રેમથી કામ કરતાં થઈ જાય ત્યારે જ કામ ધીરેધીરે થાય છે, એમ લોકો સમજે છે. પરંતુ હું તેમ નથી સમજતો. સાધારણ જમાનામાં એ વાત સાચી છે કે પ્રેમ અને હૃદય-વિસ્તારની પ્રક્રિયા વધારે સમય લે છે. પરંતુ અત્યારે વિજ્ઞાનનો જમાનો છે. ક્યા દેશમાં કઈ સ્થિતિમાં ક્યારે અસંતોષ પ્રગટ થઈ જશે તેનું સમયપત્રક—ટાઈમ ટેબલ હજી સુધી બન્યું નથી. કારણ કે, સમજવું જોઈએ કે, વિજ્ઞાનના યુગમાં એક વર્ષ એ પુરાણા દસ વર્ષ જેવું હોય છે.

સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી દસ વરસ વીતી ગયાં એનો અર્થ એક શતક વીતી ગયો એમ સમજવું જોઈએ. પુરાણાં સો વરસ બરાબર આજનાં દસ વર્ષ થાય છે; તો એ રીતે આપણે ન સમજીએ અને આવું કામ ધીમેધીમે થશે એમ માનીને વર્તીએ, તો આપણા પગ નીચેની જમીન ખસી જવાની અને આપણે ક્યાંયના પણ નથી રહેવાના તે સમજવું જોઈશે.

માટે હું તો હવે હું કે બધાં લોકો ધામે ધીમે પરંતુ પૂણે રીતે વિચાર કરે. પરંતુ વિજ્ઞાનનો જમાનો એમ હવે છે કે

આ કામ વહેલામાં વહેલી તકે થવું જોઈશે. જરા જોજો. પેલા ક્રાન્સની શી હાલત થઈ છે? પાકિસ્તાનને તો આપણે જાણે છોડી દઈએ, કારણ કે પાકિસ્તાન જે રીતે વત્યું તેમાં બહુ ઝડાપણુ હતું તેવો ખાસ દાવો પાકિસ્તાન ન કરી શકે, કારણ કે કોઈ સિદ્ધાંત અનુસાર પાકિસ્તાન બન્યું એમ ન કહી શકાય. પરંતુ ક્રાન્સ તો લોકશાહી પર રચાયેલું અને ત્યાં આગળ ઘણા જ જ્ઞાની લોકો જેવા કે રેસો, વોલ્ટર, અને એક મહાન સાહિત્યિક વિક્ટર હ્યુગો જેવાએ ત્યાં લખેલું. આવા પવિત્ર પુરુષો ત્યાં થયેલા અને એ બધાની વિચારસરણીને પચાવીને ક્રાન્સ રિપબ્લિક — લોકશાહી સરકાર થયેલું.

પરંતુ આજે તમે જુઓ છો કે ક્રાન્સની સત્તા એક માણસના હાથમાં સોંપાઈ છે; તે શી રીતે બન્યું? તે દેશ લોકશાહીના વિચારમાં અગ્રેસર રહેલો. આધુનિક જમાનામાં આખી દુનિયાને લોકશાહીનો વિચાર સમજાવનારો બીજો કયો દેશ છે? એનો ઉત્તર એક જ છે કે ક્રાન્સ જ એવો દેશ છે.

ક્રાન્સના પછી રશિયા વગેરે દેશો આવે. પરંતુ આખી દુનિયાને સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાનો સંદેશો આપનારો અને લોકશાહીનો વિચાર સમજાવનારો કોઈ દેશ હોય, તો તે ક્રાન્સ જ છે. પરંતુ આજે એ ક્રાન્સની શી વહે છે? શી સ્થિતિ છે? તમારા ધ્યાનમાં આવવું જોઈએ કે આજના જમાનાને હવે ધીરજ નથી રહી. આજનો વિજ્ઞાનનો જમાનો હવે આકાશમાં રોકેટો ઉડાડીને ચંદ્ર પર લઈ જાય છે. અમેરિકામાં તો એક રોકેટ એક લાખ માઈલ ઉપર જઈને પાછું આવી ગયું છે અને એવી ઉમેદ કરવામાં આવે છે કે હવે તો કોઈ રોકેટ ચંદ્ર પર લઈ જવામાં આવશે. અને હું ધારું

છું કે ચંદ્ર પૃથ્વીથી ૨,૫૨,૦૦૦ માઈલ દૂર છે. તો તમારે વિચાર કરવો જોઈએ કે એક લાખ માઈલ સુધી રેડિટ મોકલવામાં આવે છે, અને ત્યાં એ દૂર છે, તો તે કઈ શક્તિ જાગ્રત થઈ છે ?

જો એવી શક્તિ જાગ્રત થઈ હોય અને લાઈ, જો તમે એમ કહો કે હૃદયપરિવર્તન તો ધીમેધીમે થશે, તો હું તમને પૂછું છું કે ધીરેધીરે હૃદયપરિવર્તન કરવા માટે હૃદય તો કાયમ જોઈએ ને ? માણસ કાયમ માટે નાશ પામે, માણસજાતિ સદંતર નાશ પામે, તેવા પ્રસંગે ઊભા થાય એવા સંભવો છે, ત્યારે માણસનાં લેખ જો પુસણી રીતે, કીડીના વેગે-પિંપીલિકા માર્ગે—કીડીની રીતે—ચાલે તો કઈ રીતે કામ થાય ?

તમે સૌ જાણતા હોશો કે કેરળમાં સામ્યવાદી સરકાર શી રીતે થઈ અને ત્યાં શું કામ થાય છે. કેટલાક લોકોને સામ્યવાદીઓનો બહુ અણગમો હોય છે. સામ્યવાદીઓ માટે બહુ અરુચી હોય છે. હું કહું છું કે ભાઈ, અણગમાથી શું થશે ? હિન્દુસ્તાનનું જે દારિદ્ર છે તેને મટાડવા માટે આપણે શું કરીએ છીએ તેનો વિચાર ન કરીએ તો કેવળ અણગમાથી શું થાય ?

એટલા માટે એવું માનવું ન જોઈએ કે હૃદયપરિવર્તનને માટે, માનવજાતિને માટે હવે ધધુ વખત લાગશે. બહુ જ થોડા વખતમાં એ ધધું જોઈએ; અને એ થશે કેમકે આત્મજ્ઞાનની મદદમાં હવે વિજ્ઞાન આવી પહોંચ્યું છે. અને વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન એ બંને એક જ જગતની આસા આપી રહ્યાં છે. આત્મજ્ઞાન તો પહેલેથી જ કહેવું

જેમાં કદીએ નથી થવાના—એવી ગેરંટી કોઈ આપવા તૈયાર થાય
તો હું સલાહ-શાંતિથી ધીરેધીરે કામ કરવા તૈયાર - છું

પરંતુ તમારે જાણવું જોઈએ, તમારે ઇતિહાસને પિંછા-
નવો જોઈએ. પરંતુ જે ઇતિહાસને ન જાણે, ઇતિહાસને જે
ન પિંછાને, તેને શું કહેવું? આ ભૂદાન કેવી રીતે શરૂ થયું?
ત્યારે હૈદરાબાદમાં ૩૦૦ માણસોની કતલ થઈ અને બધા જમીન-
દારો ગણરાઈ ગયા અને હૈદરાબાદમાં ભાગી ગયા, ત્યારે તેલ-
ગણમાં જઈને શાંતિ રાખવાનું કામ બાબાએ કયું? કે તમે કયું?
જેને તમે ધીમી ગતિએ ચાલે છે એવો આશ્વેષ મૂકે છે,
ત્યારે ત્યાં જઈને ભૂદાન વગેરે કરીને શાંતિ સ્થાપના તમે કરી
કે ભૂદાને?

જે માણસ શાંતિની ઝંખના લઈ સમાજમાં ફરે છે અને કહે
કે કે, દિ-ફુત્તાનના સવાલો ઢાંકે-પિછોડે કરવાથી ઉકેલાઈ જશે એવું
રહ્યું નથી. એટલે સવાલો સીધા આંખ સામે રાખીને એના બરાબર
ઉકેલનો પ્રયત્ન દિંમતપૂર્વક થવો જોઈએ. તો જે માણસ શાંતિનો
રસ્તો લઈને નીકળ્યો છે અને જેને તમે ધીમી ગતિથી ચાલવા કહે
છો,— તો તમે જાણો છો કે તમે કયા યુગમાં છવો છો? તેનું તમને
જ્ઞાન છે?

જે યુગમાં જોતજોતામાં ચંદ્ર પર પહોંચી જવાનો પ્રયત્ન
થઈ રહ્યો છે એ યુગમાં તમે છો તેનો તમે ખ્યાલ કરશો.

જરા પિયાર કરજો કે પેસિફિક મહાસાગર વંજો દર દગર
સાત મુંડી જાપાન અને અમેરિકાને તોડવાનું કામ કયું—જાપાન અને

અમેરિકાની વચ્ચે દસ હજાર માઈલવાળો પેસિફિક મહાસાગર જોવા હોતો, જેથી જાપાન અને અમેરિકા એ ખેંચ બાજુ જુદા પડી ગયા હતા : એક તો સુદૂર પૂર્વ અને બીજું સુદૂર પશ્ચિમ. તો. અત્યાર સુધી એ બંનેને તોડવાનું કામ કરતો હતો. આજે એ જ પેસિફિક મહાસાગર બંનેને જોડવાનું કામ કરે છે. એટલા માટે જાપાન અને અમેરિકા બંને પડોશી દેશ છે. અને બંનેની વચ્ચેમાં દસ હજાર માઈલનો એક નાનકડો સમુદ્ર છે. અને એ સમુદ્ર પાર કરતાં બાર કલાકે ન લાગતા હોય. સવારે ખેંચે તો અમેરિકામાં સાંજ પહેલાં તો જમવા ટાણે પહોંચી શકે.

તો ત્યારે આવા જમાનામાં તમે રહો છો, ત્યારે તોડનારો સમુદ્ર પણ જોડનારો બને છે, ત્યારે તે બૂલી જશે કે તમે છોટા ઉદ્દેપુરવાળા છો અને તમારું જૂનું જંગલ છે ? હવે જંગલને કાણુ પૂછે છે ? તમે સમજો છો કે આ જંગલ છે. પરંતુ આ તો એક અત્યંત સુધરેલા વિજ્ઞાનના જમાનાનો આ એક અંશ છે. અને આજે તો માણસોએ જે જંગલ રહેવા દીધાં તેટલાં જ રહ્યાં છે. આ ટાપુ જંગલ નથી. પહેલાં હિન્દુસ્તાનમાં ઘણાં સિંહો હતા. પરંતુ, હવે માણસોએ સિંહોને રહેવા દીધા નથી. જે કાંઈ થોડા ઘણા સિંહો હશે તે ગિરનારના જંગલમાં છે. તે પણ ગણુત્રીએ સો સવાસો જોટલા છે અને તે પણ એક જાતિનો તદ્દન સંહાર ન થાય એટલા માટે રાખ્યા છે. પરંતુ જે માણસ ઇચ્છે તો એટલાને એક દિવસમાં ખતમ કરી શકે. તો આખા ભારતમાં એક પણ સિંહ ન રહે એવું એ કરી શકે.

અહીંના ગામો પછાત છે તેમ માનવું મૂખ્યતા છે. આ એક સ્ટેટનો વિભાગ છે. પરંતુ સરકાર આખા દેશ પર રાજ્ય કરે છે અને સરકારે પંચવર્ષીય યોજના બનાવી છે, જેને માટે આખી દુનિયામાંથી મદદ મળે છે અને એ મદદ મેળવીને એ કામ કરવા માગે છે. પરંતુ - ધારી લો કે, દુનિયામાં ક્યાંક બ્રાહ્મી દ્વારી નીકળે, તો જે કાંઈ મદદ...

બહારથી મળે છે તે બધી મદદ મળતી બંધ પડે અને ભારતની બધી આયાત-નિકાસ તૂટી જાય. તો એનો અર્થ એટલો જ થયો કે સામાન્ય શાંતિના સમયમાં જે ચાલે તે ન ચાલે. ગામ ગામના લોકોને ભૂખે મરવાના પ્રસંગો આવે; અને ગામડાઓ અનાજ વગેરેની બાબતમાં સ્વાવલંબી ન હોય અને આમદાન જે લોકોએ ન કર્યા હોય અને પોતાના ગામનો કારભાર પોતાના હાથમાં ન લીધો હોય, તો સરકાર પોતાની બધી જવાબદારી સમજી શકશે એમ ન કહેવું જોઈએ. આ વાત હું નહિ પણ તે લોકો-સરકારના પણ કહે છે કે ગામડે ગામડે પોતાની યોજના ગામડાવાળાઓ કરશે ત્યારે જ હિન્દુસ્તાન ટકશે.

મેં પંઢરપુરના સંમેલનમાં કહ્યું હતું કે દરેક ગામોની યોજના દિલ્હી ન કરે, દેહાત કરશે અને એમની યોજના ફતેહ કરવાનો અધિકાર એમનો પોતાનો જ રહેશે, ત્યારે છાપાંઓમાં ટીકા આવી હતી. ત્યારે પત્રકારોની એક પરિષદમાં પંડિતજીને પૂછવામાં આવ્યું કે, આ બાબતમાં તમારો શું અભિપ્રાય છે? ત્યારે પંડિતજીએ જવાબ આપ્યો કે બાબાના મનમાં શું છે તે હું નથી કહી શકનો પણ એ જે વાત કરે છે તે સાચી વાત છે.

હું આમદાન માગું છું એટલે શું માગુ છું? આમદાન થશે ત્યારે ગામડાંના લોકો પોતાની યોજના કરશે. ગામની જવાબદારી તેઓ જ ઉઠાવશે. તમે ગામના લોકો જ સ્વરાજ્ય કરતા થશો તો આમદાનમાં કશું ડરપણું નથી. આગે મને કહેવામાં આવ્યું કે અહીં લોકોની પામેથી ધમકાવી ધમકાવીને આમદાન લીધાં છે હવે આ કામ જ એવું છે કે એમાં ધમકાવવાથી આમદાન થઈ શકે નહીં જે માણસની પાસે ધમકાવવાની શક્તિ નથી તે માણસ ધમકાવવા માટે કેવી રીતે સમર્થ

યશે? જે આમાં ધમકાવવાની જ વાત હોય તો પગપાળા ફરવાની કાંઈ જરૂર ન હતી અને તો તો પંડી આધુનિક હાથપાંચોનો ઉપયોગ કરવો જોઈતો હતો. પરંતુ બાપા તો લાકડી લઈને પણ ચાલતા નથી. હા, રવિશંકર મહારાજ ચાલવા માટે લાકડીનો ઉપયોગ કરે છે પરંતુ એ લાકડીનો ઉપયોગ જે કાઈ કરવા ધારે, જે કાઈ મહારાજને પીટવા માંગે તો તે મહારાજની લાકડીથી જ મારી શકે તો મહારાજની લાકડી એમના કાન માટે નથી તે સામા માણસને માટે જ છે. તો આ કામમાં કાઈ માણસ ગામના લોકોને ધમકાવતો હોય તો તે નફન જ મૂર્ખતા છે. આ કામ પ્રેમથી જ થઈ શકે, ધમકાવવાથી નહિ. જે આ કામ ધમકાવવાથી થઈ શકતું હોય તો સ્ટેટની મદદ કેમ ન લે? ચૂંટણીમાં જિત્યા રહીએ અને જીતીને સત્તા મેળવીએ એવું થઈ શકે છે. જે કામ બીજા લોકો કરી શકે તે કામ બાપા અને તેના સાથીદારો ન કરી શકે તેવું નથી. તે જે છૂટે તો તેઓ કરી શકે. પરંતુ દયાવીને, ધમકાવીને કરવાનું આ કામ નથી એવી રીતે આ કામ ટકશે પણ નહિ એથી સૌને સમાધાન પણ નહિ થાય. વિજ્ઞાનયુગમાં દયાણુથી જે કામ થાય છે તે બધી રીતે માનવજાતને નુકસાનકારક છે. માટે આમદાતમાં કરવાપણું જરાય નથી આમદાન એટલે જ નિર્ભયતા. 'હું' ત્યાં સુધી કદુ છું કે આમદાન ન હોવું એ જ એક અત્યંત ભયાનક અવસ્થા છે જે ગામ આમદાન નથી તે ગામની અવસ્થા ખૂબ જ ભયંજિત છે. જે ગામે ગામના લોકો પોતાના ગામની યોગ્યતા કરે તો દિન્દુરનાન સુરક્ષિત છે અને દુનિયાને રાહ બતાવશે તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. 'હું' એમ નથી કહેતો કે તમે આનો વિચાર ઉતાવળે કરજો વિચાર કરવા માટે વિવેકપૂર્વક બે ત્રણ વખત ચર્ચા કરીને શંકા-સમાધાન કરી સમાધાનપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ તેમ છતાં યે જલ્દી વિચાર કરવો જોઈએ કારણ કે આ જમાનો બીજો છે. આ તમે સમજી શકો છો. આટલું ન સમજી શકો તેવી પરિસ્થિતિમાં તમે નથી. માટે તમારા હાથમાં 'હું' નેનૃત્ય બાવવા માગું છું. તમારા જ

હાથમાં હું સત્તા આપવા માગું છું. સત્તા હાથમાં લેવા માટે શું કરવું. પડે? આપણું પોતાનું અસ્તિત્વ જ ન રાખવું જોઈએ. આપણી પાસે જે કંઈ છે તે બધું ગામનું છે અને ગામમાં છે તે બધું આપણું જ છે. આવી રીતે પ્રેમ અને સેવાની સત્તા હાથમાં લઈને ગામનું આયોજન કરો તેટલી જ મારી માંગ છે.

બાકી જે કંઈએ કંઈને ધમકાવીને કશું લીધું હોય તો તે કશાય કામનું નથી. તે નકામું છે. પરંતુ જે એવા માણસને મારી પાસે લાવો, જેને ધમકાવવામાં આવ્યા છે, તો જોણે એમને ધમકાવ્યા તેને કપકા આપીશ કે તમે આ બધું જ ખરાબ કામ કર્યું છે. પરંતુ એના માટે મને પુરાવા મળવા જોઈશે. પરંતુ જે કંઈ વાતો જ કરી જાણે અને આને માટે ગંભીર આક્ષેપ ચૂકી તેને માટે પુરાવા પેશ ન કરે તો તે ન ચાલે. અને એ આક્ષેપ સાચો છે એવું જે સાબીત થશે તો આ કામ ખોટું થયું છે એવું હું જાહેર કરીશ.

કાશીપુરા, તા. ૧૪-૧૦-૧૯૮૮

આશ્રમજીવનની આધારશિલાઓ

ઘણાં વરસોથી આ આશ્રમ (રંગપુર આશ્રમ), ત્યાં હરિવલ્લભભાઈ પરીખ કામ કરે છે અને આસપાસનાં ગામવાળાઓની સેવા કરે છે, એથી મારા મનને બહુ સંતોષ થાય છે. આશ્રમમાં બે ત્રણ કામો થવાં જોઈએ એવી અપેક્ષા આશ્રમો પાસેથી બંધાં કરે; અને હું તો કરું છું.

એ ત્રણ કામોમાં પહેલું કામ તો એ છે, જેવી રીતે બધાંને ટાઢ લાગતી હોય અને એ અગ્નિની આબુખાજુ બેસી જાય તેવી રીતે આશ્રમની હૂંફ આસપાસના ગામવાળાઓને મળવી જોઈએ. આશ્રમનું સ્થાન અગ્નિ જેવું હોવું જોઈએ. કોઈપણ વ્યક્તિને કંઈપણ દુઃખ હોય તો ત્યાં આશ્રમમાં આવીને એ આશ્રમની સેવા લે. એમને કંઈને કંઈ સહુત, કંઈને કંઈ આંત્વન, કંઈક ને કંઈક ઉપદેશ મળે એવી રીતે આ આશ્રમ—પોતાનામાં જ સમાઈ ગયેલો ન હોવો જોઈએ. પણ—આસપાસના ગામડાંવાળાઓની આશાનું એક સ્થાન હોવું જોઈએ. એ તો જ થઈ શકે જો આશ્રમવાળા આસપાસના ગામવાળાઓનાં—લોકોનાં જીવનની સાથે પોતાનું જીવન એકરૂપ કરવાની કોશિશ કરે.

ખીજ વસ્તુ આશ્રમમાં એ થવી જોઈએ કે ત્યાં ગામડાંવાળા ભાઈઓ અને સદેશવાળા ભાઈઓ ત્યાં આવે અને જ્ઞાનચર્ચા કરે અને એવી

રીતે નવા નવા વિચારો સમજો. એવી રીતે આશ્રમમાં નિરંતર વિચાર-ચર્ચા ચાલવી જોઈએ. જે નિરંતર જ્ઞાનચર્ચા ચાલે તો જ માણસ અને સમાજ પ્રગતિ કરે છે; નહિ તો જમાનો આગળ ચાલ્યો જાય અને માણસ પાછળ રહી જાય. એમ બને એટલા માટે જમાનાની ગતિને ઓળખીને છેલ્લામાં છેલ્લા વિચારોને સમજવાની કાશિશ આશ્રમમાં થવી જોઈએ.

ત્રીજી વાત આશ્રમમાં એ થવી જોઈએ કે આશ્રમમાં જીવન-સંશોધનનું કામ થવું જોઈએ. આપણે બધાં હિન્દુસ્તાનમાં જે જીવન જીવીએ છીએ તેમાં કેટલાક અંશે બહુ સારા છે - જેવાં કે ભક્તિ, પ્રેમ, અરસપરસ એકબીજાને સહકાર કરવાના વિચારો આપણી સભ્યતામાં-આપણા જીવનમાં અત્યંત સારા છે. પરંતુ તેવી જ રીતે આપણામાં કેટલાક દોષો પણ પૂર્વથી ચાલતા આવ્યા છે; તેમને કાઢવા જોઈએ અને આપણામાં જે કાંઈ ગુણો છે તેને વધારવાનું સંશોધન થવું જોઈએ. નવાં નવાં જોગવાઈનું સંશોધન થવું જોઈએ. નવા નવા વિચારો તેમ જ જીવનની પદ્ધતિનું સંશોધન થવું જોઈએ. જેવી રીતે ખાવા પીવામાં, સુવામાં, મકાન બનાવવામાં, રસ્તો બનાવવામાં, સંશોધન થાય છે એ રીતે જીવનની જે પદ્ધતિ છે તેમાં સંશોધન થવાની જરૂર છે. તેમાં, આપણે અત્યારે જે ચલાવીએ છીએ તેમાં, નવાં નવાં આપણને ફેરફાર કરવાની જરૂર લાગે ત્યાં સંશોધન થવું જોઈએ.

તો મેં તમને ત્રણ વાતો બતાવી. આપણા દોષોનું સંશોધન, આપણાં જોગવાઈનું સંશોધન, આપણા જીવનપદ્ધતિનું સંશોધન

એટલે કે સુધારો. આપણી જીવનની પદ્ધતિનું, ઓળંગરોનું સંશોધન અને આપણા દોષોને કાઢી નાંખવા માટેનું સંશોધન કરવા માટે જીવનમાં સુધારો જોઈએ. આજે આપણા દેશમાં છૂતાછૂત બેદ, દારૂતાડીના વ્યસનો વગેરે ખૂબી આદતો, બદીઓ, ગંદકી, ગંદી રીતે રહેવાની ટેવ — એ બધા દોષો નીકળી જાય એવું સંશોધન આશ્રમમાં થવું જોઈએ. તો, એક : જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની ચર્ચા બીજું : જીવનસંશોધનની ચર્ચા અને ત્રીજું : આસપાસના ગામડાંવાળાઓને હું આપે એવી પ્રિમમય સેવા — આ ત્રણે વસ્તુઓ આશ્રમમાં હોવી જોઈએ. આ તો આશ્રમના અંગે પ્રસ્તાવના રૂપે એક વાત કહી

૧૯૧૬માં ત્યારે હું ગાંધીજી પાસે એમના આશ્રમમાં પહોંચ્યો ત્યારથી અત્યાર સુધી હું આશ્રમમાં જ છું. સાત આઠ સાલ થયાં થમતો જ રહ્યો છું; પરંતુ રમતો અને રખડતો છતાં હજીએ હું આશ્રમમાં જ રહું છું. મારું સરનામું “ વિનોબા આશ્રમ ” એનું એ જ છે. એટલા માટે અત્યારનું અમારું જીવન પણ આશ્રમની ઢળે જ ચાલવીએ છીએ રાત્રે નિશ્ચિત સમયે સૂઈ જઈએ છીએ. સવારે નિશ્ચિત સમયે ઊડીએ છીએ. સવાર અને સાંજ બંને વખત પ્રાર્થના કરીએ છીએ. જોટલું ચાલવાનું હોય તેટલું જરાજર રોજ ચાલીએ છીએ ખાવાનો સમય જે નક્કી થયો હોય ત્યારે જ ખાઈએ છીએ. અને ખાવાની વસ્તુ જે નક્કી કરી હોય તે જ ખાઈએ છીએ. ફક્ત એક જ વાત જે આશ્રમમાં ન કરવી જોઈએ તે કરીએ છીએ. અને તેને માટે શરમિંદા પણ થઈએ છીએ. બાકી બીજી બધી રીતે તો આશ્રમમાં જ રહેવાની કાશિશ કરીએ છીએ. ૧૯૧૬ થી ૧૯૫૮ સુધી ૪૨ વરસ સતત આશ્રમમાં જ રહ્યો છું એટલા માટે આશ્રમ કેવો હોવો જોઈએ તેના વિચારો અનુભવથી બનેલા છે અને તે મારી પાસે છે. અને આ પણ આશ્રમનું જ સ્થાન છે તે પણ મારું જ સ્થાન છે એમ સમજીને આ બધી વાતો મેં તમારી પાસે કરી.

હમણાં મેં કહ્યું કે આશ્રમમાં ન કરવા જેવી એક વાત અમે કરીએ છીએ. પરંતુ તે સિવાય બીજી કોઈ પણ વાત અમારા હાથથી નાણીબૂજીને આશ્રમની મર્યાદાનો ભંગ થાય તેવી કરતાં નથી. અગાળુપણે કોઈ પણ ભૂલ થઈ જતી હોય તો તે વાત જુદી. પરંતુ નાણીબૂજીને તો આશ્રમમાં ન કરવા જેવી વાત અમે કરતા નથી. બીજું બધું અમારું કુશળ છે, પરંતુ આશ્રમમાં ન કરવા જેવી વાત એ છે કે બીમાર ન પડવું જોઈએ.

પરંતુ તમને હમણાં જ કહેવામાં આવ્યું કે હું તો હમણાં જ બીમાર પડ્યો હતો. અને એટલામાં તો જે વાર ગોળીબાર કરવો પડ્યો; એ દિવસમાં કવીનાઈનની જો ગોળીઓ લેવી પડી. એ ગોળીઓને તો હું ગોળીબાર જ માનું છું. એ ગોળી લેતી વખતે મને એટલું જ દુઃખ થાય છે જેટલું ગોળીબાર કરતી વખતે ગોળીબારની આગ આપનાર સરકારને દુઃખ થતું હશે.

પરંતુ કહે એક નવા ડોક્ટર આવ્યા હતા. એમણે વળી પાછી સલાહ આપી કે તમારે હજી બીજી ત્રણ ગોળીઓ લેવી જોઈએ. તો મેં એમને કહ્યું કે તમારા જે કંઈ કારતૂસ વિગેરે હોય તે મારી પાસે રાખી જાઓ. પેલા ડોક્ટરે એ ગોળીઓ મારી પાસે રાખી દીધી. હમેશાં હું જે ગોળીઓ લઉં છું તેના કરતાં આ નવી ગોળીઓ હતી. પરંતુ આજે પરમેશ્વરની ઇચ્છા એવી હતી કે સવારે તાવ ભાગી ગયો, નાસી ગયો, તો મને એ ગોળી મારે આદર વખતે કે એના નામ માત્રથી, એના સ્મરણ માત્રથી, મારો તાવ જતો રહ્યો. દુનિયામાં આવી જ દવાઓ રોધાવી જોઈએ કે એના નામ માત્રથી જ તાવ અટકે જાય. જ્યાં ૭ સ્વા વસ્ત્રમાં મેં કુલ મગીને આડ-નડે

ગોળીઓ લીધી હતી તે ઉપરાંત બીજું કોઈપણ ઔષધ પેટમાં ગયું ન હતું. વાસ્તવમાં ઔષધની જરૂરત જ નથી તે છતાં યે કંઈ જૂઠું થઈ ગયું છે તેટલા માટે આવા પ્રસંગો આવે છે. એટલા માટે આપણે તાવ માટે ઈશ્વરને જવાબદાર નથી માતતા.

બામારી માટે પ્રારબ્ધ અથવા તો પરમેશ્વર જવાબદાર છે એવું નથી. બીમારી એ આપણી પોતાની કમાણી છે. જ્યારે દુરસ્તી એ પરમેશ્વરની કૃતિ છે, પછી ભલે આપણે સાબુ થઈ જઈએ તો શ્રેય ડોક્ટરને આપીએ. પરંતુ દુરસ્ત તો ભગવાન જ કરે છે

પણ ડોક્ટર અને રોગની વચ્ચે એક નિર્ણય થઈ ગયો છે, એક કારાર થઈ ગયો છે એથી કરીને ડોક્ટર સુરક્ષિત છે. ડોક્ટરનું ઔષધ લીધું અને જે રોગી સાતે થઈ ગયો તો ડોક્ટરનો મદિમા ગણાશે, ડોક્ટરની પ્રતિદ્વિ થશે, અને જે ડોક્ટરની દવા કામમાં ન આવે અને દહીં મરી જશે તો પ્રારબ્ધ અથવા તો પરમેશ્વરની કૃતિ પર સારી જવાબદારી છોડવામાં આવશે દહીં મરી જાય તો જવાબદાર પરમેશ્વર, અને રોગી દુરસ્ત થાય તો જવાબદાર ડોક્ટર તો આ રીતે તો ડોક્ટર ફાળી ગયા છે. આ રીતે તો બંને બાજુથી ડોક્ટર શ્રેય મેળવી જાય છે. પચાસ દહીંઓને એ દવા આપે અને એમાંથી પચ્ચીસ દહીંઓને એ મારી નાખે અને પચ્ચીસ દહીંઓને ઔષધ આપી સાચા કરે, તો એમ કહેવાશે કે રૂપ રોગીઓને પરમેશ્વરે મારી નાખ્યા, પરંતુ રૂપ રોગીઓને ડોક્ટરે બચાવ્યા બચાવનાર ડોક્ટર પોતે અને મારી નાખનાર પરમેશ્વર આ વિભાજન તદ્દન અન્યાયથી ભરેલું છે. કાં તો મનેતી જવાબદારી પરમેશ્વરને મોંઘવી વેઈએ, કાં તો બંનેની જવાબદારી ડોક્ટરે લેવી વેઈએ પરંતુ ડોક્ટર પોતે એક જ જવાબદારી લે અને બીજી જવાબદારી ઈશ્વરને આપે દનાંયે

ધણીવાર આપણે એવા ભોજવાઈ જઈએ છીએ કે ડોક્ટર આવે છે ત્યારે મોહવશ થઈ જઈએ છીએ અને કંઈને કંઈ ન કરવા જેવું કરી નાંખીએ છીએ.

કેક વખતે હું પણ એવું જ કરી નાખું છું. જો એક ડોકણે હું બેઠો હોત તો એવું ના કરત. પરંતુ ફરવાનો મોહ છે, સેવા થાય છે અને માંનાનો કાર્યક્રમ નિશ્ચિત થઈ ગયો છે. એટલે વચમાં અટકવું ન જોઈએ એટલે પછી ગોળાગાર કરવો પડે છે. તો આ એક વાત છોડી દઈને બાકી આશ્રમના કાંઈ પણ નિયમોનો ભંગ ન કરીએ તે માટે સાવધાન રહીએ છીએ. તો આ આશ્રમમાં જે કાંઈ દુશે, જે કાંઈ રહેશે, તે લોકો સાવધાન રહે. અને મેં આશ્રમ માટે જે ત્રણ વાતો કરી તેમાં જો એ ધ્યાન દે તો એમના દ્વારે ખુબ સેવા થાય અને એમનો પોતાનો પણ ઉદ્ધાર થાય અને પ્રગતિ પણ લાભ થાય.

રંગપુર, તા ૧૫-૧૦-૧૯૮૮.

ભલે તમે ડરો છો તો આમદાનમાં ન આવો. પરંતુ દેખનારાઓને ડર લાગે છે, તો એ બધા લોકોને હું આશ્વાસન આપના માયું છું કે જો તમે લોકો અત્યારે આમદાનમાં દાખલ રવા માગતા ન હો તો તમારા ઉપર કોઈ પણ જાતની જબરજસ્તી નથી. જે બીજા લોકો આમદાનમાં દાખલ થાય એ શું કરે છે તે જોજો. પરંતુ એમને પણ ડર પેદા ન કરાવશો.

જોકે તો આમદાનમાં ડરીને દાખલ ન થવું જોઈએ; અને બીજી વાત, ડરીને આમદાનથી અલગ ન રહેવું જોઈએ. બંને બાજુથી ડર ન હોવો જોઈએ. આ કામ જ પ્રેમનું કામ છે, સમજવાનું કામ છે અને સમજીને કરવાનું કામ છે. આમદાન થાય અને બધા લાઈઓ એકત્ર થઈને જોકે બીજાને મદદ કરે. વ્યસનો વગેરે છેડી દે અને પ્રેમથી રહેવા લાગે તો હિંદુસ્તાનનો ઉદ્ધાર થાય. આપણે જો એમ ન કરીશું તો સ્વરાજનો લાભ આપણને મળવાનો નથી એ વાત નિશ્ચિત છે. એટલા માટે આમદાન વિષે અત્યંત નિર્લય થઈને બધાએ વિચાર કરવો જોઈએ.

આજે આ ગામમાં આમદાની ગણોમાંથી અને પ્રાંતભરમાંથી લોકો આવેલા છે, તેમણે કેટલાક સવાલો પૂછ્યા છે તો એ સવાલોનો જવાબ પહેલાં આપી દઉં.

પ્રશ્ન : ૧ : આમદાન પછી વડોદરાની તરતજ થશે કે અમુક સમય બાદ ? જો વડોદરાની તરફ ન થાય તો તેને આમદાન કેવી રીતે કરેશો ?

આમદાન થયા પછી તરતજ કરવાનું કામ આમસભા બનાવવી એ છે. આમસભા એટલે પાંચ માણસોની સભા નહિ. પાંચ યા સાત માણસોની સભા એ તો અમસમિતિ કહેવાય. પરંતુ આમસભા એટલે તો ગાપના ૨૧ વર્ષથી મોટી ઉમરના પ્રત્યેક માણસોની એક સભા. ગાપનાં જેટલાં પ્રોક લોકો છે તે બધાંની સભા એ આમસભા છે.

બાપ્તિસ્ટ ગામની જમીન આ આમસભાની ગણાશે અને પછી એની મારફત કા કરવા સાર એક સેવક-સમિતિ નીમાશે, જે આમ સમિતિ કહેવાશે અને જે પાંચ સાત માણસોની હશે આમસભામાંથી બધાં મળીને એકમનિધી આમસમિતિના નામે પસંદ કરે અને જે નામ વિશે એક પશુ ભાગને કંઈ પણ વિરોધ હોય તો તે નામ ન આવે આવી રીતે જે સમિતિ થશે તે કવિ મેવા કરનારી સેવક સમિતિ હશે માલિક-સમિતિ નહિ. માલિક-સમિતિ તો આમસભાજ રહેશે. સેવક સમિતિ જે કાંઈ નિર્ણય લેશે તે એકમનિધી લેશે. અને પછી પોતાના નિર્ણય આમસભા પાસે મોકશે, આમસભાને સમમત્યશે અને છેલ્લે નિર્ણય આમસભાજ કરશે આ રીતે જ થવું જોઈએ.

પહેલામાં પહેલું કામ આમસભાનું થવું જોઈએ. હું બાલુ છું કે આ કામ તરતજ થશે એવું નથી. એમાં કેટલોક સમય તો જશે. પરંતુ ત્યાં આમસભા બની ત્યાં આમદાનના કામની શરૂઆત થઈ એમ કહેવાશે. અને પછી જમીનની વહેચણીનો સવાલ આવશે તે ત્યાર પછી હાથમાં લેવાશે.

અક્ષર:- ૨ : સવ સેવા સંઘની બાપ્તિસ્ટ માણે જે આમદાન

ધયેલાં ન હોય તેને તમે આમદાન ગણુશો ? (વ્યાખ્યા પહેલાં અને વ્યાખ્યા બાદ ધયેલાં.)

સર્વ સેવા સંઘે નિર્ણય કર્યો છે કે જે ગામનાં ૮૦ ટકા લોકોએ જમીન દાનમાં આપી હોય અને મોઢાગાં ઓછી ૫૦ ટકા જમીન આમદાનમાં આવી જાય તો તે આમદાન કહેવાય.

તેથી કરીને પેલા ગામની નોંધ સરકારમાં થાય અને સરકાર સ્વીકાર કરે કે આટલું અમે માનીએ છીએ પરંતુ સરકાર સ્વીકારે તેનો અર્થ એ નથી કે જે લોકો આમદાનમાં દાખલ ન થયા તે લોકોને સરકાર કાનૂની રીતે આમદાનમાં દાખલ કરશે કેટલાક લોકો એવું સમજે છે કે આમદાન થયા પછી જે લોકો આમદાનમાં દાખલ નહીં થયાં હોય તેને જખરજસ્તીથી આમદાનના દાખલ થવું પડશે. આ બીલકુલ સ્વેચ્છાનો સોદો છે. સ્વેચ્છાથી દાખલ ધયેલાં ૮૦ ટકા લોકો અને સ્વેચ્છાથી આવેલી ૫૦ ટકા જમીન જે આમદાનમાં આવી જાય તો તેને આમદાન તરીકે સરકાર માન્ય રાખે. પરંતુ એટલા ટકા જમીન અને એટલા ટકા માણસો જે ન મળ્યા હોય અને એથી ઓછા ટકા જમીન ઓછા લોકોએ આપી હોય તો એવા ગામોની પણ નોંધ થવી જોઈએ. પછી જાણે એને આપણે આમદાનમાં ન માનીએ, આમદારિવારમાં માનીએ. અને પછી આમદાન ગાટે જે રીતે સરકાર આજે માન્યતા આપે છે તેરી રીતે પણ આને માન્યતા મળે તેવો પ્રયત્ન મર્ફ શકે છે. એ માન્યતા જાણે ન મળે એ જુદી વાત પરંતુ આવાં ગામોને માટે આપણી માન્યતા તો રહેશે જ

પ્રશ્ન.-૩. આમદાનમાં લાય ન હોવો જોઈએ, લોક જાણે હોય ?

લાય ન હોવો જોઈએ તે તો મેં તમને કહી દીધું છે.

આમદાન અને લાય એ બંનેનો મેળ જ ખાતો નથી. આમદાન નિર્ભય થઈને જ થઈ શકે છે. હવે લોલની વાત. માણસ માત્રનું જીવન લોલ ઉપર છે. માણસના જીવનમાં કંઈકને કંઈક લોલ હોય છે. એટલા માટે તો માણસ ક્રમ કરે છે. એટલા માટે લોલમાં યોગ્ય લોલ અને અયોગ્ય લોલ એવો ફરક કરવો જોઈએ. ધારો કે કોઈ માણસ અમુક એક ઉદ્યોગ કરે છે અને એ ઉદ્યોગથી કંઈ લાભ થશે તેના એના વિચારથી કરે છે. પરંતુ એ ઉદ્યોગમાંથી ગલત લાભ--ગેરલાભ લેવાની દાનત હોય તો એ લોલ ખોટો કહેવાય. પરંતુ ગેરલાભ લેવાની દાનત ન હોય, યોગ્ય લાભ લેવાની જ દાનત હોય, તો તે યોગ્ય લોલ છે.

ધારો કે આમદાનમાં બધા એકજ કરીને વિચાર કરી શકીશું, ગામનો પાક વધારી શકીશું, આનદાન બનાવ્યા પછી પડેલી સદકારી મંડળી બનાવીશું, તો આજની સદકારી મંડળીમાં જે દ્રવ્ય છે તે આમાં નહિ આવે પેલામાં તો માલિકો દાખલ થશે અને દરેક માલિકોની અલગ અલગ માલિકી પ્રમાણે દરેકને અલગ અલગ નફો મળશે. ત્યારે આમદાનમાં સદકારી મંડળી બહુ સારી સદકારી મંડળી બનશે, અને બહારથી પણ સરકારી મદદ ફીક ઢંગથી મેળવી શકાશે. એટલા માટે ગામને લાભ થાય તેવા કાર્યકર્તા પણ ગામને સજ્જ આપતો રહેશે; અને સરકારે જાહેર કયું છે કે ત્યાં આમદાન થશે ત્યાં કોમ્યુનિટી પ્રોજેક્ટવાળાઓએ વધારે ધ્યાન આપવું; તે સરકારે માન્ય જ કયું છે.

આ રીતે ગામને કોઈ ને કોઈ રીતે લાભ થાય તેના

વિચાર કરે તો તેમાં કશુંજો જોડું નથી. એમાં કશો ગેરલાભ ઉઠાવવાની દાનત નથી. પરંતુ પોતે આજસુ બનીને, અમારે કશું કરવું નથી; અમે આમદાન કયું જોટલે બહારથી અમને કંઈને કંઈ મળવું જોઈએ; જો અમને બહારથી કંઈ ના મળે તો અમે આમદાન શા માટે કરીએ ?—આવું જો ગામના લોકો કહે તો જેમણે આમદાન માટે સમજાવ્યા તેમણે હીક સમજાવ્યું ન કહેવાય, આમદાન થશે, બહારથી કૃપા વરસશે એ રીતનું આશ્વાસન આપવું જો ગલત. આમદાન ધયા પછી તરતજ તમને બળનો અનુભવ થશે, અને ગામ સંપીડું થશે; ગામમાં ઝવઝા જોઈય થશે; બધાં એક બીજાને મદદ કરશે; ભૂમિહીનોને ભૂમિ અપાશે. અહીં જે આમદાન થયાં છે ત્યાં ભૂમિહીનોને ભૂમિ અપાઈ છે. ગામના ઝગડા ગામમાં પડે છે અને લજનમંડળી પણ તેમાં થઈ છે.

ગામમાં પ્રેમ, કરુણા, હિંમત અને પરસ્પર સહકાર વધે એવી રીતે કરવા માટે આમદાન સમર્થ થશે, તો ગામને લાભ થશે; ગામનું આરોગ્ય વધશે. આ રીતનો લોભ જો આમદાનના ભાઈઓ રાખતા હોય તો તે જોટો લોભ નથી. એ માટે મારે કશું કહેવાનું નથી. પરંતુ બહારથી મદદ મળે એવી જો આશા રાખે તો તેને જોટો લોભ કહી શકાય. જોટલા માટે રોગ્ય લોભ અને અરોગ્ય લોભ એવો ફરક કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન : ૪. આમદાનની જાહેરાત કોણ અને કેવા સંજોગોમાં કરે ?

આમદાનની જાહેરાતમાં એ ગામના લોકો કહી દે : અમે આમદાન કયું છે અને પોતાના ગામમાં પટિયું મારી દે કે અમારું ગામ એ આમદાનની ગામ છે તે અમારી સગર્ભ થઈ ગઈ છે અને સગર્ભ અને વિવાહમાં જે અંતર રહ્યું છે તે રહેશે હવે જ્યારે જામસભા થશે ત્યારે અમારો વિવાહ તો થશે અને જ્યારે જમીનની વહેંચણી થશે ત્યારે અમારો સંસાર જ શરૂ થઈ ગયો. પરંતુ અમે અધાએ સંકલ્પ કર્યો છે એટલે અમારી સગર્ભ તો થઈ ગઈ આમદાન થઈ ગયું પછી હવે કંઈ કહેવાપણું નથી કે એ આમદાન ન થાય.

પરંતુ કેટલાક લોકો એવા છે કે જે આમદાનમાં ન ભળ્યા હોય તો તેમને એ જ કહેવાનું રહેશે કે તમે અમારા ભાઈ છો એ તમારા પર અમારો પૂરો વિશ્વાસ છે. તમે આજે નહિ તો કાલે આમદાનમાં જરૂરી આવશે એની અ અને કળી પીકરે નથી આજે ગામનાં ૮૦ ટકા લોકો દાખલ થયા છે અને ૫૦ ટકા જમીન આમદાનમાં આવી ગઈ છે. માટે અમે આમદાન જાહેર કરીએ છીએ પરંતુ એમાં તમારે દાખલ થવું જ પડે એવું કશું નથી. તમે બીજાકુલ ગમરાશે નહીં. તમારી જમીનની ખેતી અમે કરી આપીશું અન્યાર સુધી એ ખેતરોમાં મજૂરી-કામ કરતા હતા હવે આમસમિતિ એમાં કામ કરશે અને તમને જે આપવાનું હશે તે તમને અગાઉર આપશે તેને માટે તમે ડરશો નહિ.

આવી રીતે આમદાનની જાહેરાત થયા પછી રંગપુર આશ્રમવાળા તેના ઉપર રંગ ચઢાવશે. આમદાનનું પત્રક થશે. એમાં બધાની સહી લેવાઈ હશે, તો કેટલા લોકોએ જમીન

આપી, એ પ્રમાણે ગામની બધી માહિતી બહાર થશે. જેથી આમદાન બહાર કરવામાં આવ્યું એમાં કશું વાંધા લેવાનું નથી, એવું લોકોને સમજાશે.

કેટલાક લોકો મને પૂછે છે કે આમદાન થાય અને પછી તે પાછું લઈ લે તો તેના કરતાં પાંચ-૭ મહિના સદ્ય એવા પછી આમદાન બહાર કરવામાં કેમ ન આવે? તો હું એમને કહું છું કે હિન્દુસ્તાનમાં કાચું-પાકું કોઈ થવાનું નથી જે થાય તે પાકું જ થાય છે, જે સંકલ્પ કરે છે તે પાકો જ છે છતાંએ એકાદ જણને સંકલ્પ પાછો લેવો હોય તો લેશે લે.

શિવાજી મહારાજ એક પછી એક કિલ્લા લેતા હતા દશ કિલ્લા છતાં તે એમાંથી એક કિલ્લો પાછો લઈ લેતા તો નવ રહેતા. પરંતુ શિવાજી મહારાજ તો આગળ વધીને બીજા કિલ્લાઓ બેતા જતા હતા. આવી રીતે બધા જ આંદોલનોમાં થાય છે માટે ડરવું ન બેઠકો. એને માટે સંકલ્પ ન રાખવો બેઠકો. પરંતુ એને માટે મેજ પીટવાની જરૂર નથી કે આ આટલાં આમદાન થયાં આવી રીતે ધીરેધીરે સાવધાન રહીને આપણે. સૌ આગળ વધીએ.

પ્રશ્ન-૫: આમદાન બહાર થાય છે તેની વ્યવસ્થા, નોંધણી માટે કોઈ તંત્ર હોય કે કેમ? બે હોય તો કેવું?

આ બધું કામ સર્વ સેવા સંઘ કરે છે સર્વ સેવા સંઘ એ વ્યક્ત-અવ્યક્ત સંસ્થા છે હિન્દુસ્તાનના કેટલાક વિભાગોમાં એ વ્યક્ત છે અને કેટલાક વિભાગોમાં એ અવ્યક્ત છે.

રંગપુર આશ્રમ એ સર્વ સેવા સંઘનું અવ્યક્ત રૂપ છે.

રંગપુરમાં જે ભાઈઓ જે ગ્રામદાનો નોંધાવશે તેને સર્વ સેવા સંઘ માન્ય કરશે.

એવી રીતે જ્યાં જ્યાં આશ્રમો છે; નર્મ તાલીમ, ખાદી-આમોલોગ વગેરે રચનાત્મક કામ કરનારી સંસ્થાઓ છે; અને સર્વ સેવા સંઘની પોતાની જેટલી ઓફિસો હશે ત્યાં ત્યાં જે કાંઈ થાશે તે બધું જ સર્વ સેવા સંઘ માન્ય કરશે આ એક વ્યાપક સંસ્થા છે આખા ભારતમાં સાડાપાંચ લાખ ગામડાઓમાં તેનું કામ ચાલે છે સર્વની સર્વ સેવા કેટલીક વ્યક્ત રૂપે અને કેટલીક અવ્યક્ત રૂપે એ કરે છે.

એના યોદ્ધામાં યોદ્ધા ત્રણ કરોડ તો રચનાત્મક કાર્યકર્તાઓ છે. તેઓ બધા જેતી કરે છે પોતપોતાના ઘરની. હવે જો એ લોકો પોતાના ઘરમાં સર્વોદયપાત્ર રાખે તો ત્યાં સર્વ સેવા સંઘ વ્યક્ત થઈ ગયો જ્યારે એ લોકો માત્ર પોતાની જેતી જ કરતા હતા ત્યારે સર્વ સેવા સંઘ અવ્યક્ત રૂપે હતો. પરંતુ તેમને પોતાના ઘરમાં સર્વોદયપાત્ર રાખ્યાં તેટલાથી સર્વ સેવા સંઘ વ્યક્ત થઈ ગયો. આ રીતે કામ કરવાનું છે. એટલા માટે અહીંના આસપાસના દરેક ગામોના પ્રત્યેક ઘરોમાં સર્વોદયપાત્ર મુકાવું જોઈએ એ પહેલું કામ. એટલા માટે એનાથી સર્વ સેવા સંઘનું મથક પ્રત્યેક ઘરમાં થઈ જશે.

પ્રશ્ન :- :૬: ગ્રામદાન થયા પછી નિર્માણના કામમાં તરતજ બેસી જવું જોઈએ ? કેણુ બેસે ?

જે બેઠા છે તે બેસે; જે કરતા છે તે શા માટે બેસે ? રચનાત્મક કામ કરનારા ત્રણ કરોડ લોકો આપણી પાસે છે. તેમાંથી કાંઈ બેસે

અને કામ કરે. જે આપણે એમ માનીએ કે આમદાનના ગામેમાં બહારથી માણસો જઈને ખેસે અને કામ કરે, તો તે અસંભવિત વાત છે અને રીતે એક તો બહારના માણસો બંધા ગામેમાં મોકલી પાડ્યું ન શકાય અને બીજું બહારથી જે માણસો જાય તે યશસ્વી જ થશે એવું ખાત્રાપૂર્વક ન કહેવાય અને ત્રીજું, ધારો કે અમુક ગામેમાં માણસો મોકલ્યાં અને એ લોકો યશસ્વી થયા, તો કામ અટકી પડે! કારણ કે પછી પ્રત્યેક ગામવાળા માગણી કરશે કે અમારા ગામમાં જે માણસ મોકલી આપના હો તેમ અમે આમદાન કરવા તૈયાર છીએ. એટલે પછી આમદાનની પાતાની શક્તિ તો ઊભી થાય જ નહિ મારે જે વ્યવસ્થાએ પડેલેથી રચનાત્મક કામ કરનારા હોય તો એ લોકો ભલે આમદાન થાય તે પછી ત્યાં કામ કરવા જાય. ખાદી, નર્મ તાક્ષીમ, કોમ્યુનિટી પ્રોગ્રેસર, એક્સપેન્ડન સર્વિસ અને ગાંધી નિધિમાંથી કાર્મને કાર્મ ત્યાં જાય તે તો સારું છે. એમાં કશું ખરાબ નથી. આમદાન થાય અને તુરંતજ કાર્મ ખેરી જાય અને પછી આમદાનના ગામને સુંદર બનાવે. પરંતુ આમદાનના ગામે આમદાન ન થયાં હોય એવાં એક-દીશનક ગામે બનાવવાં હોય, તો તે ન બનાવી શકે. આજુબાજુનાં ગામેમાં લુદી હવા હોય અને તે ગામેમાં લુદી હવા હોય એવું ન બની શકે.

માની કે વડોદરા જિલ્લામાં શિયાળો છે અને અહીં આમદાન થવું તો અહીંના ગામમાં ઉનાળો હોય તે ન થઈ શકે ત્યારે આખા વડોદરા જિલ્લામાં શિયાળો હોય ત્યારે એ આમદાની ગામમાં પશુ શિયાળો હોય, ઉનાળો ક્યાંથી હોય ? તો એવી રીતે એક ગામ પકડીને કાર્મ ખેરી ગયો તો ગામ સુંદર થઈ જશે એવો મને દંર્ક નિશ્વાસ નથી. પરંતુ જે ક્યાંય સવનસંચ આમદાનમાં મળ્યું તે. વ પાચ-પચાસ સમયે આમદાનના મળ્યાં હોય, અને ત્યાં જે આમદાન થાય અને તે લોકો કામ શરૂ કરે. અને તેમ. દંર્ક સસદ વા મદદની જરૂર હોય,

તો આપણા સર્વોદયના કાર્યકર્તાઓ એમને સલાહ આપવા, મદદ કરવા તૈયાર રહે એ વધુ લાભદાયી બની શકે

પ્રશ્ન ૭ : થોડાંક નમૂનાના આમસ્વરાજ કેમ ન બનાવવામાં આવે ?

આ સવાલ ખૂબ — વખતો વખત પૂછવામાં આવે છે કે આમસ્વરાજના નમૂના કેમ ન બનાવવામાં આવે હવે તમો ધારો કે પાકિસ્તાનની હિન્દુસ્તાન પર નજર મૂકી અને માની લો કે આક્રમણ થયું. હું આ બધી કલ્પનાની જ વાત કરું છું પાકિસ્તાન કંઈ હિન્દુસ્તાન પર આક્રમણ કરવાનું છે નહિ પરંતુ માની લો કે એણે આક્રમણ કર્યું, તો આખા દેશના એક ભયનું વાતાવરણ નિર્માણ થઈ જશે. સર્વજન ભય દેખાશે એવી સ્થિતિમાં જે લોકો આમસ્વરાજનો નમૂનો કરવા બેઠા હશે તે શું કરશે ?

એટલા નાદે આખા દેશના આપણા વિચારનો અંકુશ રહે એવી યોજના જે આપણે કરી હોય ત્યારે જ અમુક ક્ષેત્રમાં આમસ્વરાજના નમૂના કરી શકીએ પરંતુ બ્યારે દેશમાં ભુદું તંત્ર અને ભુદા જ કાનૂન બનતા હોય અને આપણને બુદ્ધાનમાં જે જમીન મળતી હોય ત્યારે કાયદો થાય કે એવી રીતે જમિ ન અપાય કારણ કે એના દુકડા થાય છે આ તો મેં તમને એક મિસાલ આપી. તો કહેવા એ માગતો હતો કે કાયદાઓ ગમે તે પસાર થતા હોય, પરિસ્થિતિ ગંભીર નથી પેદા થતી હોય, અને હું પ્રતિજ્ઞા લઈને બેસું કે હું તો ચાર-પાચ ગામોનો આમસ્વરાજનો નમૂનો બનાવીશ એવી-કલ્પના કરીને બેસી જાઉં તો હું ફાવીશ નહીં એમાં હું દાર જ ખાઈશ એટલું જ નહિ, પરંતુ એવા લોકો આ બેસવાના કામને ઉત્તેજન પણ આપશે, કે જે લોકો ફીક જાણના હશે કે આ લોકો આમાં કંઈ ફાવવાના નથી એમાં કંઈ કરી શકવાના નથી તો ભલેને માથાફાડ કરે

એમ કહી ઉત્સાહ આપશે અને પોતાનાં કામ કરતા જશે અને પૂછતા પણ જશે કે શું થયું રે? એ ગામમાં તો ખીડીઓ વધારે વપરાય છે. તો એ ગામમાં ખીડી વધારે વપરાય છે તો તમે ત્યાં બેસી શી રીતે? તમે ત્યાં કશું જ કરી શકવાના નથી અત્યારે કેવાં કેવાં સિનેમા ચાલે છે? એને કાંઈ રોકડોક છે કે? આ નો ભાર્ગ ગામ લઈને ખેસી ગયા. પરંતુ ગામના લોકો શહેરમાં જઈને સિનેમા જોઈ આવ્યા તો તેમને કેવી રીતે આડી બાંત બનાવશે?

તો જ્યાં સુધી આખા દેશમાં તમારા વિચારની સત્તા કે પ્રભાવ પડી રહ્યો છે એવું જ્યારે તમે જોશો; આખા દેશમાં તમારા વિચારનો પ્રભાવ પડે તેવી યોજના, તેવી વ્યવસ્થા, યોજના કરશો; અને તેની સાથે કેટલાંક ગામો લઈને બેસશો તો આમસ્વરાજનો નમૂનો થશે. નહીં તો કશો નમૂનો થઈ શકવાનો નથી એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે. છતાંયે કાંઈ વીર એવો નમૂનો કરી બતાવે તો હું તે જોવા ઇચ્છીશ. અને મારો અભિપ્રાય ગલત છે એમ કહીશ. અને જો કમૂલ કરી બતાવે તો હું તે જોવા ઇચ્છીશ અને મારો અભિપ્રાય ગલત છે એમ કહીશ. અને જો કમૂલ કરીશ કે આજે પણ નિર્માણ કરીને બતાવ્યું.

પરંતુ હું તમને મારું જ ઉદાહરણ આપું મારું "શિક્ષણ-વિચાર" નામનું એક પુસ્તક છે એમાં મેં એક પણ વિચાર એવો નથી કર્યો જેનો અમલ મેં પોતે ન કર્યો હોય પ્રત્યેક વિચાર અમલમાં લાવીને, એનાં પરિણામો નોંધીને કહેવાયેલા છે. તેમ જ્યાં સરકારનું ચિદામણ કામ જે માણુ હતુ તે જ ચાલુ છે તે ગયું

વર્ષે સરકારવાળાઓને સૂઝ્યું કે શિક્ષણ બાબતમાં વિનોબાની સલાહ લઈ શકાય તો સારું. પરંતુ વિનોબા કંઈ ગયે વર્ષે જ શિક્ષણત્તમ નહોતા થયા. એણે તો ૩૦ વર્ષ સુધી શિક્ષણના પ્રયોગો કર્યા હતા અને ત્યારબાદ જે કાંઈ વિચારો પ્રગટ થયા તે ૩૦ વર્ષના પ્રયોગોના વિચારો હતા પરંતુ ગયે વર્ષે સરકારને સૂઝ્યું કે હિન્દુસ્તાનભરના બધા પ્રાંતમાંના મુખ્ય શિક્ષણાધિકારીઓને જ્યાં વિનોબા હોય ત્યાં ખોલાવવામાં આવે અને ત્રણ દિવસ એ લોકો સાથે રહ્યા અને ખુબ વાતો-ચર્ચા કરી અને પછી ચાલ્યા ગયા તો આવું કરવાનું એમને ગયે વર્ષે જ કેમ સૂઝ્યું? ૧૦ વર્ષ પહેલાં કેમ ન સૂઝ્યું? એનું એક જ કારણ છે કે બુદ્ધાન-આમદાન વગેરે વિચાર યશસ્વી થયો ત્યારે વિનોબા નામનો કોઈ એક માણસ છે તેની સલાહ લઈ શકાય એવી એમને પ્રતિતી થઈ

નઈ તાલીમ તપેના અનુભવો મેળવેલા છે પણ એ અનુભવોની કિંમત હાલમાં જ માન્ય થવા માંડી છે. પહેલાં એ ક્યાં હતી? આજે પણ એ માન્યતાનો અમલ ક્યાંક થશે જ એનું ન માનશે. પરંતુ તમારી સલાહ માગે છે, તમને પૂછે છે, તો હું કહેવા એ માંશુ છું કે વિચારની પ્રતિષ્ઠા દેશમાં જામી. એટલા માટે તમારામાં થોડી ઘણી વ્યવહાર્યતા છે એમ માને છે, એમ સમજે છે, ત્યારે તે સલાહ લે છે. નહિ તો તમારી સલાહ કોણ લેવાનું હતું?

માટે ગામસ્થાનના તમના જે ક્યાંક બનાવી શકાતા હોય તો મને એની નેટલી તમના છે નેટલી લાગ્યે જ કોઈને દર્શો. મેં હમણાં જ થોડા વખત પર કહેલું કે જેમ પેલા લોકો ઘેર બેઠાં અણસરો ફેંકી શકે છે અને નિશ્ચિત સ્થાન પર જઈને પેલું

શસ્ત્ર આખી દુનિયાને આગ લગાડી શકે છે, સળગાવી શકે છે, એવી રીતે ઘેર બેઠાં આપણે આખી દુનિયાની આગે ખુઝાવી શકીએ છીએ-એવું શસ્ત્ર અપણાં હાથમાં આવવું જોઈએ. એવા શસ્ત્રની ખોજમાં હું છું.

ધારે કે પચાસ-સો ગામોનું એક કેન્દ્ર હોય અને ત્યાં આપણી કલ્પનાનું આમસ્વરાગ આલતુ હોય, અને ત્યાં બધાં લોકો સ્વતંત્ર થઈ ગયાં હોય અને પરિપૂર્ણ સરકાર-નિરપેક્ષ એવી રચના ક્યાંક કરી શક્યા હોય, તો મને જરાયે શંકા નથી કે, એની અસર આખી દુનિયા ઉપર થશે; અને હિન્દુસ્તાન ઉપર તો થશે જ. પરંતુ મારું એવું માનવું છે કે ત્યાં સુધી આખા હિન્દુસ્તાનમાં સર્વ સાધારણ વાતાવરણ તૈયાર થાય અને તેની સાથે સારામાં સારાં માણસો એક ઠેકાણે બેસીને પ્રયોગ કરે આ જો થઈ શકતું હોય તો કરવા જેવું છે એવું મને લાગે છે.

પરંતુ ભારતમાં જો શાંતિસેના તૈયાર થાય તો પછી આમસ્વરાગના નમ્રતા સહેજે થઈ શકશે. નહિ તો પછી પેલા તામિલનાડમાં રામનાથ-પુરમાં આમદાન થયાં અને ત્યાંથી ૨૦ માઈલ પર જ રમખાણો થયાં તો બધાં ગામોના લોકોની હવા બગડી ગઈ તો દેશમાં હવા બગાડનારી શક્તિ પર અસર નાખનારી કેઈ શક્તિ ન હોય તો પછી આપણે કાવવાના નથી.

એટલા માટે ભારતમાં એક વાર આપણા વિચારોની સત્તા થવા છઈએ અને પછી અમુક ક્ષેત્ર લઈને બેસી જઈએ તો બહુ સારું કામ થશે તેવું હું માનું છું. આજે પણ કેઈ વિશેષ પુરુષ બેસી જાય તો એ ગતિ કામ કરે છે, ખોટું કામ કરે છે, તેવું હું નથી માનતો. એવો પ્રયોગ કેઈ કરતા હોય તો ભલે કરે, એનાથી કંઈક લાભ જ મળશે એમ માનું છું.

રંગપુર, તા. ૧૫-૧૦-૫૮

શાંતિસ્થાપના, સ્વામિત્વ વિસર્જન અને સર્વોદયપાત્ર*

કેટલાંક કામો એવા હોય છે કે કરી લીધા પછી જ ખમર પડે કે એની કરવાની રીત શું હોય છે ? શું કરીએ' નો પૂર્ણતા આવે ? એ તો પાછળથી જ ખમર પડે પરંતુ શરૂઆતમાં એ કરી જ નિવું પડે છે અને ત્યાર પછી જ એની પદ્ધતિનો ખ્યાલ આવે છે

એવા કેટલાક અધન કામો હોય છે તેમાનું આ એક શાંતિમેતાનું કામ છે એટલા માટે કેટલીક વખતે હું અનિશ્ચિત, અભોધકર બોલુ છું એવું લાગે છે, અને તેમાં કશી નવાઈ પણ નથી એમાં જો હું ચોક્કસ બોલતો હોત તો જ નવાઈ હતી

ધ્યાનમાં રાખવાની વાત એ છે કે આખા ભારતની એ સુવ્યવસ્થિત યોજના આ રીતે અત્યાર સુધી કદી કલ્પનામાં આવી નથી. જોકે શાંતિસેના અને સેવકોની કલ્પના બાપુએ કરી હતી, તેમ છતાં તેનો અમલ ન થયો પરંતુ એમાં દેશની અંતર્ગત શાંતિની જવાબદારી સેવકોએ ઉપાડી સેવાની છે તેવી જાતની કલ્પના શાંતિસેનામાં ન હતી

* સૂરત જિલ્લાના દાયકિતઓ સમક્ષ-આપેલું પ્રવચન

તે વખતે કેટલાંક અશાંતિનાં કૃત્યો થનાં હતાં. તેની સામે શાંતિસેનાની વાનો ઊભી થતી હતી. અત્યારે તો સર્વોદય સમાજ કે સર્વ સેવા સંઘ તરફથી એવી આશા રાખીએ છીએ કે દેશની અંતર્ગત શક્તિ જનશક્તિને બળે જ થશે અને બીજાં જમીનની માલિકી મટાડીને નિર્વાસનમાંથી બાંધી નાખશે.

આ બે બાબતોનો નિષ્પત્તિ સર્વોદય સમાજે હારવાનો છે, અથવા એવો સંકલ્પ કર્યો છે. એમાંથી જમીનની માલિકી મટાડવાની વાત એક કારે મૂકીએ તો શાંતિ સ્થાપવાની વાતમાં સમર્થ થવાનાં નથી; અને તેવી જ રીતે આપણે જો શાંતિ સ્થાપવાની હિંમત; અત્યારની સ્થિતિમાં ન રાખીએ તો, મરી શીટવાની કલ્પના ન કરતા હોઈએ તો, જમીનની માલિકી નાબૂદ કરવામાં આપણે સફળ થવાના નથી. એટલા માટે આ બંને વસ્તુ અન્યોન્ય નિર્ભર છે, અને એક બીજા ઉપર અવલંબિત છે. આ બંને વસ્તુને જરા સ્પષ્ટ કરું છું.

આપણે જો જમીનની માલિકી તો મટાડીએ અને “સ્ટેટસ કો” પૂર્વવત્ સ્થિતિ કાયમ રાખીએ તો પછી ભલે કેટલાક લોકો મરી શીટીએ તો પણ કાંઈ શાંતિ સ્થાપવામાં આપણે સફળ નથી થવાના. “સ્ટેટસ કો”થી કદી શાંતિ રહી નથી, અને આજે વિશ્વનયુગમાં તો રહેવાની નથી.

અને જમીનની માલિકી પણ ત્યારે જ મટે, ત્યારે માલિકને ભરોસો થાય કે આ લોકો માલિકી મટાડવા માંગે છે, પરંતુ અમને મટાડવા નથી માંગતા તે અમારી રક્ષા હશે છે અને અમારી રક્ષા સારુ પોતાની જાન પણ જોખમમાં નાખવા તૈયાર થાય છે. આ અહિંસાનો દીવો છે, અને એ સાચો છે. આપણે એમનું ભણું ઇચ્છીએ છીએ. આપણે જમીનની

માલિકી મટાડી તેમને લયમાં નાખવા નથી માગતા, તેમને દુઃખી કરવા નથી માગતા. જે કાંઈ કરવા માગીએ છીએ તે એમની પરવાનગીથી અને સંતોષથી; અને તો જ એ અહિં સાથી થયું કહેવાય. નહિ તો જમીનની માલિકી ખીજી કોઈ પણ રીતે મટાડવાની શક્તિ અહિંસા સિવાય નથી.

પરંતુ આખો જો એમ કહીએ કે અમે અશાંતિનું કારણ મટાડવા જ નીકળ્યા છીએ, તો શાંતિસેનાની શી ગરજ છે? પરંતુ ત્યારે અશાંતિનાં કારણો મોજૂદ છે ત્યારે લોકો માટે ત્યાગ કરવા સારુ, મરવા સારુ તૈયાર થઈએ તો જ લોકો અહિંસક ક્રાંતિનો દાવો કબૂલ કરે, એમને ગળે ઊતરે.

જે હંમેશના માટે સેવા કરતો રહેશે અને વિશેષ સંગે પોતાનું માથું આપવા પણ તૈયાર રહેશે, એવી સેવા વગર જમીનની મલિકી મટી શકે નહિ અને જમીનની માલિકી મટ્યાં વગર શાંતિ સ્થાપના ન થઈ શકે. આખે પાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખી લેવાય તો પત્રી ભદાન-ગ્રામદાન અને શાંતિસેના એ બધામાં અરસપરસ શું સંબંધ છે તે વિષે શંકા જ ન રહે.

ઘણાં સવાલો એટલા માટે પુછાય છે કે પુરાણો, જૂનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ જે બહુ વહાલો હતો, અને જે છે, તેમાં બલેલ ન પહોંચે તેવું શક્ય હોય અને તેમ છતાં યે શાંતિસેનામાં દાખલ થઈ શકીએ એવી જાતની વૃત્તિ ઘણાની છે. આ વૃત્તિ અસ્વાભાવિક નથી, પરંતુ એ અજ્ઞાનની વૃત્તિ છે. એટલા માટે આજની સ્થિતિમાં આખો રચનાત્મક કાર્યક્રમ ખેતરામાં છે એ તેઓ જાણતા જ નથી.

મને ખાતરું મળ્યું એટલે આખી દુનિયાની મુખે શાંત થઈ ગઈ તેવી રીતે મારાં ઘરમાં રેડિયો અને ઓસિયાસ અંબીર સ્વખાથી ૫-૫૦ ને કામ મળે એટલે આસપાસમાં બધે જ ખાંદી વપરાતી થઈ એમ હું માની લઉં તો મારું કામ તો થઈ ગયું, પણ મારું કામ એટલે કે ખાંદી દ્વારા જગાડવી તે ન થયું, આવું કામ તો ધામે કે, અમેરિકા ધારે તો પણ કરી શકે. હાથના કળા તરીકે ત્યાંના લોકો ખાંદીનો સેવીકાર કરે; એવી જ રીતે જ્યાં બહુજા બેકારી હોય ત્યાં એ સાલશે. કળાની દૃષ્ટિએ પણ બીજા દેશોમાં એ ચાલી શકશે.

જેવી રીતે નઈ તાલીમનાં મધ્યમ તરીકે ખાંદી પેદા થાય તો એ કળાની દૃષ્ટિએ પણ ખાંદીવેચાણ લોકો ધમ્મી શકે છે. આવી રીતે કલા, તાલીમ અને બેકારી મટાડવાની વાત મંળીને પણ બે કુલ્તિકારક ખાંદીનિચાર ન બનતો હોય તો એ ત્યારે જ બની શકે, જ્યારે શાંતિસેનાની સ્થાપના કરી શકીએ.

દેશમાં સ્વરાજ્યની સ્થાપના કરી શકીએ એટલા મોટા શાંતિમેનો માટે, સર્વોદયપાત્ર કરવું આવશ્યક છે. કાઈ કાઈનું માથું કાપે ત્યારે શાંતિ સ્થાપી શકે તે માટે લશ્કર મોકલવામાં આવે છે, જ્યારે અત્યારે આપણું માથું કપાવીને શાંતિ સ્થાપનાની વાત સર્વોદયમાં આવે છે. આપણું માથું કપાવીને જો શાંતિ સર્વપોષ્ય તો શાંતિસેનાનું કામ થશે પરંતુ બીજાનું માથું કાપીને શાંતિ ન થાય તો પછી પોતાનું માથું કપાવીને શાંતિ ન સ્થાપી શકાય.

આંગે તો મોહસેના શરીરની કે વાણીની મધુરતાનો સ્પર્શ નથી થતો, અને ઉપરથી જોજ નાખે છે, કે પછી કેવું હિંદય છે.

કેવી માણી છે, કેવું માધુર્ય છે, કેવું આતુર્ય છે, તે કાણ જુએ છે ? એટલા માટે જે તાકતો કામ કરતી હતી તેનાં મૂળને હું પ્રહાર કરું છું. એ મૂળ શામાં છે ?

આજે લોકો લોકસંમતિનું નાટક કરે છે. આજે પાકિસ્તાનની શી હાલત છે ? તો ઇસકંદરની શી મુગલ છે કે લશ્કરનાં બજો પોતાના હાથમાં લે ? તો તો પહેલેથી જ લોકોનો ટેકો ન હોત ? આજે તો સુલતાનનો દાવો નહીં, પરંતુ કલ્યાણ રૂબરૂનો દાવો છે. લોકો જે ટેકસીસ આપે છે તેના જ આધારે સેના બિભી થાય છે; અને ધારો કે કર ન અપાતો હોય તો સમાજમાં લૂંટફાટ થાય અને કામમાં એવી અડચણ બિભી થાય જે દૂર કરવા સેના જ સમર્થ થાય. આવી રીતે સશસ્ત્ર સેનાનું સામર્થ્ય પણ લોકસંમતિમાં છે. તો અહિંસક સેનાનું પણ સામર્થ્ય લોકસંમતિથી થઈ શકે.

એટલા માટે સર્વોદયપાત્ર એ લોકસંમતિનું સહેલામાં સહેલું પ્રતીક છે, એમ સમજીને વિચાર થયો છે. લોકસંમતિ પ્રાપ્ત કરીએ તો તેમાં બે કામો થવાનાં; બેથી વધારે કામો પણ થઈ શકે પરંતુ એની વાત હમણાં નથી કરતો. જે ઓછામાં ઓછાં બે કામ થઈ શકે તેની જ વાત કરું છું એક તો એ કે એનાથી શાંતિસેનાને પીડબળ મળે અને બીજું જેટલાં ઘરોમાં સર્વોદયપાત્ર મુકાય એટલાં ઘરો તરફથી નિશ્ચિત થઈ જનાય કે આટલાં ઘરોમાંથી તો અશાંતિ નહિ થાય. એટલે એટલી તો આપણે શાંતિની સેના જ બિભી કરી દીધી. આખા દેશમાં ૫૦ ટકા ઘર જે સર્વોદયપાત્ર રાખે તો ૫૦ ટકા ઘરમાં તો શાંતિની સ્થાપના થઈ જ ગઈ. એટલું કામ પતી ગયું અને એનાથી એક નૈતિક આધાર પણ મળી ગયો. તમારા કાર્ય માટે નૈતિક આધાર અને શાંતિ સ્થાપનાની સવલત કરી આપી, એ બે સામર્થ્ય સર્વોદયપાત્રમાં છે.

હવે સર્વોદયપાત્રનો આ રીતે સ્વંત્ર વિચાર કરીશું. શાંતિ-
સૈનેકોને આજીવિકા માટે થોડા સમય સુધી વિચાર નહિ કરીએ તો
સારું છે, નહિ તો નાહક ગૂંચ ઊભી થાય છે. ને સવાલો
ગૂંચવાડા ભરેલા થાય છે અને જેને “પસંનલ ફેક્ટર”
વ્યક્તિગત તત્ત્વ કહે છે તે પણ દાંખણ થાય છે. પણ હવે
તો સર્વોદયપાત્રથી જે અનાજ ભેગું થશે તેમાંથી જે પૈસા પરિવર્તિત
થશે તેનો શું ઉપયોગ કરવો તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. આટલી
સેના ઊભી કરી તો એ સૈનિકના પરિવારનો પણ, અને તેના શિક્ષણનો
પણ, વિચાર કરવો જોઈશે, અને એને ઠાઈ પણ જગ્યાએ જવાનો
હુકમ આવે તો ત્યાં જવા માટે એને લાડું આપવું પડશે. જ્ઞાનપ્રચારનાં
સાધનો, પુસ્તકોનાં પ્રકાશનો, — આ બધાં માટે જે પૈસા જોઈશે
તે ક્યાંથી લાવવાના ? કાં તો આ સંપત્તિદાનમાંથી, કાં તો ફંડ
ખાતામાંથી એકઠા કરીને—આ જે રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય.

સંપત્તિદાનથી પ્રાપ્ત કરશે તો અમને વાંધો નથી. પણ આ
વસ્તુ હજી ઊભી થઈ જ નથી. તો જે કંઈ ઊભી થઈ છે તેને
આધારે કામ થાય તો હું ના નથી કહેવાનો. પરંતુ સંપત્તિદાતા એ
વિશેષ દાતા છે અને એનાથી આખા સમાજ તરફથી કામ નથી
થતું. એમાં અમુક દાતાઓનું વર્ગના રહે છે.

તો પછી પરદેશથી મદદ આવે છે તેના પર આપત્તિ
આવે છે કે રાષ્ટ્રોનું સમત્વ કાયમ ન રહે, રાષ્ટ્ર વેચાઈ વતય.
એવો ખતરો આમાં પણ રહેલો છે. એટલા માટે અત્યારે
આરંભકાળમાં અભ્યરૂપકે ભલે સંપત્તિદાનમાંથી મદદ લઈએ,
પરંતુ હવે તો એનો ઉપયોગ શ્રામમુદાર માટે કે એનારો
માટે, એ પ્રમાણે જ્ઞાન-અભિજ્ઞાનના કામમાં જ કરી શકાય.

અને એમાં તો કંદોડો રૂપિયાની સંપત્તિની જરૂરત પડશે.

પણ શાંતિસૈનિકના નિર્વાહ અને શિક્ષણ માટે આ બધાનો નિર્ભર નો લોકસંપત્તિ પર થાય તો શાંતિસૈનિક નિર્ભર થઈને કામ કરશે એટલે જેવટના ચિત્રમાં બધા - સૈનિકા, સર્વોદયપાત્ર પર જ નિર્ભર થશે અને એમને એમાં જ ગૌરવ માલમ પડતું નોઈએ. વધારે પડતું ગૌરવ નહિ, પણ જેટલું છે તેટલું ધણું માલમ પડતું નોઈએ અને આ મોટી વાત છે

કેટલાક લોક કહે છે કે જે લોકોને કારો રાંટલો થે ખાવા નથી મળે તો અને એમાંથી અમને આપે અને એમના સ્તર કરતા અમારું સ્તર ઊંચું છે, તો એમની પાસેથી કેવી રીતે લઈ શકીએ? આવો સનાત સોજ્જર નહિ પૂછે, જે સોજ્જર ન હોય તે જ પૂછે જેમણે રાષ્ટ્ર તરફથી પ્રતિનિધિત્વ સ્વીકાયું તે આવો સવાલો ન પૂછે જેણે રાષ્ટ્રપ્રતિનિધિત્વ ન સ્વીકાયું હોય અને ને મેવા કરવા માગે તો એવો સેવક યતિ, મુનિ, પરાપકારી સાધુઓ હોય તે બની શકે વધતા જે મળે તે ખાવાતો નિર્ભર સેવક કરી શકે, પરંતુ સૈનિક ન કરી શકે

ધારો કે એક માણસ પાણીમાં ડૂબે છે તો એની સહાનુભૂતિમાં તમે પણ ડુબો તો તમને આનંદ થાય કે? એને ને ઉગારવો હોય તો તમે ને ખાઈ પીને મજબૂત થયા હો તો એને ઉગારી શકો બાકી જે કોઈને ખાવાનું ન મળતું હોય તો આપણે પણ ન ખાઈએ; કોઈ બિમાર પડતું હોય તો આપણે પણ તેની સાથે બિમાર પડીએ; લોકો પોતાનું ઘર છોડે નહિ એટલે આપણે પણ ઘર નહિ છોડીએ-આવી સહાનુભૂતિ ને આપણે રાખીએ તો તો સમાજમાં ધનું ધમ નહિ થઈ શકે

એટલા માટે સમત્વ યુદ્ધિથી કામ લેવું નોઈએ. એકાંગી

કરુણા ન ચાલે. આ જે સરખામણી. થાય છે. તે ચોખ્ખ સરખામણી નથી. આપણે જેમ મિત્રોનું અનાજ ખાતા હોઈએ તો નફ્ટ થઈએ છીએ. ચણુ સમાજની મદદ લઈએ તો લજ્જાપૂર્વક પતીએ છીએ. તો નિર્લજ્જ થઈને ખાવા કરતાં લજ્જાપૂર્વક થઈને શરીરને પોષણ આપવું સારું. તો શરીર પણ ખાતી વખતે સંયમમાં રહે. અને મિત્રો તો મને ત્યાગી માને એટલે પછી હું નિર્લજ્જ થઈને મારું પોષણ ત્યાંથી મળે તે લઉં અને આવી રીતે મનને મંદ બનાવું; તો તેવું મંદ ન બનાવીએ.

અહિંસા, સત્ય અસ્તેયની સાથે એક શરત પરિશ્રમનાં પણ ઉમેશ્વી જોઈએ જેથી રોજના એ ત્રણ કલાક શરીર પરિશ્રમ થાય; એ પણ એક શરત દાખલ થાય. પરંતુ તેના આધારે તે સ્વાસ્થ્યની થાય એ સંલગ્નિત નથી લાગતું. કોઈ ધારો કે ત્રણ કલાકની નર્મ તાલીમની શાળા ચલાવે અને બાકીનો અધો સમય પાંચ દુગ્ધર પરિવારને આપે તો એ સંલગ્નિત નથી; તો શાંતિરૈનિક તો બધી રીતે એ પાંચ દુગ્ધર લોકોમાં જ તન્મય હોવો જોઈએ.

તો પછી સવાલ ઊભો થાય છે કે પછી સૈનિક અને સેવકમાં ફરક શું? સૈનિક હશે-તેનો દાવો હશે કે હું રાષ્ટ્રનો પ્રતિનિધિ છું અને રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિ તરીકે હું રાષ્ટ્રની સેવા કરું છું; ત્યારે સાધારણ સેવક રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિત્વનો દાવો નહિ કરે. એવક મધુ નમ્ર થશે.

અક્રિયાત સંસ્થાપદમાં જ્યારે બાપુએ મને મોકલ્યો ત્યારે, આમ તો હું પશ્ચાં સંસ્થાપદોમાં એવક તરીકે ગયો હતો, પરંતુ આ વખતે તો રાષ્ટ્રનો પ્રતિનિધિ જાતેને ગંગેલા ને પદેલા તો દુગ્ધરો સેવકોની સાથે : પણ એમનો એક થઈને જતો હતો.

જે સેવક હશે તે એનાથી બનશે તે સેવા કરી છૂટશે, જ્યારે સૈનિક હશે તે સેવા કરે એટલે વધુ બંધાશે. જ્યારે પ્રતિનિધિ રૂપે જઈએ ત્યારે જવાબદારી વધે છે. શાંતિસૈનિકોને સેવકો કરતાં વધુ જવાબદારી આવશે. એટલા માટે સેવકોને એટલા ન મળતા હોય તો પ્રાણી પર ચલાવવું પડે તો તે ચલાવવું તે તેનું કર્તવ્ય છે. શાંતિના સૈનિક માટે તો લોકો ઇચ્છા કરે કે આ માણસ ડીક ખાય. જે સેવક હોય તે આત્મ વધારે હોય, જ્યારે શાંતિ સૈનિક એ આત્મલક્ષ્ય નથી, અર્થાથી લક્ષ્ય છે. અમૂક કામ થવું જ જોઈએ તે રીતે તે સૈનિક લક્ષ્ય કરે. લક્ષ્યમાં પણ વ્યવસ્થા હોય તો આમ એ બને. લક્ષ્ય છે પરંતુ એક આત્મલક્ષ્ય છે અને બીજો અર્થાથી. આ ઠીક શબ્દો જડ્યા છે, તો શાંતિસેનામાં હું મરી જઉં એટલું પૂરતું નથી. જ્યારે વખત આવશે ત્યારે માથું આપવાનું જ છે.

શાંતિસૈનિકના પુરુષાર્થ વગેરે માટે ધીરેધીરે વિચાર કરીશું. અત્યારે તો આ બે જ મુખ્ય વાત છે. નાના છોકરાંના હાથે મુઠી અનાજ નાંખવાનું કહીને મેં મારું કુંડ અડધું કરી દીધું, તે કેવલ એ જ હેતુથી કે એમાં શિક્ષણની દૃષ્ટિ આવે છે; અહિંસાની સંમતિ માટે કરીએ છીએ એવી ભાવના આવે છે. છોકરાને મા નાનપણથી શીખવાડે છે. આરંભમાં શાંતિ સૈનિક કામ જોખમાં જોખ કરશે. લોકોનાં ચારીરિક દુઃખોમાં મદદ પહોંચાડશે. અને, જો બની શકે તો, માનસિક દુઃખ નિવારણમાં પણ મદદ કરશે. શાંતિસૈનિક અધિક મુશ્કેલીમાં પડે તે તો અસંભવિત છે. તે તો આપણા આશ્રમદાનના

કાયક્રમે પૂરો થશે ત્યારે આ સંકટનિવારણું થઈ શકશે. પરંતુ શારીરિક મદદ જોટલી આપશે તેટલી આપશે; અને માનસિક મદદ પણ સાંત્વન આપીને કે ધાર્મિક પુસ્તકો વાંચી-સંભળાવી કરી શકે.

પ્રશ્ન :- આજે કહ્યું હતું કે જેમણે ગાંધી-વિચારનું નમક આધું હોય તેઓ શાંતિસૈનિક બન્યા વગર ન રહે, તો જે રચનાત્મક કામમાં પડ્યાં છે તેઓ શાંતિસેનામાં માને છે, તો શું તેઓ એ કામ છોડી દે ?

બાબા :- હવે જો કોઈ નર્મ તાલીમનું કામ કરતું હોય તો આ સલાહ બિલો થતો નથી નાયકમેળ મારી સાથે તામિલનાડુમાં થોડાં વખત રૂપાં. તો નર્મ તાલીમ-એટલે શાળા નહિ; એ તે બરાબર સમજ્યા અને તેમનો પ્રસ્તાવ પણ પાસ કર્યો. ફરનારો માણસ નહ તાલીમનો ઉત્તમ શિક્ષક થઈ શકે છે. હું ફરું છું; સાથે સાથે મારી શાળા પણ ચાલે છે. મેં મારી શાળા બંધ કરી જ નથી. મારી શાળા ચાલુ જ છે. તેનું કંઈ બંધ કરવાપણું નથી.

હવે ખાદીનું કામ ન્યાં ન્યાં તમે જોશો ત્યાં ત્યાં તમે કાંતશો તો લોકોને પ્રેરણા આપશે કે નહિ ?

ખાદીનું જે રચનાત્મક કામ છે તે રાષ્ટ્ર માટે ઉપયોગી કામ છે. પરંતુ રાષ્ટ્ર માટે ઉપયોગી કામ તો જાણ કરોડ ખેડૂનો નિઃસ્વય કરે જ છે. તો એ દાવો બંસ નથી. મામસ્વરાજ્યની દૃષ્ટિએ જે કરવું જોઈએ તે કરીએ છીએ, એવો જો દાવો હોય તો હું શા માટે વચમાં આનું અને કામ બંધ કરાવું ? ધીરુભાઈ દેસાઈની ઇચ્છા હતી કે એમના કામમાંથી મુકન થઈને આમાં એ આવે પરંતુ મેં એમને કહ્યું કે તમે ત્યાં જ રહેજો તમે એ કામ છોડશો નહિ. તમારું કામ

કુચીવાળું કામ છે. એવાં કેટલાક લોકો ને એ કામમાં ખેડ્યા હોય અને ત્યાંથી તેઓ બીજાને પ્રેરણા આપી શકે એમ હોય; તો એ ત્યાંથી હટે એમ શા માટે ઇચ્છીએ? તો એમનું શાંતિસૈનિકમાં નામ ન હોય, તો તેમની ઓછા પણ નથી; નામ રહે તેવો ઓમહ પણ નથી.

હવે ને પેલું નમકવાળું વાક્ય હતું. તેમાં શાંતિસૈનિકાની કસોટી થવાની છે. ને શાંતિ સ્થાપવાની જવાબદારી ન ઉપાડે તેણે ગાંધી વિચારનું નમક નથી ખાધું, અથવા તો ગાંધી વિચાર-નમક-હુરામ તેનો એવો અર્થ છે. એટલે કે શાંતિસેનામાં ન દાખલ થઈએ પણ શાંતિ સ્થાપવાની જવાબદારી ઉઠાવી શકીએ છીએ.

પ્રશ્ન :- આજે રચનાત્મક કામ ખેતી એવું જ થઈ જાય છે એટલે રચનાત્મક કામને નામે જોડવું થાય છે તે બધું શુદ્ધ નથી હોતું; પરંતુ રચનાત્મક કામનો દેખાવ હોય અને એની સાથે આ નવી કલ્પના જોડી દેવામાં આવે તો એ મળી શકે એ તદ્દન બનવા જોગ છે ?

બાબા :- જરૂર છે.

પ્રશ્ન :- શાંતિ સૈનિક ક્ષેત્રની જવાબદારી લે છે તો એને એ ક્ષેત્રના સંપર્કમાં વધુ રહેવું પડશે ને ?

બાબા :- કેટલું સંપર્કમાં જ રહેવું. પણ એ તો શાંતિ-સૈનિકની નૈતિક યોગ્યતા પર આધાર રાખે છે. કોઈ માણસ માટે લોકોમાં વિશેષ આદર હોય, તો એને લોકોને ત્યાં રોજ ન પણ જવું પડે. ઓછા સમયમાં એ વધુ કામ કરી શકે.

પ્રશ્ન :- લોકો એના ઘરે જાય એવું પણ ખતે.

ખાખા :- બરાબર છે.

પ્રશ્ન :- તો પછી સ્વનાત્મક કાર્યકર્તાનાં કામોમાં શું ફેરફાર કરવો જોઈએ ?

ખાખા :- એણે ફેરફાર કરવો ન જોઈએ, કરાવવો જોઈએ. એણે સ્વનાત્મક કાર્યો કરવાં ન જોઈએ, કરાવવાં જોઈએ.

સંસજ્જસેનાનાં સૈનિક માટે એક મોટો લાભ છે કે એ ક્ષેત્રથી નેટલો વધુ અપરિચિત તેટલું વધારે સારું. બિહારવાળા પોલીસને આસામમાં મોકલે તો એ વધુ સારું. કામ કરી શકે. અહિંસાને પરિચિત ક્ષેત્રોમાં વધુ ફાવે, બ્યારે હિંસાને અપરિચિત ક્ષેત્રોમાં વધુ ફાવે. જે તે સ્થાન પૂરતો શાંતિસૈનિક હોય, એટલે કે એ પોતાનું સ્થાન છોડીને બીજો ક્યાંય જવા તૈયાર ન હોય. પરંતુ પોતાનો ક્ષેત્રમાં તો પૂરેપૂરો સમય આ કામમાં જ આપતો હોયો : જોઈએ. હવે જો એમણે સમય આપવાવાળા હોય, અને એમને જો સ્વીકારના હોય, તો એમને બીજું નામ આપવું પડે. સ્વયંસેવક પણ કહી શકાય.

હમણાં મેં “એમ્પ્લોયમેન્ટ બ્યુરો”ની જે વાત કરી છે એમાં ગેરસમજ થવાની બહુ શક્યતા છે : એટલે કે નોકરી આપવાનું ખાતું. મને પ્રતિપક્ષના શબ્દો વાપરવાની ટેવ છે, એટલે કેટલાક લોકો વધુ સમજે છે અને કેટલાક લોકો વધુ ગૂંચળાઈ કરે છે. શાંતિસૈનિક જો એવો હોયો હોય કે એ લાખોમાં એક જ થઈ શકે, તો તો પછી સમાજમાં હિંસાવાળા જ ફાવી શકે. માટે હું તો સાદી વ્યાખ્યા કરું છું. “એમ્પ્લોયમેન્ટ બ્યુરો”માં જે આપણી ધાંચ છ શરતો છે તે આપણી કાયમ શરતો. અપરિચિતનો મ્યુજ અર્થ કરવાનો નથી. મુકરેવ અને જનકનો માર્ગ એક જ છે. આપણે હવે એને : બુદ્ધ

માનીએ તો અલગ વાત. એ પ્રગથે પરિગ્રહ કરે, લોકસંગ્રહાથે પરિગ્રહ કરે, તો તે અપરિગ્રહી છે તો અપરિગ્રહનો સ્થુલ અર્થ નથી કરવાનો પરંતુ તેમ કરીને તેનો બાહ્યકાર સાવ મટી જશે એવું નથી.

પ્રશ્ન. - ધરમાં ફ્રી ને ફ્રી અને હોય તો ફ્રી. ધર અને બાળક સંભાળે અને પુરુષ બહારનું સંભાળે તો જેમ શાંતિસૈનિકનાં નાહવું, ઘોડું કાંતવું, વગેરે વ્યક્તિગત કામો ગણાય છે તે પ્રમાણે બાળકોને સંભાળવાં એ પણ સ્ત્રીઓનાં વ્યક્તિગત કામો ગણાવાં જોઈએ અને એમની શાંતિસૈનિકમાં ગણવી કરવી જોઈએ.

બાબા. - હા, આપણે કોઈને પણ શુભાવવાં નથી. અધાનો ઉપયોગ આપણે કરવો છે. એમને જી સ્વીકારવાં હોય તો એમને અલગ નામ આપી શકાય.

છેલ્લું ઉદ્દેશ,

તા. ૧૭-૧૦-૫૮.

આમદાન પંછી શું ?

તા. ૧૫મી ઓક્ટોબરના રોજ અપોરે પૂ. વિનોઆજીનો દક્ષિણ ગુજરાતનાં ૪૦ આમદાની ગામોનાં ૫૦ જેટલાં ખેડૂત પ્રતિનિધિઓ સાથે “આમદાન પંછી શું?” એ અંગેનીચેનો અંગત્યનો વાર્તાલાપ થયો હતો. આ વાર્તાલાપ “આનંદ નિકેતન” આશ્રમમાં યોજાયો હતો. પ્રારંભમાં આ પુસ્તકનાં સંપાદકે દાનર રહેલા આમદાનોનાં પરિચય આપ્યો હતો. અત્યંત એખલાસ ભર્યા વાર્તાવરણમાં મુક્ત મને થયેલાં આ વાર્તાલાપે બતાવ્યું છે કે આમદાની ગામોમાં કેવી ગતની લોક-જાગૃતિ આવે છે. કેવી રીતે ગામડાનાં નવનિર્માણનું કામ અંદરની શક્તિ કેળવીને કરવું જોઈએ તે અંગે શ્રી વિનોઆજીએ ‘માર્ગદર્શન’ આપ્યું હતું.

પૂ. વિનોઆજીએ આ ખેડૂતબાઈઓને પૂછ્યું હતું કે આમદાન થયા પછી તમારા ગામમાં શું શું ફેરફાર થયા છે?

ગુજરાતના સર્વ પ્રથમ આમદાની ગામ ગજલાવાંટના ખેડૂતોએ આ પ્રશ્નના જવાબમાં ઉમંગપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે:-

અમારા ગામમાં ‘આમદાન’ થયા પછી આમદાની રચના થઈ છે, પાંચ માણસોની આમ સમિતિની સર્વસંમતિથી વરણી કરવામાં આવી છે અને આ સમિતિ જે નિર્ણય કરે તે સમગ્ર ગામની આમદાની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવે છે.

“બાબાએ એ ખેડુતોને ખીજો સંવાદ પૂછ્યો હતો કે, કેટલાક લોકો કહે છે કે, જેઓ આમદાનમાં સામેલ થયા નથી તેઓ એનો વિરોધ કરે છે. આ વિરોધ એટલે શું? એવા માણસોને શાનો ભય હોય છે? આમદાનમાં નોંડાવાથી તમને કોઈ ભય લાગે છે?”

“એનો પ્રત્યુત્તર આપેતાં એ ખેડુતોએ કહ્યું હતું કે :

“અમે એવી વાતોથી ગભરાતા નથી. અમારા ગામની જમીન કોણ ઉપાડી જવાનું છે? એ જમીન પહેલાં પંજુ અમે ખેડતા હતાં અને આજે પંજુ અમે જ ખેડીએ છીએ.”

તેઓએ વધુમાં ઉમેર્યું હતું કે અમારા ગામમાં ત્રણ નાયક કુટુંબો ધર વિનાનાં નિરાધાર હતાં. અમે ગામલોકોએ આ ત્રણ કુટુંબોને રહેવા માટે નવાં ધર બનાવી આપ્યાં છે અને તેમને ‘નિર્માણ મંડળ’ તરફથી બગદ, હળ, લાકડાં અને ખી-બિયારણુની મદદ પણ આપવામાં આવી છે.

બાબાએ એ સમયે પૂ. રવિશંકર મહારાજ તરફ જોઈને કહ્યું કે “આ લોકોએ કંઈક પરિવર્તન કયું જ છે.”

બાબાએ ગામ લોકોને પૂછ્યું કે “તમારા ગામમાં કોઈ ઝઘડો થયો નથી ને? અને એવો કોઈ ઝઘડો થાય તો તમે શું કરો છો?”

“ગામ લોકોએ જવાબ આપ્યો કે ‘અમારા ગામમાં આમદાન થયા પછી કોઈ ઝઘડો થયો નથી અને સંજોગવશાત્ કોઈ ઝઘડો થઈ તો અમે એ માટે કોર્ટમાં નહિ જઈએ પણ તે અંદર અંદર જ મુલાવીશું.’

બાબાએ આ વાત સાંભળી, આનંદથી જણાવ્યું હતું કે “હરેક ગામમાં આવું જ થવું જોઈએ. મુખ્ય વાત એ છે કે,

ગામમાં અંધારા થાય નહિ અને એમ વધે. ગામમાંથી એક
પણ કેસ કોર્ટમાં જાય નહિ તેમ થયું નોંધાયે અને કોઈ મૂળ
અંધારા કરી નાખે તો તે અંધર અંધર જ પંતાવી દેવો નોંધાયે.

તેમણે એ એકુતોને ખીજો એવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે “તમારા
ગામમાં આમદાન થયા પછી શું કામ થયા?”

એકુતોએ જવાબ આપ્યો કે અમારા ગામમાં ૧૧ ફૂવાં તૈયાર
થયા છે અને ૧૧૧૧ પ્રજા ફૂવાં ખેડાયેલા છે તે પૂરા કરવાના બાકી
છે. આ રીતે ફૂવાં ખેડવામાં અમે મહેનત કરી છે. અને ગ્રામ-
નવનિર્માણ મંડળે સિમેન્ટ, લોખંડ વગેરે વસ્તુઓ આપી છે.

એ શી એકર જમીનમાં જમીનનું ધોવાણ અટકાવવા માટે પાણી
બધાયા છે અને વીસ એકર જમીનમાં કાંગરની ક્યારી બનાવવામાં
આવી છે.

બીજાએ એક વધુ સવાલ એવો પૂછ્યો હતો કે તમે જે
આમદાન સંકલ્પ કર્યો તેની પાછળ ક્યાંક મહત્ત્વ કે બાળકની નોંધપાત્ર
થયો હતો?

આ પ્રશ્નના જવાબમાં એકુતોએ જણાવ્યું હતું કે:-

“જેઓ આમદાનમાં જોડાયા નથી તેઓ પોતાની જમીન
જાય એટલે એવો પ્રચાર કરે છે અને અમને સમજાવે છે કે
તમે આમદાનમાં જોડાઓ નહિ.”

બીજાએ પૂછ્યું: સંમે આમદાનમાં જોડાઓ તે સામે જમીન-
દરેને શું વધારે દર્શાયો?”

ખેડુનોએ તરતજ જવાબ આપ્યો કે અમે આમદાનમાં જોડાઈ નથીએ. તો બાકીના બધા એમાં જોડાઈ જાય તેથી જમીનદારને એવો ભય છે કે તેમને ખેતીમાં કાણ મદદ કરે? અમારા ગામમાં આમદાનમાં સામેલ થએલા એક જમીનદારની ૬૮ એકર જમીન અમે બધા ખેડી આપીએ છીએ અને એ જમીનદારે 'પણુ આ વખે' એ ખેતરોમાં શ. દોઢ હજારનું ખાતર વાપર્યું છે.

એ જ અરસામાં સારંગપુર ગામના ખેડુનોએ બાબાને એવી માહિતી આપી હતી કે એમના ગામની નદી કાંઠે ૬૦ એકર જમીનનો એક જથ્થો છે તે સારાથે ગામનાં ૬૦ કુટુંબો વચ્ચે સરખે દિસે વહેંચી લેવામાં આવ્યો છે અને એ રીતે દરેકને ભાગે આવતી જમીનમાં સૌએ સાથે મળીને શાકભાજીનું વાવેતર કરેલ છે.

બાબાએ આ વાત સાંભળી સંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો.

આ વાર્તાશ્રાવ્ય દરમિયાન મહેસાણા જિલ્લાના એક આમદાની ગામના મુખીએ જણાવ્યું હતું કે 'અમારા ગામમાં અભણ જન વસે છે, તેથી અમને એકાદ કાર્યકર્તા આપો.'

બાબાએ હસતાં હસતાં કહ્યું કે "ત્યાં કોઈ ભણેલા નથી તેથી કચ્છા-કંકાશ થતા જ નહિ હોય."

પેલા મુખીએ આમ છતાં આગ્રહ રાખ્યો કે અમારા ગામમાં કોઈ સારો કાર્યકર મળવો જોઈએ.

બાબાએ જવાબ વાળ્યો કે, "જેવોને 'અમદાન' આપ્યું છે તેવો બધા સાત કહેવાય છે. બહારને માણુમ અને શી રીતે ઉપયોગી થશે? બહુ બહુ તો એ છેકરાં ભણાવશે."

તેમણે મુખીને વધુમાં ‘પૂછ્યું’ કે તમારું ગામ ૧૨ માસથી આમદાન તરીકે જાહેર થયું છે. એ સમય દરમિયાન તમે શું કામ કર્યું છે?

મુખીએ કહ્યું : અમે એક આશ્રમ બાંધ્યો છે.

બાબાએ કહ્યું : “બહારથી કોઈ નવા કાર્યકર આવે તે સાટે આ આશ્રમ બાંધ્યો છે?” સૌ આ સાંભળી હસી-પડ્યા હતા.

આ પ્રસંગે પડોદરા જિલ્લાના આમદાનોની વનવાસી જનતાના પ્રતિનિધિઓએ બાબાને એવી માહિતી આપી હતી કે એ ગામોમાંથી દરેક સૌ માણસે એક માણસ ‘આમદાન’નો સંદેશો સમજાવી વધુ આમદાનો મેળવવા પ્રયાસ કરે છે અને એની ખેતી ગામલોકો જ સંભાળે છે.

બાબાએ આ સાંભળીને જણાવ્યું હતું કે - “આ તો બહુ સારું કામ કર્યું”. આ રીતે તો તમે મને શાંતિ સૈનિકો આપ્યા કહેવાય.

એ પછી આ વિસ્તારના ખેડૂતોએ વધુમાં એમ કહ્યું હતું કે અમારાં ૪૦ ગામોમાં ૧૭૦૦ સર્વેઈય પાત્રો આઠ દિવસમાં જ સાર થયાં હતાં.

બાબાએ કહ્યું કે ‘આપણાં તમામ ગામો આ સંદેશો ઝીલી લે તો બહુ સારું કહેવાય.’

આ વડોદરામાં વધુમાં એમ પણ જણાવ્યું હતું કે તેમના ગામોમાં સરકારી મંડળી રચવાઈ છે, ભગ્ન મંડળીઓની રચના થઈ છે અને

જેઓ દારૂ તાડી છોડી દે તેમને 'લગત' કહેવામાં આવે છે.

બાબાએ આ સમયે ઉમેયું હતું કે "તમે આ વાત બહુ સારી કહી કે જે દારૂ-તાડી છોડે તે લગત કહેવાય, પરંતુ આપણે ગામમાં લકતોની કોઈ અલગ જ્ઞાતિ બનાવવી નથી. ગામમાં કોઈ અલકત ના રહેવું જોઈએ અને પરમેશ્વરની લક્ષિત આપણે સૌએ મળીને કરવી જોઈએ."

ખેડુતોએ કહ્યું કે પહેલાં અમલદારે અને લોકો અમને તુંકારો કરીને બોલાવતા હતા પરંતુ હવે તેઓ પણ અમને લગત કહીને બોલાવે છે.

અમરપુરાના ગ્રામદાની ગામની બહેનોને પૂછાયેલા એક પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે 'અમારા ગામમાં ગ્રામદાન પછી સૌથી પહેલું કામ ગામ લોકો દારૂ છોડી દેશે એવું અમે શ્રી હરિવલ્લભભાઈ પરીખને કીધું હતું'.

બાબાએ કહ્યું કે : "ઠીક થયું. પત્નીઓએ પતિઓને ધર્મ શીખવ્યો. દારૂ પીને પતિઓએ બહેનોને ખૂબ તકલીફ પહોંચાડી છે.

આ વાર્તાલાપ દરમિયાન કેટલાક ખેડુતોએ બાબાને કહ્યું હતું કે માતોરાના ગ્રામદાની ગામે થોડા સમય પહેલાં એક ખેડુત ભાઈએ બીજા ખેડુત પર હુમલો કરી તેના પગને તુકસાન પહોંચાડ્યું હતું. એ બનાવ પછી શ્રી હરિવલ્લભ પરીખે એ અંગે સુખદ સમાધાન સૂચની મારનાર ખેડુત માર ખાનારના ખેતી કરી આપે અને માર ખાનાર મારનારને ત્યાં જન્મે એ રીતે ઉકેલ આપ્યો હતો જેને પરિણામે પરસ્પર પ્રેમ વધે એવું વાતાવરણ સર્જાયું હતું.

વધુમાં એ અંગે ખેડુનોએ કંચું હતું કે આ બનાવની વાત થતાં પોલીસ ખાતાના કેટલાક અધિકારીઓ અમારી પાસે આગ્યા હતા અને તેમણે એમને ફરિયાદ આપવા, ખુબ ખુબ સમજાવ્યું હતું પરંતુ અમે જવાબ આપ્યો હતો કે ‘અમારું ગામ ગ્રામદાન બેઝાય છે અમે ગ્રામસ્વરાજમાં માનીએ છીએ તેથી અમે ફરિયાદ નહિ આપીએ’

એ સાંભળી કાંઈ પોલીસ કમચારીએ એવો ટાણો માર્યો હતો કે ‘જો તમે એમ નહીં કરો તો અમે તમારા ગામમાં ધાડ કે લૂંટ થશે તો મદદ નહીં કરીએ!’

ગામ લોકોએ કંચું કે: “આમ પણ તમે નવવાડીમાં ચોરી થયા પછી જ તપાસ કરવા જાઓ છો ને!”

બાબાએ આ જાગૃતિ જાણી આનંદ વ્યક્ત કર્યો હતો અને ગ્રામદાની ગામોને ગામમાં પ્રેમ અને શક્તિ વધે એ રીતે કામ કરવા અનુરોધ કર્યો હતો.

રંગપુર, તા. ૧૫-૧૦-૧૫૮.

વૈષ્ણવવૃત્તિ + વેપારીવૃત્તિ = ગ્રામદાન

જાનદેશમાં એક આખો મહાલ ગ્રામદાનમાં આવી ગયો અને મહારાષ્ટ્રના બધા કાર્યકરો ત્યાં કામે લાગી ગયા. આવું ગુજરાતમાં તો વધારે સહેલાઈથી થવું જોઈએ; આદિવાસી ક્ષેત્રમાં કેવળ નહીં, પણ ખીનઆદિવાસી અને આદિવાસી બંને વિસ્તારમાં બહુ સહેલાઈથી થવું જોઈએ.

ગુજરાતમાં જમીન માટે આસક્તિ ઘણી છે; જમીન વેપારનું સાધન છે પણ ગુજરાતને બીજા કરતાં હું વધારે ઓળખું છું. ગુજરાતના કાર્યકરોનો કેટલાકને સ્થળ પરિચય હોય છે; હું તેમના સૂક્ષ્મ પરિચયમાં છું લોકોના હૃદયના ગર્ભમાં શું ચાલે છે તેની મને ખબર પડે છે. તેમની બહારની વાતમાં મારું ધ્યાન નથી. ગુજરાતના લોકોનાં લોહી, હાડ, માંસ અને વૃત્તિમાં શું છે તે હું જાણું છું.

ગુજરાતીઓમાં વેપારી અશ્વ રહેલી છે. વેપારી એટલે સહકારથી કામ કરનારા. ઉપનિષદમાં ૪૯ મરુતગણો, ૨૨ આદિત્યો, ૮ વસુઓ અને ૧૧ રુદ્રોને વૈશ્યો કહ્યા છે, કારણ કે તેઓ હળીમળીને સહકારથી કામ કરે છે ગુજરાતમાં પણ હળીમળીને કામ કરવાની અશ્વ છે. એટલે, ગામને એકત્ર કરવાથી જમિંદારોને સંતોષ પ્રાપ્ત થાય છે, ગામનું ઉત્પાદન વધે છે અને એમાં કોઈનું કશું નુકસાન નથી એ સમજવાની અશ્વ ગુજરાતમાં છે.

ઉપરાંત ગુજરાતમાં કરુણા, પ્રેમ, અને લક્ષિતની વૃત્તિ, જે વૈષ્ણવ-વૃત્તિ છે, તે પણ છે. આમ, ગુજરાતમાં વેપારી અક્ષલ અને વૈષ્ણવ-તત્ત્વ રહેલાં છે. અને વૈષ્ણુ+વેપારી=ગ્રામ-દાન એ તો ર+૩=૫ના જેવું સીધું ગણિત છે. આમાં કાંઈજ આંટીધુંટી નથી. ગુજરાતમાં વેપારી બુદ્ધિ છે માટે આ વાત સમજશે. જેમનામાં વેપારી બુદ્ધિ ઓછી તેમને આ વાત મોઢેથી સમજશે.

વૈષ્ણવ એટલે પ્રેમ, ત્યાગ, કરુણા, લક્ષિત વત્તા એકત્ર કામ અત્યારે કેટલેક ઠેકાણે વેપારીને વેપારી સાથે બનતું નથી; પણ તે તો પરિસ્થિતિને કારણે છે. આજે આખી દુનિયા પરિસ્થિતિને કારણે તંગ આવી ગઈ છે. પરિસ્થિતિમાં પડતાની બધા માંગણી કરે છે. પરિસ્થિતિમાં શીઘ્ર પડતાની માંગણી સર્વત્ર છે, એકલાં ગુજરાતમાં જ એવું નથી.

મને ગુજરાતી છાપાં વાંચવાં સહેલાં પડે છે કારણ કે એ લોકો સમાચારો મોટા મોટા અક્ષરોમાં છાપે છે. એટલે ગુજરાતી લોકો મોટા અક્ષરો વાંચનારા છે. અને આજના યુગના ફક્ત પર મોટા અક્ષરોમાં લખાયેલું છે કે, “જલ્દીમાં જલ્દી પરિસ્થિતિમાં પડેલો કરો; નહીં તો નાબૂદ થાવ.” આ વાત ન સમજનારા ગુજરાત બહાર હોઈ શકે, પણ ગુજરાતમાં તો નથી જ.

અહિં સક ક્ષાન્તિની ચર્ચા કરતાં મેં એક ભાઈને કહેલું જે એવી શક્યતા એક તો હિંદુસ્તાનમાં છે અને બીજી

ઈંગ્લેન્ડમાં છે. આનું કારણ આપતાં મેં કહેલું કે, હિંદુસ્તાનમાં અહિંસાની પરંપરા છે અને ઈંગ્લેન્ડના લોકોમાં વેપારી બુદ્ધિ છે. આના જ કારણે એ લોકો હિંદુસ્તાનને એક ચોક્કસ તારીખ ઠરાવી તે તારીખે દેશનો કારભાર સોંપીને ચાલી નીકળી શક્યા; અને વળતું હિંદુસ્તાને પણ એમના માણસ માઉન્ટબેટનને છ મહિના સુધી રાખવા દેવા વિનંતિ કરી. આ પ્રસંગ બંને દેશોના ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે લખાશે. હું કહેવા એ માંગું છું કે માંગતો હતો કે — આવી વેપારી બુદ્ધિ ગુજરાતમાં છે. ઉપરાંત ગુજરાતમાં આધ્યાત્મિક વીરતા છે. અહીં ખૌદ, જૈન, શંકરાચાર્ય વગેરે જે જે આવ્યા તેમનો આધ્યાત્મિક સંદેશો ગુજરાતે ઝીલ્યો છે. એટલે કાયંકરો જઈને જો પ્રજાને સમજાવશે કે આમદાન બધી રીતે ક્ષેમ, અભય, કુશળતા અને નિર્વિઘ્નતા છે તે ગુજરાતમાં રહેલી બંને વૃત્તિઓ પ્રગટ થશે.

આજે એક ભાઈ આવ્યા હતા એ કહે કે તમારું કામ સારું છે. એ પ્રમાણે થઈ શકે તો મેનામાં સુગંધ લાગે. પણ થશે એ શ્રદ્ધા ખેસતી નથી. મે એમને કહ્યું કે તમારી શ્રદ્ધા ટૂંકમાં જ બંધાવાની છે. હું આ જ્યોતિષના આધારે કહું છું. પચાસ વર્ષ પહેલાં — અરે, દસ વર્ષ પહેલાં પણ ક્યારેય નહોતા તેટલા બધા મર્યાદા આજે અનુકૂળ છે.

બધા મર્યાદા એકદમ પડાઈ ગયા છે. થોડા દિવસ પહેલાં મેં આકાશમાં એક મોટો ગ્રહ જોયો. તે લાલ હતો. કોઈ એ કહ્યું કે શુક્ર છે. પણ શુક્ર લાલ નથી હોતો, મંગળ લાલ હોય છે. પણ તે આટલો

મોટો ક્યાંથી? ને પૃથ્વીની નજીક આવી રહ્યો હતો એટલે મોટો દેખાતો હતો. તે કાર્ધ વાર નજીક ને કાર્ધ વાર દૂર જાય છે, તેમ આખી દુનિયાના માનસિકે ગ્રહો બહુ નજીક આવી રહ્યા છે.

આપણે ત્યાં હિંસા જૂઝળની જ થતી હોય તેનો, કંઈજ હિસાબ નથી. અંદરનું મન અહિંસા ઝંખે છે. જૂઓને, પેલો પાકિસ્તાનવાળો. લશ્કરી હુકમ કરીને છાપોને ચકાસણી વગર કશું જ છાપવાની મનાઈ કરી પણ ત્રણ દિવસ પછી સાચી બધી જ ટીકા કરવાની ફરજ આપી. આમ, આજે દુનિયામાં ક્યાંય નિર્લજ્જ લોકશાસી ચાલી શકે તેમ નથી. દેખાવ માટે પણ અહિંસા બતાવવી પડશે, એવી પરિસ્થિતિ થઈ છે. આજનો જમાનો અહિંસાને આધીન છે; માટે તો હું બાદશાહ જેવો ફર' છું.

મેં “બાબ” માગીને જે જાતીન મેળવી તે બહુ કહેવાય પરંતુ ક્રાન્તિની દૃષ્ટિએ, કહે છે કે, કાર્યક્રમ સાંખો કહેવાય! મકાનને આગ લગાડવામાં વાર લાગે છે કે બગી જતાં વાર લાગે છે? સાડા સાત વરસ મારાં આગ લગાડ્યા માટે મોઢા શોધવામાં ગયાં. હવે મોઢા મળ્યા ગયાં!

હિંદુસ્તાનનાં પેલા બધા ગ્રહો—શનિ, મંગળ, રાહુ, કેતુ સૂર્ય, ચંદ્ર—નેહરુ, નંજુદ્રિયાદ, ઢેગરબાર્ડ, પંતછ, મોરારજીબાર્ડ ઇત્યાદિ નવે ગ્રહો એક વર્ષ પહેલાં ચેલગલમાં ભેગા થયા હતા. અને એમણે અમદાનને લીલો ઝંપા ફરકાવી આપ્યો છે કે અમદાન ભાંડે ચાંદે! એન્ડથી દેશની બને—નૈતિક અને ભોતિક ઉન્નતિ થવાની છે. તેને આ બધા ગ્રહો એકત્ર મળીને આશીર્વાદ આપે છે.

આમ તો રાહુ અને કેતુ વચ્ચે છ રાશીનું અંતર રાખીને જ રહે છે પણ આપણા દેશમાં નેહરુ અને નંજુદ્રિપાદ—એ ‘ન’—કારે બેગા મળીને એક ‘હુ’—કાર કરી આપ્યો! ભૂમિ જેવી મહાન સમસ્યા પર એકમત થઈને એક મુસદ્દો (તેઓ) ઘડે એ બહુ જ મહત્વની ઘટના છે.

પં. નેહરુએ તો બાપાનમાં એનો ગૌરવપૂર્વક ઉદ્દેશ્ય કરતાં કહેલું કે હું અત્યારે એક “ક્યુરિયસ કોન્ફરન્સ” — વિચિત્ર પરિવર્તમાંથી આવી રહ્યો છું !

આ સિવાય ગુજરાત પાસે ભક્તિપૂર્વક ત્યાગથી જીવવાની, અદ્ભુત આધ્યાત્મિક શક્તિના ખજાના રૂપ, વૈષ્ણવ-વૃત્તિ છે. આ રીતે ગુજરાતની વેપારી દૃષ્ટિમાં આધ્યાત્મિક ત્યાગની વૈષ્ણવ-વૃત્તિનો સરવાળો થાય તો ગુજરાતને ગામેગામ આમદાન થાય એટલું જ નહીં, પણ સંમત્ર ગુજરાત અને ભારતમાં આમદાન તો શું, પણ મહાસદાન, તાલુકાદાન અને સમગ્ર ક્ષેત્ર કે વિસ્તારનાં દાનનો પ્રવાહ પ્રચંડ રીતે પ્રખળ, પ્રખર અને પ્રાણવાન બને તેમ છે.

આ સીધું-સાદું ગણિત છે. જેમ $૨+૩=૫$ થાય છે તેમ વેપારી વૃત્તિ + વૈષ્ણવ વૃત્તિ = વિવેક બુદ્ધિ + પ્રેમ, સત્ય, કરુણામય ભક્તિ = આમદાન થાય. એટલું જ નહીં, એમાંથી મહાસ દાન અને તાલુકાદાન પણ થઈ શકશે.

હું તો અહીંના ભાઈઓને કહું છું કે આ કામ વહેલામાં વહેલું તમારા જ હાથે, અક્ષત-હોશિયારીપૂર્વક પાર પડવાનું છે; એમાં મને કશી જ શંકા નથી.

મોરંગણ, તા. ૧૭-૧૦-૧૯૮૦.

વિકાસ એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય

આજે સાવર્નનિક સભા ઉપરાંત શિક્ષકોની પણ એક સભા રાખેલી, પણ મારી શારીરિક અવસ્થાને કારણે બંને કાર્યક્રમો એક જ સભામાં માની લીધા છે. જોકે આમે હું વધારે સભાઓ ઇચ્છતો નથી કારણ કે સાડા સાત વર્ષથી લગાતાર મારી યાત્રા ચાલે છે અને રોજ કંઈક ને કંઈક જોલવાનું થાય છે ત્યારે હવેનરો વ્યાખ્યાન અને વ્યાખ્યાનો કરતાંએ ઘણી ચર્ચા થઈ છે અને તે વિષયનું કંઈક સાહિત્ય પણ પુસ્તકાકારે થયું છે. તો એ બધી વાતો હું વારંવાર કહેતો જાઉં તો મને પણ ન ગમે અને એમાં સમાજનો પણ વિકાસ ન થાય. માટે વધારે સભાઓ હવે હું ઇચ્છતો નથી.

હું સભાને એટલું મહત્ત્વ નથી આપતો જેટલું સભાને અંતે જે પ્રાર્થના થશે તેનું માનું છું. મને એમાંથી જે બળ મળે છે તે બીજી કોઈ રીતે મળતું નથી. એટલા માટે મારી સભાને હું પ્રાર્થના સભા નામ આપું છું. એ પ્રાર્થના વ્યાખ્યાને અંતે મોનરૂપમાં કરવામાં આવે છે. આજ પણ કરવામાં આવશે એ પ્રાર્થના મુખ્ય વસ્તુ છે, મહત્ત્વની વસ્તુ છે, એમ માફ મન માને છે અને તમે પણ માનશો એમ હું ઇચ્છું છું.

એટલા માટે હું ઝાઝું કહું અને તમે સાંભળો તેનું ધમ્મતો નથી. આજે જ્યારે નાગરિકો, શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થી લાઈઓ અહીં ખેરેલા દેખાય છે ત્યારે મારા હૃદયની ખીજ કેટલીક વાતો તમારી આગળ મૂકીશ—જે રોજ નવી નવી ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી હું તમને કંઈક પીરસીશ. ત તમને રૂચે તો તમે તેનું ચિંતન કરશો અને અમલ કરશો.

કોઈ પણ વ્યાપારી જો જુની મૂડી પર આધાર રાખે તો તેટલાથી તેનો વહેપાર વધે નહિ. કોઈ પણ દેશ એ રીતે જુની મૂડી પર ચાલે તો આગળ વધે નહિ. કોઈપણ વહેપારી જુની મૂડીનો તિરસ્કાર કરે. અનાદર કરે તો એનું ચાલે નહિ. કોઈપણ દેશ જુની સંસ્કૃતિથી મળેલાં મૂલ્યોને અવગણે તો એની પ્રગતિ થાય નહિ. માટે જુના જમાનાથી જે અનુભવો મળ્યા છે તેનો સદઅંશ, સારો અંશ ઉત્તમ રીતે સાચવી રાખવો જોઈએ. અને નવો સદઅંશ એમાં ઉમેરવો જોઈએ.

આવી રીતે ચાળવાની ક્રિયા સતત ચાલવી જોઈએ. જુનામાંથી જે સારું છે તે પકડી રાખવું જોઈએ અને ખરાબ હોય તે છોડી દેવું જોઈએ. નવું નવું લેતા જવું અને જે નવા નવા વિચારો સારા સારા માણસોને સૂઝે છે, જે માનવજાતને સૂઝે છે, તે બધાનો સ્વીકાર કરવા હૃદય હંમેશા ખુલ્લું રાખવું જોઈએ. નાગરિકો પર આને માટે વિશેષ કરીને જવાબદારી વધારે આવે છે અને શિક્ષકો પર એથી યે વધારે જવાબદારી આવે છે. અને ખાસ કરીને હિન્દુસ્તાનમાં વિશેષ જવાબદારી આવે છે કારણ કે હિન્દુસ્તાનનાં ગામડાંઓમાં હજી બહુ વિદ્યા પહોંચી નથી અને ગામડાંના લોકો વિશ્વ-પરિસ્થિતિથી પરિચિત-હોતાં નથી. આપણે હજી એમને વિશ્વપરિચિત કરવા સમર્થ

થયા નથી. માટે એ જાગૃતની જવાબદારી નાગરિકો પર આવે છે. આ એક નગરસ્થાન છે એટલે વિશેષ કરીને આવાં સ્થાનમાં રહેનારા વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો અને ખીન્ન નાગરિકો પર પણ જવાબદારી વધારે આવે છે.

નવો યુગ અત્યંત વેગથી આવી રહ્યો છે. તેનો વેગ કોઈ પણ પુરણા, જુના યુગ સાથે સરખાવી શકાય તેવો નથી. તે બહુ જ જોરથી આવે છે આવી સ્થિતિમાં જો એને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય એવું ચિંતન ન રાખ્યું હોય, અને દસ-પચીસ વર્ષ પહેલાંની વાતો પકડી રાખીશું, તો પછાત થઈ જશું. દુનિયા આગળને આગળ ચાલી જાય તે વિજ્ઞાનયુગમાં આપણે આપણી ભૂમિ પર રહીએ તો આપણે સ્થિર નથી રહેવાના પરંતુ આપણું જીવન સાવ વિએસાર્થ જવાનું. માટે વિજ્ઞાન યુગ આવી રહ્યો છે એનો સંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઈએ.

વિજ્ઞાનયુગને કેટલાક લોકો યંત્રયુગ સાથે જોડી દે છે. તે અત્યંત અવૈજ્ઞાનિક વિચાર છે. વિજ્ઞાન એક શક્તિ છે, જેમ આત્મજ્ઞાન એક શક્તિ છે. આત્મજ્ઞાન એ અંતરની શક્તિ છે તેમ વિજ્ઞાન એ પણ શક્તિ છે અને એ બાહ્યસૃષ્ટિ-બધી વસ્તુ આપણી આગળ ખોલી દે છે ત્યારે એ શક્તિનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો તે માણસે આત્મજ્ઞાનના નિષ્ક્રિય મુજબ નિશ્ચય કરવું જોઈએ.

નાનાવિધ યંત્રો, નાના અને મોટા સંપત્તિનું કેન્દ્રીકરણ અને વિદ્યેન્દ્રીકરણ કરનારાં યંત્રો નિર્માણ કરવામાં વિજ્ઞાન સરખી રીતે મદદ આપી શકે છે. વિજ્ઞાનને જો આજ્ઞા કરવામાં આવે કે તું સંહારક યંત્રો સોધ; તો તે તેવાં યંત્રો સોધશે. ઉત્પાદનનાં યંત્રોની આજ્ઞા કરવામાં

આવે તો તે તેવાં યંત્રો બનાવશે; અને ઉત્પાદક યંત્રોમાં જે વિકેન્દ્રિત યંત્રોની આજ્ઞા કરવામાં આવે તો તેવાં યંત્રો પણ થઈ શકે અને કેન્દ્રિત યંત્રોની આજ્ઞા કરવામાં આવે તો તેવાં યંત્રો પણ થઈ શકે. વિજ્ઞાન જે જ્ઞાતની શોધ માણસને આવશ્યક છે એમ લાગશે તે જ્ઞાતની કરી આપશે.

વિજ્ઞાન એ એક મુક્ત શક્તિ છે એટલે વિજ્ઞાનનો યંત્રયુગની સાથે અનિવાર્ય એવો કોઈ સંબંધ નથી. પ્રત્યેક દેશની જે તે સમયની જે પરિસ્થિતિ, તે પરિસ્થિતિને જોઈને વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. પણ વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યા વિના ચાલે નહિ.

એટલા માટે, આપણા દેશમાં વિચાર કરવો જોઈએ કે આવડા મોટા વિશાળ મહાન ભારત દેશને આપણે જ્યારે એક યુનિટ તરીકે, એક એકમ તરીકે માની લીધો ત્યારે આપણા પર જે જવાબદારી આવે છે તેને પાર પાડવા માટે વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનનો મેળ આપણે સાધવો છે. હિન્દુસ્તાનમાં જે વિવિધતા, વિપુલતા અને વૈચિત્ર્ય છે તે બધું ઐશ્વર્ય થઈ શકે છે, સૌંદર્ય થઈ શકે છે, માધુર્ય થઈ શકે છે, જે આપણે એનો એ રીતે વૈજ્ઞાનિક ઉપયોગ કરીએ તો.

પરંતુ જે આપણે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ હીક ન કરીએ તો એ વિચિત્ર અને એ વૈવિધ્ય વિરોધી થઈ શકે છે, અમંગલ થઈ શકે છે, કલહોત્પાદક થઈ શકે છે, સંહારક થઈ શકે છે. માટે હિન્દુસ્તાનને વિચાર કરવાની વાત એ છે કે આપણા દેશમાં સમાજની રચના કેવી કરવી જોઈએ-વિકેન્દ્રિત કે કેન્દ્રિત-તેનો

નિષ્પૃથ આપણે કરવો જોઈએ. જો આપણે દેશમાં કેન્દ્રિત રચના કરવી હોય તો આટલો મોટો વિશાળ દેશ ન્યાં વિવિધ ધર્મો, વિવિધ ભાષા, વિવિધ જાતિ અને વિવિધ રીત-રિવાજો ચાલે છે અને ન્યાં દુનિયાભરના લોકો હજારો વર્ષોથી એકત્રિત થઈ ગયા છે, એવા દેશ માટે વિચારવાનું છે, ચિંતન કરવાનું છે, ત્યારે પહેલી જરૂરત એ છે કે આપણા દેશમાં વિકેન્દ્રિત કે કેન્દ્રિત રચના કરવી એ જોઈએ.

જો આપણે કેન્દ્રિત રચના તરફ જઈશું તો હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ પણ કામ, ભાષા, કે કોઈપણ ધર્મનું આપણે સમાધાન નથી કરી શકવાના એમાં કોકવાર તામિલનાડને અસંતોષ થશે, તો કોકવાર મહારાષ્ટ્રને અસંતોષ થશે, કોકવાર ગુજરાતને તો કોકવાર બંગાળને. એ બધાને થશે કે અમારી સાથે સમાન રીતે વ્યવહાર કરવામાં નથી આવતો. ક્યાંક ને ક્યાંક પક્ષપાત થઈ જાય છે એમ કહેવાનો અવસર લેવાને મળશે. એટલે કેન્દ્રિત રચના કરવા ધારીશું તો આપણે સમજવું જોઈએ કે ભારત માટે એ અસંભવિત વાત છે. આ વાત સમજવાની જરૂર છે કે પોલિટીકલ દૃષ્ટિએ, રાજનૈતિક દૃષ્ટિએ, ભારત યુરોપથી આગળ છે. કેટલાં વર્ષ આગળ છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. ભારત જ એ એક એવો દેશ છે ન્યાં બાર-ચૌદ વિકસિત ભાષાઓ એક જ રાષ્ટ્રમાં છે. એવો વિકસિત દેશ કેવળ યુરોપ જ થઈ શકે છે, ત્યારે તે એક રાષ્ટ્ર થશે ત્યારે. ત્યાં સુધી એમનું ઉદાહરણ, એમની મિસાલ દુનિયામાં છે નહિ.

ચીન એક મોટા દેશ છે. ત્યાં અલગ અલગ ભાષાઓ પણ છે પરંતુ એ બધી ભાષાઓ સાહિત્યની ભાષાઓ નથી. રશિયામાં પણ અનેક ભાષાઓ છે પરંતુ સાહિત્યની મુખ્ય ભાષા રશિયન જ છે. પરંતુ

હિન્દુસ્તાનમાં બંગાળી, હિન્દી, ગુજરાતી, મરાઠી, ઉડિયા, તેલુગુ, તમિલ, મલયાલમ, સંસ્કૃત અને એવી બીજી ઘણી ભાષાઓ સમાન બરાબરીની શક્તિ ધરાવતી છે. તે ઈંગ્લેન્ડની કોઈ પણ ભાષા કરતાં ઓછા સામર્થ્યવાળા નથી.

કેટલીક ભાષા તો હજાર દોઢ હજાર કે બે હજાર વર્ષોથી બેઝયેલી એવી ભાષા એક સાથે એકત્ર રહે છે તેમ છતાં એ આપણામાંથી કોઈ પણ પ્રદેશ સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર માગતું નથી. બહુ માગણી કરી નાખે તો ભાષાનુસાર પ્રાંત બને, એ જ માગણી થાય છે. એથી વધારે કશું એ માગતા નથી. ભાષા અનુસાર પ્રાંત બનાવેલા છે તેમાં એક બે પ્રાંતોને જરા અસમાધાન રહી ગયું છે. પણ તે લોકો એ એવી માગણી નથી કરતા કે એમનું સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર હોવું જોઈએ.

ન્યારે યુરોપમાં બે, ત્રણ કે ચાર કરોડવાળાં રાષ્ટ્રો બન્યાં છે, જે ભાષાનુસાર રાષ્ટ્રો બન્યાં છે. આપણા ઉત્તર પ્રદેશ ૭ કરોડનો છે એની બરાબરીમાં રશિયા સિવાય બીજો કોઈ દેશ નથી જર્મનીમાં બે દુકડા થઈ ગયા છે, છતાં ઉત્તર પ્રદેશની એ બરાબરી ન કરી શકે અને ફ્રાન્સ તો એના પ્રમાણમાં નાનો જ ગણાય. તો આપણા દેશમાં ઉત્તર પ્રદેશ એ પ્રાંત જ એવો છે કે જે દુનિયામાં અલગ અલગ રાષ્ટ્રોની સરખામણીમાં આપણા દેશનો એક પ્રાંત જ છે.

એક રાષ્ટ્રમાં આવક મોટા મોટા પ્રાંતો એકત્ર લ્યાં રહેતા હોય તે રાષ્ટ્રોની સમાજરચના વિકેન્દ્રિત જ કરવી પડશે. આ વિકેન્દ્રિત સમાજરચનાનો વિચાર આગળ જતાં આખી

દુનિયાને લાગુ પડશે. પરંતુ આ વિચાર, દુનિયાના એક ખુણામાં, આપણા દેશમાં, જેટલી વિકેન્દ્રિત સમાજરચના થશે તેટલો જ તે સમર્થ સાબિત થવાનો.

એટલા માટે સમાજમાં પ્રત્યેક સ્થાન સમર્થ છે એવું થવું જોઈએ. પ્રત્યેક પ્રાંત જ નહિ પરંતુ એકે એક સ્થાવી સમાજ બધા સમર્થનો એક સમુદાય બનવો જોઈએ. આખું ભારત એક બનવું જોઈએ, સમર્થોની મંડળી થવી જોઈએ. અસમર્થનો સહકાર, અક્ષમોનો સહકાર એ કાંઈ ભારતને માટે ઉચિત યોજના નથી.

આને ગામડાંઓ લગલગ આંધળાં જેવાં છે અને શહેરવાળા લગલગ પાંગળા કહેવાય. ન્યારે આંધળાને ખબર પેલો પાંગળો ખેસી જાય ત્યારે અંધ-પંચુ ન્યાયથી સમાજ ચાલે ખેસેલો માણસ દોરવણી કરે અને ચાલવાનું કામ આંધળો કરે ગામડાંવાળા ભાર ઉપાડે અને શહેરવાળા નેતૃત્વ કરે. આવી સમાજ રચના ભારતમાં થાય તો આ વિજ્ઞાનયુગમાં પેલો આંધળો અને પાંગળો બંને ખાડામાં પડે.

વિજ્ઞાનયુગમાં અક્ષમોનો સહકાર નહિ ચાલે; સમર્થનો સહકાર, સક્ષમોનો સહકાર જોઈએ.

પણ જેમ ગામડાંઓ પગથી સાબૂત છે તેવી જ રીતે તેમની ખુદ્ધિ પણ પરિપક્વ હોવી જોઈએ. શહેરવાળાઓ જ્ઞાન ધરાવે છે તેવી રીતે કર્મશક્તિ પણ વિકસિત થવી જોઈએ. અને ત્યાર પછી એક બીજાનો સહયોગ કરે. એ રીતે આપણે ગામડાંને પગભર કરીશું અને ગામડાંવાળા પોતાની ખુદ્ધિ પર ચાલતા થઈ જશે ત્યારે તે ભારત માટે યોગ્ય યોજના બનશે અને તો જ સુખી થશે; અન્યથા નહિ.

આ વસ્તુ હજી આપણા લોકોનાં, યોજના કરવાવાળાનાં ધ્યાનમાં પૂરી આવી નથી. અને એટલા માટે હું એમનો દોષ નથી કહતો, કારણ કે સ્વરાજ્ય પછીના આરંભકાળમાં તેઓ સ્વાભાવિક રીતે, પરકીય સત્તા કેન્દ્રિત હોવાને કારણે, એમના હાથમાંથી પોતે કેન્દ્રિત સત્તાજ હાથમાં છે, તો એને માટે તેમને હું દોષ આપતો નથી કેન્દ્રિત સત્તા બીજો કેન્દ્રિત સમાજ આપી શકે કેન્દ્રિત સમાજ બીજા કેન્દ્રિત-સત્તાને લઈ શકે. એટલા માટે આરંભમાં કેન્દ્રિત સત્તા થઈ એટલા માટે હું એમને દોષ નથી આપતો. પણ હવે દસ વર્ષ વીતી ગયાં છે; અને આ જમાનાના દસ વર્ષ એટલે કે ઈ બહુ ઓછો સમય ન કહેવાય. હવે બધા વિચાર વૈજ્ઞાનિક દગથી જ થવા જોઈએ.

હું બીજકુલ નાનાં ગામડાંની વાત નથી કરતો પરંતુ ધારો કે હમ્મર માણસોનો સમુદાય હોય—આગળ જતાં કદાચ હું જે હમ્મરનો પણ સમુદાય કહી શકીશ આવા સમુદાયનું એક એકમ થવું જોઈએ અને એ સમુદાયને લક્ષમાં લઈ એક રાષ્ટ્રને માટે જે યોજના કરવાની હોય તે આખી યોજના કરવાનું સામર્થ્ય હોવું જોઈએ. સાવન હોવું જોઈએ, એજ રીતે આપણે કરતા થઈએ તો જ ભારતનું સમાધાન થાય નહિ તો સ્વતંત્ર થયા પછી સમાધાન ન થાય તો થોડાં જ વખતમાં સેવાની રૂચિ શીકી પડી જવાની

વિજ્ઞાનના જમાનામાં સ્વાતંત્ર્યને સ્વતંત્ર કિંમત નથી. આ એક નવી જ વાત છે. સ્વાતંત્ર્યની કિંમત પણ બીજા અનેક વિચાર પર આધાર રાખે છે. ધારો કે સ્વાતંત્ર્યને સ્વતંત્ર કિંમત હોય, અને ધારો કે છે, અને હું ગુજરાત તરફથી માંગ કરું કે માફ ગુજરાત એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર થવું જોઈએ, તો શા માટે એનો વિરોધ કરવો જોઈએ? આવી જો માગણી કરું તો એના પર શું આક્ષેપ આવે? જો સ્વાતંત્ર્યને

સ્વતંત્ર મૂલ્યો હોય તો, જે કોઈ સ્વતંત્ર થવા માંગે તેને સ્વતંત્ર થવું જોઈએ અને બીજાઓ એને સ્વતંત્ર થવા માટે પરવાનગી આપવી જોઈએ.

જો પૈસા માણસ સ્વતંત્રતા સહન ન જ કરી શકે તો હોય તે ભુદી વાત છે પરંતુ આજે તો આપણે વિચાર જ નથી કરી શકતા કે ગુજરાત એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર હાય એવો વિચાર કેમ નથી કરતા રે? જો સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્ર કિંમત હોય તો એ કેમ સહન ન થાય? એ સ્વયંસિદ્ધ વાત છે કે વિજ્ઞાનના જમાનામાં દુનિયા સાંકડી થઈ છે માટે નાના નાનાં રાષ્ટ્રો, નાના નાના પ્રાંત સ્વાતંત્ર થવાની વાત કરે તો બીજી ઘણી વસ્તુઓનો સંકાય કરવો પડે; અને સ્વતંત્રતા સંકાય માટે નથી, વિશ્વાસ માટે છે.

સ્વાતંત્ર્યથી સંકાય થતો હોય તો એ સ્વાતંત્ર્યની કિંમત નથી. સાધારણ રીતે સ્વાતંત્ર્યમાં વિશ્વાસનો અવકાશ વધારે હોય છે; અને સ્વાતંત્ર્યનું મહત્ત્વ સર્વમાન્ય છે. પાંચ સાધારણ રીતે સાધારણ જમાનામાં, વિશેષ રીતે વિશેષ જમાનામાં નહિ.

તમે જાણો છે કે ભારતવર્ષ એ પુણ્યભૂમિ મનાઈ. “ભરત ખંડ બ્રહ્મમાં જન્મ્યો” એનું આંખણ કવિએ ગાયું છે ભરત ખંડ સૌરાષ્ટ્રમાં જન્મ્યો, દાકાદમાં જન્મ્યો કે મોરહમાં જન્મ્યો એવું નથી ગાયું. એમાં પણ એમને એમ, ‘લાઝુ’ કે ‘આરત’ કહીશું તો એમાં સંકાય થશે એટલા માટે એમણે ‘ભરત ખંડ બ્રહ્મમાં, જન્મ્યો’ એમ, કંઈ આપું બતાવ જ પોતાનું માની લીધું. ગુજરાતને પૃથ્વી કે કેમ લાઈ, તમારો દેશ કયો? તો ગુજરાતે, તો યાત્રા પણ જાગી કરી નહેતી, નાંશિક, પંદરપુર કે પુર્ના એટલી જ યાત્રા એમની થઈ હશે. છતાં જે એમણે એવો જવાબ આપ્યો કે “અમુકા અરેશ બુનતયા મંખે વગો”

અમારો, સ્વદેશ, ગણે ભુવનોનો નિવાસ છે. એમને મરાડી સિવાય બીજી કોઈ ભાષા નહોતી આવડતી અને એમણે હમણાં કલા તેટલા દેશ સિવાય બીજો દેશ નહોતો જોયો, છતાં જ્યાં મળ્યો કે “ભૂવનત્રયા મધ્યે વાસ” વિજ્ઞાનના જમાનાના પહેલાંના જમાનાની વાત છે. ત્યારે આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં જે આપણે સંકુચિત સ્વાતંત્ર્યની વાત કરીએ તો એ સંકુચિત શબ્દ જ સ્વાતંત્ર્યને કાપે છે.

અમે ત્યારે જોલમાં હતા ત્યારે ઘણા કેદીઓ, જેમની સગતની કોઈ મયાદાં નહીં નહોતી થઈ તેઓ, પંચાગ લઈને ખેસતા અને કહેતા કે આજકાલમાં મંગળ અને શનિની યુતિ છે તો ઘણે ભાગે આપણે છૂટવાના તેઓ હંમેશા ક્યારે છૂટીશું, ક્યારે છૂટીશું એમ કરતા હતા એ જોલમાં એક કીડીઓનો રાફડો હતો. એકવાર મેં એમને એ રાફડો બતાવીને કહ્યું કે આ કીડીઓ આ જોલની બહાર ગઈ જ નથી તો એમના સ્વાતંત્ર્યમાં શું હાનિ થઈ તે બતાવો જરા! એમને માટે આવડું મોટું કંપાઉન્ડ છે. એમનો આખો જન્મારો એમાં જ ખાય છે, જોકે ચારે બાજુથી બંધ હોવાને કારણે એ કેદ તો થાય છે પરંતુ તેઓ કેદી બન્યાં છે એવું તેમને કદીએ લાસતું નથી. આમ તો જોલનું ક્ષેત્ર નાનકડું હતું છતાં તેમને માટે પૂરતું હતું. તેટલા માટે એમના સ્વાતંત્ર્યમાં હાનિ થાય છે કે સંકોચ થાય છે એવો લાસ પેલી કીડીઓને નહોતો થતો. એક માઈલ લાંબુ અને એક માઈલ પહોળું જોલનું કંપાઉન્ડ પૂરતું હતું. તેમને માટે એક મહાન દેશ જેવું જ હતું. તેમને માટે અંદરઅંદર ફરવાનું પૂરતું સ્વાતંત્ર્ય હતું, પરંતુ હું કહેવા માણું છું કે વિજ્ઞાન યુગમાં નાનકડું ક્ષેત્ર પૂરતું નહિ માલમ પડે.

જેમાં સંકોચ લાગશે અને જેમાં સંકોચનો લાસ થાય તેમાં સ્વાતંત્ર્યની કિંમત નથી. માટે વિજ્ઞાનના જમાનામાં

સ્વાતંત્ર્યની ઘીછ કસોટી કરવી પડશે. સ્વાતંત્ર્ય એ સર્વ-
શ્રેષ્ઠ મૂલ્ય છે એવું જે આપણે એક જમાનામાં બોલતા હતા
તે પુરાણી વાત થઈ ગઈ. આજે તે સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય નથી. એથી
પણ વધારે શ્રેષ્ઠ મૂલ્ય છે એવું હવે ધ્યાનમાં આવી રહ્યું છે.
તો સર્વશ્રેષ્ઠ મૂલ્ય કયું? વિકાસ. વિકાસને માટે જેટલું
સ્વાતંત્ર્ય જોઈએ તેટલા સ્વાતંત્ર્યની કિંમત, વિકાસ માટે
જેટલા નિયમની જરૂર તેટલી નિયમની કિંમત, અને વિકાસને
માટે જેટલા સંયમની જરૂર તેટલા સંયમની જરૂર.

નહિ તો ગાળો બોલવાનું સ્વાતંત્ર્ય. શરાય પીવાનું સ્વાતંત્ર્ય,
ઝાપાંઓમાં ગમે તે બોલી નાખવાનું સ્વાતંત્ર્ય. અસ્લીલ સાહિત્ય
લાખવાનું સ્વાતંત્ર્ય - એવી રીતે અનેક જાનનાં સ્વાતંત્ર્ય આજે ચાલે
છે. પરંતુ પરવશ થઈને સ્વાતંત્ર્યને સ્વાતંત્ર્ય નથી એમ આપણે
સમજ લીધું એટલા માટે પ્રત્યેક સ્વાતંત્ર્યની ઘીછ કોઈ કસોટી કરતા
નથી તે બ્રહ્મ ભરેલું છે.

ભારત જ્યાં વિશાળ દેશમાં ત્યાં અનેક જાતિ, અનેક ભાષા,
અનેક પંથ એકત્ર રહે છે. અને તે પણ વિજ્ઞાનના યુગમાં—આ એ
વાન ધ્યાનમાં રાખવાની છે. ભારતની વિવિધતા અને આજે વિજ્ઞાન
યુગ આવવાથી દુનિયાની ચરિત્રચિત્રમાં ફરક પડે છે. આજે દુનિયાના
કોઈ પણ ખુણામાં ખટ અવાજ થઈ ગયો તો ક્યાં પર તે એકદમ
ચડે છે અને હાહાકારો પણ જાણે છે કે પેલા અમેરિકાના ખુણામાં
આવું ચાલે છે. અમેરિકાનો કપો ખુણો અને ત્યાં જુ' ચાલે છે એ
વાન પાંચમે વરસ પડેલાં લોકો જાણતા પણ ન હતા. મોટી મોટી
લકડીઓ ક્યાંક ચાલતી તો ઝીંગન માંનવાળાઓને તેના કશાએ પતો
ન હતો. મા-જમો વગર પડી ખગડ પડે તો પડે. આજે એવી
રિચત્રિ નથી.

આજે શું આ માનવશરીર પહેલાંના કરતાં આધિક સંવેદનાક્ષમ થયું છે? પહેલાં કરતાં સંવેદનશીલતા વધી છે. એવી સંવેદનક્ષમતા માનવ સમાજ શરીરમાં આવી છે ત્યારે આપણે સ્વરાજ્યનો બહોળો અર્થ કરવો પડશે, સાંકડો નહિ. એટલા માટે મેં જય જગતની વાત કરી છે.

એક બાજુથી વિચાર કરવામાં, ચિંતન કરવામાં કોઈપણ જાતનો સંકેત, બંધન ન હોવું જોઈએ અને વિશાળ માનવ સમાજનો વિચાર કરીને જ વર્તવું જોઈએ. તે જ રીતે અખિલ માનવ એટલે આખું વિશ્વ અને મારું ગામડું એ બંનેના વચ્ચેના પડદા, પગથીઆં, ભૂમિકાઓ, મર્યાદાઓ તૂટવી જોઈએ. આ એકદમ ન તૂટે તે હું જાણું છું. પણ એક બાજુથી ગામ અને બીજી બાજુથી વિશ્વ અને એની વચ્ચેમાં કંઈ ન જોઈએ. આ મારું ચિત્ર છે, જે આગળ દુનિયાનું ચિત્ર થવાનું છે. જેની તરફ દુનિયા આજે જઈ રહી છે કે, ગામ અને વિશ્વની વચ્ચેમાં જિલ્લા, કલેક્ટર, પ્રાંતવાળા કે દેશવાળા એ બધા ખસી જવા જોઈએ. એક બાજુ ગામ આવે બીજી બાજુ વિશ્વ એવો સીધો સંબંધ ચાલે.

આ યુગ બહુ જોરથી આવી રહ્યો છે. એવો યુગ અત્યારે નથી, એટલે કે આજે નથી. પરંતુ આજે નથી એટલે કાલે પણ નથી એવું નથી. આજ અને કાલની વચ્ચે એવીસ કલાકનું અંતર પણ હોઈ શકે ને બે વર્ષનું અંતર પણ હોઈ શકે. હું નકી નથી કહેતો. પણ ત્યારે તમે જુઓ છો કે કુતરો પણ પાંચસો માઈલ ઉપર જાય છે ત્યારે માનવજાતિનો કેટલો બહોળો વિસ્તાર થઈ ગયો છે એ તમે સમજી શકો છો. આવી સ્થિતિમાં જે રીતે ભક્તિમાર્ગમાં થયું તે રીતે ધરો.

લલિતમાર્ગમાં શું થયું ? મારી અને મારા પરમેશ્વર વચ્ચે કોઈ પણ ન હોવું જોઈએ ન કોઈ ધર્મગુરુ, ન કોઈ પુરોહિત, ન કોઈ દેવ, ન ગ્રંથ, ન કોઈ પંથ, ન કોઈ મંદિર, ન કોઈ મંત્ર, ન કોઈ તંત્ર, ન કોઈ જંત્ર મારી અને મારા પરમેશ્વરની વચ્ચે રહેવું જોઈએ આજે તો આ બધાની મારફતે ઈશ્વરની સાથે સંબંધ રાખવો એવું ચાલે છે સ્ત્રીને કહે છે કે તારો કોઈ સ્વતંત્ર દેવ નથી; તારો પરમેશ્વર હું જ છું. મારી મારફત તું ઈશ્વર પાસે પહોંચીશ પરંતુ આજે તો સ્ત્રીઓ પુરુષને સામે પૂછે છે કે તો પછી તમે મારી મારફત કેમ ઈશ્વર પાસે નથી જતા ?

એક જમાનામાં એવું હતું કે ધર્મકાય માટે પુરુષ બેસતો અને પુરુષ મંત્ર બોલતો, સંકલ્પ પણ પુરુષ કરતો અને પાણી પણ પુરુષ જ મૂકતો. તેની પત્ની એના હાથને હાથ લગાડે એટલે બધું થઈ ગયું એન્જિનની સાથે માસગાડીનો ડબ્બો જોડાઈ ગયો હવે ત્યાં એન્જિન જગે ત્યાં પેડો ડબ્બો પણ પાછળ પાછળ જશે. એન્જિનની પાછળ ડબ્બો મુરદાસ જ છે એવું આજ સુધી મનાતું હતું પરંતુ એ વસ્તુ હવે ચાલે નહિ જો જમાનામાં એ ચાલ્યું ને જમાનામાં એ અનુગતુ હતું, અગોચર હતું એમ હું નથી કહેતો એ જમાનામાં યોગ્ય દશે અને સ્ત્રીઓ પાગ એવી ઉદાર ભુદિવાળી દશે કે પુરુષો ભલેને ગમે એવાં કામો કરે, આપણે ત્યાં માટે એમા માયું મારીએ ? એમ સ્ત્રીઓ વિચાર કરતી દશે. અને ને જમાનામાં તે ભલે યોગ્ય પણ હોય તથિ—અરુઘનિ—ન્યાય એ ખડું જ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

ત્યારે હું પુરાણ વિચારની નિંદા કરું છું ત્યારે ગૌણ વિચાર લઈને હું નિંદા નથી કરતો હું સર્વોત્તમ વિચાર પર જ પ્રદાન કરું છું ગૌણ વિચાર પર પ્રદાન કરવામાં મને વીર રસ નથી આવતો. એટલા માટે ત્યારે હું દયાળી લઈને મૂનિ ભાગવાને ઉદ્દત થઉં છું, ત્યારે એકદમ શીંગા પ્રદાન તથિ—અરુઘનિ પર જ કરું છું. તો

વશિષ્ઠ-અરુંધતિ માટે શું કહેવાયું છે ? વશિષ્ઠ જ્યારે વિચારમગ્ન, ચિંતનમગ્ન, જ્ઞાનમગ્ન રહેતા ત્યારે અરુંધતિ તેમની છાયાની માફક રહેતી, છાયાની માફક એટલે બીલકુલ છાયાની જ માફક. જેમ માણસ પોતાની છાયાની પરવા નથી કરતો તેમ વશિષ્ઠને પત્તો જ ન હતો કે અરુંધતિ મારી સાથે છે. પરંતુ અરુંધતિને બરાબર પત્તો હતો કે પોતાનો પત્નિ બેઠો છે, ઝૂતો છે કે બિભો છે. રઘુવંશમાં કલિદાસે દીલિપરાજનનું સુંદર વર્ણન કર્યું છે. રાજા જ્યારે ગાય બિભી રહેતી ત્યારે બિભો રહેતો, ગાય બેસતી ત્યારે બેસી જતો, ગાય ચાલે ત્યારે ચાલતો એવી રીતે એ ગાયનું અનુકરણ કરતો હતો. તેવી રીતે અરુંધતિ પણ પોતાના પતિનું અનુકરણ રાત્રિ-દિવસ કરતી હતી અને વશિષ્ઠ મુનિ તો એવિસે કલાક એના તરફ ધ્યાન જ ન આપતા.

આવો એકાંગી ધર્મવિચાર આજના વિજ્ઞાન યુગમાં ન ચાલે. હવે વશિષ્ઠ પણ યોગી બની શકે અને અરુંધતિ પણ યોગીની બની શકે. બંને યોગી થવાં જોઈ શે. બંને સ્વબુદ્ધિક્ષમ છતાં બંનેને એક બીજાનો સહકાર જોઈએ.

પુરાણા જમાના પ્રમાણે પતિ મારફત સ્ત્રી મોક્ષ પામે તેને બદલે સ્ત્રીને પણ મોક્ષનો સ્વતંત્ર અધિકાર હોવો જોઈએ; અને બંધાને મોક્ષનો અધિકાર હોવો જોઈ શે. અને આવી રીતે બંને જણા “બોધયન્તાઃ પરસ્પરમ્” બંને મળીને ઇશ્વર પાસે જાય ભક્તિમાર્ગમાં સહયોગ, સહકાર યોગ્ય છે એ બરાબર છે. પરંતુ અમુક મારફતે ઇશ્વર પામે પહોંચવું એ ગતત છે. વયમાં એવી કોઈ મારફતી ન ચાલે. તો જેવી રીતે ભક્તિમાર્ગમાં ભક્ત અને પરમેશ્વરની વચ્ચે કોઈ પડદો ન હોવો જોઈએ એવી કલ્પના વિકસિત થઈ એવી જ રીતે ગામ અને વિશ્વની વચ્ચે કોઈ પણ જતનો પડદો રહેવો જોઈએ

નહિ—ત જિજ્ઞાસો રહે, ન ડાંત રહે, ન રાષ્ટ્ર રહે તો શું જ નેની વચ્ચે કોઈ નહિ? તો તે ગામ, નાનકડો સમુદાય પોતાનામાં જ સ્વયંપૂર્ણ હશે તેમ જતાં જે આખા વિશ્વ સાથે એનું અનુસંધાન ચાલશે. એટલા માટે હું વિચારથી જ્ય જગત કહું છું અને આચારથી જ્ય આમદાન કહું છું

આજે એક ભાઈ મને કહેતા હતા કે તમારું આ કામ આખી દુનિયાને શાંતિનો રાહ દેખાડનારું છે તો હિન્દુસ્તાન કરતાં બીજા દેશમાં તમારી વધારે જરૂરત છે. તો તમે બીજા દેશમાં જશો કે? બીજા દેશમાં તો નાહું પરંતુ ઓછામાં ઓછું આપણા દેશમાં જો આ કામ થાય તો બહાર જવું જ ન પડે અને પછી જો જવું પડે તો એ જવામાં કશો વાંધો નથી. પણ એટલા માટે તો હું માત્ર જ્ય જગત નથી કહેતો, સાથે સાથે જ્ય આમદાન પણ કહું છું તે સમજવું જોઈએ.

આમ અને વિશ્વનો સીધો સંબંધ થશે. પછી પડિત નહેરુ જો જશે તો પછી શું થશે—એવો નબળો, નિરધંક, નિબ્રાણ સવાલ પુછાય નહિ. ભારત જેવા દેશને એવો સવાલ શેનો નહિ. આજે એવો સવાલ લીધે છે કારણ કે વિચાર કરવાની શક્તિ આપણે કેળવી જ નથી.

આપણે તો વિચાર કરવાનું ખાતું ખોલ્યું છે પેટ્રો મંત્રી (પ્રધાન) વિચાર કરશે. મંત્રી એટલે જ મનન કરનારા એ મંત્રી જેને આપણા નરકથી મનન કરશે એથી જ જો ઈશ્વરની પ્રત્યક્ષ દેવ તો એ તમને અને મને વિચાર કરવા માટે માથા ગા માટે આપન / એ આપણને

સૌને હાથ જ હાથ આપત અને મંત્રીને માથું જ માથુ આપત આપણને માથાંની જરૂર ન પડત અને મંત્રીઓને હાથની જરૂર પડે છે. રાહુ અને કેતુ એવા બે વિભાગ કરી શકાત

પરંતુ મંત્રીઓ ત્યારે મળવા આવે છે ત્યારે વાત કરે છે કે લાઈ તમારી વાનતો સાચી છે, પરંતુ અમને વિચાર કરવાનો સમય જ નથી મળતો. લોકો કહે છે કે અમારા વતી બધા વિચાર કરવા મંત્રી જવાબદાર છે અને મંત્રી કહે છે મને તો વિચાર કરવાનો સમય જ મળતો નથી બિચારો આખો દિવસ પેલી ફાઈલોના પત્રોમાં પુરાયેલો રહે છે. એક એક પત્રનો જવાબ લખવો પડે છે. હું તમને કહું છું કે “તમે હિન્દુ છો કે ક્રાશ્ચી છો?”

“હિન્દુ છું”

“તો તમે હોળી પ્રિન્સિપાલ તો માનતા જ હશે?”

“હા, માનુ છું.”

“તો હોળી શાની કરો છો?”

“લાકડાંની”

“ત્યારે તમારાં રેકર્ડ્સ જ બાળોને ! એકત્રીસ ડિસેમ્બર સુધીમાં જોટલા પત્રો પત્યા એટલા સાચા અને ન પત્યા તે બધા હોળીમાં. એટલો ત્યાગ પથ નથી કરી શકના ? નાહકનાં લાકડાંઓ બાળો છો. તેનો શું ઉપયોગ ? હોળીનો ઉદ્દેશ છે કે દરેક વર્ગે જે નકામી ચીજો, આસક્તિની ચીજો હોય તે બાળી નાખવી બેઠકોએ. તો તેનાથી મુક્ત થઈ શકીએ નાહકનાં રેકર્ડ્સ અને પત્રવ્યવહાર એ બધાની એટલા માટે જરૂર પડે છે કે આપણે વિકેન્ડિત રચના કરતા નથી.

ધારો કે પરમેશ્વર મને ચાર કાન આપે અને તમને ચાર આંખ આપે અને તમે અને હું બંને મંત્રીને સહકાર કરીએ તો તમારી

આખરથી હું જોવાનો અને મારા કાનથી તમે સાંભળવાના. અને જનનેના સરવાળો કરવાનું આવા સરવાળાથી કઈક કામ થાય છે એમ દરેકને પ્રત્યેક અગ આપ્યાં છે અને પછી બધાને કહ્યું કે, સહકાર કરો. તેવી રીતે નાનામાં નાનું એકમ ધારે કે બે હાનરનું એકમ હોય તો હાથ, નાક, કાન, પગ પ્રત્યેકને મળે અને એવાં એકમો થાય તેને પરસ્પર સહકાર કરવા કહીએ અત્યારે તો ગ્રાંત રચના રહેશે, રાષ્ટ્ર રચના રહેશે આ બધી રચના આગળ જતાં ભાંગી જશે અને પછી ગ્રામ અને વિશ્વની વચ્ચે સીધો સંબંધ આવશે.

મારા િય મિત્રો, આ વિચાર તમને અઘરો લાગ્યો હોય પરંતુ મને કહેવામાં આવ્યું કે અહીં શિક્ષકો, વિદ્યાર્થીઓ અને નાગરિકો બધા આત્મા હોય તો, એ બધા બેગા થયા છે તો, આ વિચાર અઘરો લાગતો હોય તો પણ તે ટાળા શકાય તેવા વિચાર નથી.

આ વિચારને ટાળીશું અને જે નાની નાની વાતોમાં આચક્તિ રાખીશું અને આપણને નાની નાની યોજનામાં બાંધી લઈશું તો વિચાર આગળ વધવાનો નથી અને આપણે ટકવાના નથી. માટે આપણે એવી જાતનો વિચાર કરીશું કે જે યોજના વિકેન્દ્રિત હોય, સ્વયંપૂર્ણ હોય, વિશ્વસહકારી હોય, સમાજ-યોજના હોય, આખા વિશ્વ સાથે મહકાર સંબંધનારી હોય. આવી રીતે વિકેન્દ્રિત અને સ્વયંપૂર્ણ યોજના આપણે કરીશું તો આજે જે કેન્દ્રમાં બધી સત્તા સોંપવી પડે છે તે નહિ સોંપવી પડે. અને બાવન લાખ ભિખારીયોની જે વાત ગાંધીજીના જમાનામાં સાંભળતા હતા તે પ્રમાણે આજે ૫૫ લાખ નોકરોની વાત આવે છે.

શું પહેલાના ભિખારીઓ મહેનત કરતા ન હતા ? ફરતા ન હતા ?
તે ઉત્પાદક મહેનત નહોતા કરતા. ત્યારે આજના પપ લાખ નોકરોનો
પણ અનુત્પાદક વર્ગ છે તે નિરૂપયોગી છે એમ હું કહેવા નથી માગતો.
પણ તેનો ઉપયોગ હોવા છતાં આટલી મોટી સંખ્યામાં જે સમાજમાં
અનુત્પાદક વર્ગ રહે અને તે આ આખા સમાજના સ્તર કરતાં જાંચા
સ્તર પર રહેતો હોય; શ્રીમંતના કરતા એનું સ્તર એનું માન, એનું
શિક્ષણ, એનું સ્થાન જાંચું હોય અને એની પાસે સત્તા પણ વધારે
હોય—અને તેમ છતાંયે ઉત્પાદનની ક્રિયામાં એ દિસેસો ન લેતો હોય,
પછી ભલે એનાથી ઉત્પાદનમાં મદદ મળતી હોય,—કંઈ જ મદદ ન
મળતી હોય તેમ હું નથી કહેતો પણ સાદાના ઉત્પાદનના કામમાં
દિસેસો ન લેતો હોય,—એવો અનુત્પાદક વર્ગ જે સમાજના માથા
પર રહે તો એથી દિન-દુરતાનમાં એક ભયાનક સમુદાય ઉત્પન્ન થશે,
અને તેઓ ‘અમને નોકરી જોઈએ’ એમ માગશે.

અને પછી આખા ભારતનું પંચવર્ષીય આયોજન
ખનાવવામાં આવશે અને એ વિદ્વાજ ભારતીય યોજનામાં
ખતાવવામાં આવશે કે આગલા પાંચ વર્ષોમાં અમે આટલા
“જોબ” (નોકરી) આપીશું; આટલી આટલી નિશાળો ખોલીશું,
જેથી એક લાખ પંચાવન હજાર શિક્ષકોને કામ મળશે. અને
એટલે શિક્ષકોની ખેડારી ઓછી થશે અને તે શિક્ષકો
અનુત્પાદકોને પેદા કરવાનું શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓને આપશે.
પરંતુ એ શિક્ષકોને તો નોકરી મળી ગઈ. એવી રીતે આખા
જ્ઞાનીગમાં એન્જિનિયર એટલે નોકરી, શિક્ષક એટલે નોકરી,
વિકાસ યોજના એટલે નોકરી, ખાદી કમિશન એટલે નોકરી !
એટલે આ બધી વસ્તુઓ નોકરીનાં સાધન તરીકે જોઈશે.

અને પછી અધાનું સમાધાન કરવાની ટાલિશ કરતાં કરતાં આજે ૭ કરોડમાંથી ૫૫ લાખ નોકરો છે, એટલે કે લગભગ ૫૫ લાખ કુટુંબો અનુત્પાદક ઊંચી ટ્રેણીમાં ખેતી ગયા; તેને બદલે માની લો કે ૫૫ લાખની સંખ્યા એક કરોડ સુધી પહોંચી જાય તો, યોગનાં વિકસિત થતી જાય તો, સાત કરોડમાંથી એક કરોડ તો અનુત્પાદક અને ઊંચી ટ્રેણીમાં, એટલે કે ઊંચી મનાતી ટ્રેણીમાં દાખલ થઈ જાય તો પછી રાષ્ટ્રમાં ઉત્પાદક શ્રમની પ્રતિષ્ઠા દેશમાં શી રીતે રહેશે? આ અધું એટલા માટે થાય છે કે આજે આપણે બધી કેન્દ્રિત યોજના કરીએ છીએ આ એક લયાનક વસ્તુ છે.

દેશ માટે જેટલું લશ્કરનું ખર્ચ લયાનક વસ્તુ છે તેટલું અને તેથી જરાયે ઓછી લયાનક નહિ એવી ૫૫ લાખ અનુત્પાદક ઊંચી ટ્રેણીના નોકરો પેદા કરવાની વાત લયાનક છે. અને એમાંથી કેટલાક લોકોને સતોષ મળશે, પરંતુ સરવાળે તો દેશમાં અત્યંત અસંતોષ જિલ્લો થશે એની સામે હિન્દુસ્તાન જેવો વિશાળ દેશ ટકી શકશે નહીં.

આ પહેલાં આ વિચારની મેં ચોખવટ કરી છે, પરંતુ તે આજે બીજી રીતે મુકાયો છે વેદમાં ઋષિએ કહ્યું છે કે ભાઈઓ, તમે તો મારું શરીર જોયા કરો છો પરંતુ અમે તો મૌનના વાતાવરણમાં, ચિંતનના વાતાવરણમાં રહીએ છીએ, ત્યાં શરીર રહેતું નથી. જ્યારે અમે મનરૂપી ઉત્સાહમાં રહીએ છીએ ત્યારે ત્યાં શરીર રહેતું નથી.

‘હિન્દુના મૌનયેન, વાના આ તરિયમા વચન
શરીરેદરપાકં કુયં મનીમો અતિ પસ્યથ’

તમે તો શરીર જ જુઓ છો પરંતુ હું જ્યારે મારા શરીર તરફ એકં છું ત્યારે આ નાનકડું તુચ્છ નિર્અશ શરીર શી રીતે

આટલું કામ આપે છે. ત્યારે હું બુદ્ધનની વાત કરતો હતો ત્યારે એક પ્રકારના આક્ષેપ આવતા હતા અને આજે આમદાનની વાત કરું છું ત્યારે બીજા પ્રકારના આક્ષેપો આવે છે તો ત્યારે બુદ્ધનની વાત કરતો હતો ત્યારે જમીનના નાના નાના ટુકડા થશે 'અનઘકોનોમિક હોર્ડીંગ'—જમીનપેશજીક્ષમ ટુકડા થશે, ત્યારે હું જવાબ અપતો હતો કે મારું 'હોર્ડીંગ' તો ૯૦ રતલનું છે, તે વખતે પણ નેવું રતલનું જ હતું અને આજે પણ નેવું રતલનું હશે તો આટલું નાનકડું 'હોર્ડીંગ', આટલી નાનકડી માલિકી, છતાં જે કેટલું બધું કામ આપે છે તે તમો બેઠાં શોધો છો તો આપણો આગો દેશ જ 'અનઘકોનોમિક' છે. તો એમાં બે થોડાં લોકો વધારે 'ઘકોનોમિક' અને અને બાકીના 'અનઘકોનોમિક' અને તો બાકીનાં ઉદ્યોગ આપણે ને ? તો કહે હા અપીશું. તો લોકોના હાથમાં માલિકી એ નગર અને ઉદ્યોગો જે ઉધાર. તો ઉદ્યોગો ક્યારે આપણે બેસા ? એ રીતે નહિ ચાલે તો હું કહેતો હતો કે મારું આ નાનકડું હોર્ડીંગ છે છતાં મૂળ કામ આપે છે. તેવી જ રીતે પેલી જમીનના નાના ટુકડાઓ પણ કામ આપશે. મને પોતાને આશ્ચર્ય થાય છે કે આટલું બધું બોલ્યો તો પણ થાક લાગ્યો નહી. પરંતુ બોલ્યા પછી વધુ થાક લાગે એટલા માટે હું વધારે અન્યારે નહિ બોલું.

છાટા ઉદ્યોગ, તા. ૧૭-૧૮-'૫૮.

આત્મશક્તિના ભાન વિના

આદિવાસીઓનો ઉદ્ધાર અશક્ય

આપણા દેશમાં જ્યાં જ્યાં પહોંચે છે ત્યાં આદિવાસીઓની વસ્તી છે બિહાર, ઓરિસ્સા, મધ્ય પ્રદેશ, મદ્રાસ, વિંધ્ય પ્રદેશ, સાતપુડા અને હિમાચલની તળેટીમાં આદિવાસી નામના લોકો રહે છે આ લોકો પછાત ગણાય છે: પણ 'પછાત' કોણ તે કહેવું મુશ્કેલ છે જેનું જીવનધોરણ 'ઊંચું' તે આગળ વધેલા અને જેનું જીવનધોરણ નીચું તે પછાત. પણ એમ તો આપણો આખો દેશ, અમેરિકા અને રશિયાની તુલનામાં પછાત જ ગણાય

આપણી મધ્યવર્તી સરકારે પછાત વર્ગની તપાસ માટે એક સમિતિ નીમી હતી એ સમિતિએ ત્રણ વરસની મહેનતે તૈયાર કરેલ 'રિપોર્ટ' મુજબ હિંદુસ્તાનની અર્ધા ભાગની કોમેનો સમાવેશ પછાત વર્ગમાં થતો હતો એટલે સરકાર વિચારમાં પડી અને એણે રિપોર્ટને અભેદાર્થે ચકાવ્યો તથા રાજ્યોને પછાત વર્ગની સેવા માટે યોગના કરવાનો આદેશ આપ્યો.

આજે પછાત વર્ગનું -જીવનધોરણ ઊંચું લાવવા માટે પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. પણ જમીન વધતી નથી અને જનસંખ્યા વધે છે એ કોયડો છે. આમોઘોગેથી જીવનધોરણ ઊંચું નહીં

આવે માટે બીજા ઉદ્યોગો સાથે ચાલવા જોઈએ એવી નીતિ ઠરાવવાથી આયોગની ગતિ પણ મંદ પડી ગઈ છે. આ ક્ષેત્રનો ઉપાય સૂચ્યો છે એમ ન કહેવાય.

પછાત ક્ષેત્રો આગળ આવે એમ તો બધા જ ઇચ્છે છે. પણ “આગળ” એટલે બીજાઓની હોડમાં કે? એમ હોય તો આ લોકો ચોંકી જશે. જે શિક્ષણથી બેકારી વધે છે તે જ શિક્ષણ માટે એમને સ્કોલરશિપ આપવી અને પછી એ બેકારી માંગતા આવે તો ક્ષેત્રડો અધરો પડી જાય.

ત્યારે ભૂતદયાથી પ્રેરાઈને આદિવાસીઓનું જીવનધોરણ બિંચુ આવતું જોઈએ એમ માનનારા સેવકોનો ઉપકાર લાગે છે. દક્ષિણાપા પંચમહાલમાં તેમ જ ભારતભરમાં જ્યાં જ્યાં આદિવાસી વસતી હતી ત્યાં ત્યાં કરજાવણ કરી આવ્યા અને સેવાકાચ માટે મોટી પ્રેરણા આપી એમને સેવાકાચ માટે મહાત્મા ગાંધી અને મહાત્મા ગોખલે પાસેથી પ્રેરણા મળી હતી. એ બે મહાપુરુષોનાં જીવનનો મોટો ભાગ આમ તો રાજકારણમાં જ વીત્યો, જ્યાં એમનું જીવન-માનસ સેવાપરાયણ હતું એને કારણે સેવકોની એક જ માત્ર બીજી યર્ષ.

આમ તો આપણા દેશમાં ભક્તિમાર્ગ પુરાણો જ છે પણ એ મોટે ભાગે ધ્યાન-પરાયણ હતા અને તેથી કાષ્ઠપનિક વાતાવરણમાં ક્ષમ કરતો હતો. આમ જ્યાં એમાં જે પ્રેમ, ધ્યાન, એકાગ્રતાના ગુણો હતા તે સેવા માટે અમૂલ્ય ગુણો હતા અને એ ભક્તો સેવા નહોતા કરતા તેમો ચાતુર્યમાં જે સેવાની યોગ્યતા સમજેલી છે તે કારણબુદ્ધિ હતી પણ ચાતુર્યમાં હોવા છતાં સેવા ને કાળે નહોતી થતી. ભક્તિમાર્ગનાં ખ્યાલ અદ્યાર એ વસ્તુ સદી. આમ જ્યાં એ

તે દ્વારા સેવા કરવાનો વિચાર નહોતો; ગાંધીજીએ એ દાખલ કર્યો. આમ પણ આપણા વિચારમાં અદ્વૈત, ધ્યાન, પ્રેમ હતાં જ. તેમાં સેવા અને ઉત્પાદનનો વિચાર દાખલ થતાં હવે આપણો સેના-વિચાર લગભગ પરિપૂર્ણ થઈ ગયો છે.

આદિવાસીઓને આપણે પછાત-પગ્ગત કહ્યા કરીએ અને એ લોકો પેતાને પગ્ગત પણ માને, તો એ કિભા શી રીતે થઈ શકે? જેમ બીજાઓમાં આદિવાસીઓની અને હરિજનોની સેવા કરવાની વૃત્તિ જન્ય થઈ, તેમ હવે આદિવાસી અને હરિજનોમાં આત્મજ્ઞાન (આત્મ-શક્તિનું જ્ઞાન) પેદા થવાની જરૂર છે.

પછાત શું? ને આગળ શું? સંતોષની માત્રા સમાન થઈ જાય છે ત્યારે સમાનતા જ થઈ જાય છે. મને ખાદી વાપરવામાં સંતોષ હોય અને બીજાને બીજું કાપડ વાપરવામાં સંતોષ હોય તો સંતોષની ભૂમિકા સમાન થઈ જાય છે.

જે સેવકો છે તે મહાન છે અને આદિવાસીઓ દીન-હીન છે; આદિવાસીઓ સેવકોની પાસે પોતાનાં દુઃખો રહે અને સેવકો એમને સરકારમાંથી કે ક્યાંયથી મદદ લાવી આપે-એ લાવના એમણે ત્યાગવી જોઈશે.

આદિવાસીઓનો તો 'દૈનિક ધર્મ' છે. એ લોકો પ્રકૃતિના ઉપાસક છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, પર્વત, હવા, વગેરેના પૂજક છે. ખેડુત અને મજૂર તરીકે એ કુદરત સાથે એકરૂપ થાય છે. અમે આવા ધર્મવાન છીએ એવું જ્ઞાન એમને થવું જોઈએ. એટલે એમને સિદ્ધિની જરૂર નથી, શુદ્ધિની જરૂર છે. સિદ્ધિ

મધ્યયુગી સંતોની મૂડી જેવાં વચનોમાંથી આજે પણ ખૂબ પ્રેરણા મળી રહે છે નરસિંહ મહેતાનું પદ છે :-

ગવાય તો ગેવિંદ ગાળે રે,
પવાય તો પાઈને પીળે રે.

આ શું છે? સેવાનો જ માર્ગ છે પણ એકંદરે આપણા મધ્યયુગી સંતો ધ્યાનપરાયણ ભક્તિમાં મસ્ત રહ્યા. ખ્રિસ્તીઓમાં સેવાનું તત્ત્વ હતું ખ્રિસ્તીઓ દુનિયાભરમાં ફેલાયા અને ત્યાં ત્યાં ગયા ત્યાં ત્યાં યા તો તત્ત્વવાર, યા-તો ત્રાજવુ, યા તો સેવાપરાયણતા અને ધર્મપરિવર્તન લઈને ગયા.

તલવારની વાત ઝાઝી ન ચાલી. એમાંથી શસ્ત્રોના ગંજ ખડકાયા અને અંદર અંદર મત્સર વધી પડ્યો. ત્રાજવાવાળી વાતમાંથી સ્પર્ધા વધી પડી અને એ રસ્તો પણ ખતરનાક સાબિત થયો. સેવાપરાયણતા સાથેનું ધર્મપરિવર્તન પણ હવે દિવસે દિવસે ખતરનાક સાબિત થતું જાય છે.

પણ ત્યાં આપણે નહોતા પહોંચ્યા ત્યાં ખ્રિસ્તી મીશનરીઓ પહોંચી ગયા છે. હું હમણાં અકાલ્પી મહાસમાં ગયો હતો આપણા સેવકો તો હજી હમણાં ત્યાં પહોંચ્યા પણ એ લોકો તો ત્યાં ચાલીસ વર્ષથી ગયા છે.

એમનામાં જે સેવાની વૃત્તિ હતી તે ખૂબ જરૂરી હતી. આપણે ત્યાં ગાંધીજીએ એ દાખલ કરી. આમ તો એનો આરંભ રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને વિવેકાનંદે કર્યો. પણ એમના વિચારમાં ઉત્પાદન વધારીને લોકોનું જીવન ધોરણ ઊંચું લાવીને

તે દ્વારા સેવા કરવાનો વિચાર નહોતો; ગાંધીજીએ એ દાખલ કર્યો. આમ પણ આપણા વિચારમાં અદ્વૈત, ધ્યાન, પ્રેમ હતાં જ. તેમાં સેવા અને ઉત્પાદનનો વિચાર દાખલ થતાં હવે આપણે સેવા-વિચાર લગભગ પરિપૂર્ણ થઈ ગયો છે.

અદ્વિવાસીઓને આપણે પછાત-પછાત કહ્યા કરીએ અને એ સેવકો પેતાને પછાત પણ માને, તો એ કિલ્લા શી રીતે થઈ શકે? જેમ બીજાઓમાં આદિવાસીઓની અને હરિજનોની સેવા કરવાની શક્તિ જાગ્રત થઈ, તેમ હવે આદિવાસી અને હરિજનોમાં આત્મજ્ઞાન (આત્મ-શક્તિનું જ્ઞાન) પેદા થવાની જરૂર છે.

પછાત શું? ને આગળ શું? સંતોષની માત્રા સમાન થઈ જાય છે ત્યારે સમાનતા જ થઈ જાય છે. મને ખાદી વાપરવામાં સંતોષ હોય અને બીજાને બીજું કાપડ વાપરવામાં અંતોષ હોય તો સંતોષની ભૂમિકા સમાન થઈ જાય છે.

જે સેવકો છે તે મહાન છે અને આદિવાસીઓ દીન-હીન છે; આદિવાસીઓ સેવકોની પાસે પોતાનાં હુઝો રહે અને સેવકો એમને સરકારમાંથી કે ક્યાંયથી મદદ લાવી આપે-એ લાવના એમણે ત્યાગવી જોઈશે.

આદિવાસીઓનો તો વૈદિક ધર્મ છે. એ લોકો પ્રકૃતિના ઉપાસક છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, પર્વત, હવા, વગેરેના પૂજક છે. ખેડુત અને મજૂર તરીકે એ કુદરત સાથે એકરૂપ થાય છે. અમે આવા ધર્મવાન છીએ એવું જ્ઞાન એમને થવું જોઈએ. એટલે એમને સિદ્ધિની જરૂર નથી, શુદ્ધિની જરૂર છે. સિદ્ધિ

એટલે જીવું જીવનધોરણ એને શુદ્ધિ એટલે દારૂ વગેરે
વ્યસનોમાંથી મુક્તિ.

એટલે એમનામાં એવી નિષ્ઠા જાગવી જોઈએ કે અમે સાક્ષાત્
સેવકો છીએ; અમે ખેતરમાં કામ કરીને પસીનો વહાવીએ છીએ;
સર્યાના પ્રકાશને સીધા આલિંગન દઈએ છીએ, વરસાદ, હવા વગેરેને
જીવનના અંગ માનીએ છીએ; અને આમ સીધા કુદરતના સંપર્કમાં
આવીએ છીએ—આવી માનના મેવથી જોઈએ

આ રીતે આદિવાસીઓ જાગે તો એ પોતાનો ઉદ્ધાર કરી શકે;
બીજા ઉપકાર કરી શકે. ઉપકાર એટલે અલ્પ મદદ. અમે અમારો
ઉદ્ધાર જાતે કરીશું, એવું ભાનું એમને 'જનઘન થવું જોઈએ અને
જો લોકો એમની સેવા કરી રહ્યા છે તેમણે પણ એ જોવું જોઈશે
કે, એમનામાં આત્મશક્તિનું, જ્ઞાનની રીતે જાગૃત્તાય ?

જોડ (તા. છોટા ઉદેપુર);

તા. ૧૮-૧૦-૫૮: ૨ ૫

આજનો રણુછોડ

આવતી કાલનો રણુજીત બનશે

મને શાંતિ સેના અને અહિંસા માટે સો ટકા સંમતિ મળવી જોઈએ. બીજા પક્ષોને જેમ યોગ્યભા મતથી ચાલે છે પણ સર્વોદયને સો ટકા મતદાન જોઈશે. એક પણ ઘર ને સર્વોદયપાત્ર વગરનું હશે તો આપણું કામ પૂરું થયું નથી એમ સમજવું જોઈએ. પચાસ ટકા માણસો ભેગા થાય તો એમની શક્તિ એક ટકા કરતાં પચાસ ગણી થાય. પણ જ્યારે સો ટકા એકત્ર થાય ત્યારે સો ગણી નહીં પણ સહસ્ર ગણી થાય. મોટે સર્વેએ મતદાન આપવું જોઈએ. એમ થશે તો નારાયણી શક્તિ પ્રગટ થશે.

જો કામમાં સો ટકા લોકો ભજે તેમાં કોઈ લઘુમતિ કે અઘુમતિ રહેતી નથી, કોઈ જગર કે નબળું રહેતું નથી; તેથી કોઈને અદંકાર કરવા-કારણ રહેતું નથી. બધા જ સરખા થઈ ગયા. બધાના ઘરમાં સર્વોદયપાત્ર મુકાય ત્યાં અદંકાર શી રીતે થઈ શકે? એટલે જો કામમાં સર્વે ભજે તેમાંથી અદંકાર નિવૃત્તિ લે છે; તેથી તેમાં નારાયણ પ્રગટે છે. માધીયજ્ઞે બધાને ભેગા કરવા ખુબ પ્રયત્ન કર્યો પણ હિંદુસભાવાળા, મુસ્લિમ લીગવાળા વગેરે એમનાથી છુટા પડ્યા અને પરિણામે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિ સાથે મોટી હિંસા પ્રગટ થઈ. એનું કારણ એમાં નારાયણી-શક્તિ પ્રગટ ન થઈ.

આને પણ આપણને હુઃખ છે. દેશમાં અનેક પક્ષો પડી ગયા છે. અને કલેષો અને કંક્રસો થાય છે કારણ કે આપણે આપણા આંદોલનમાં ઘણાને લેગા કરી શક્યા હતા પણ બધાને નહોતા લેગા કરી શક્યા બધાને લેગા કરવાનું કામ તો કૃષ્ણ ભગવાન કરી શક્યા હતા એમણે આખાગવૃદ્ધ સૈને ગોવર્ધન પર્વત ઉપાડવામાં પ્રેરણા આપી અને જ્યારે બધાએ પોતાને જે મળ્યું તે લઈ પર્વત ઉપાડવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે ભગવાને પોતાની કરાંગુલી લગાડી પર્વત ઉપાડ્યો આમ બધા લેગા થાય છે ત્યારે જ નારાયણી-શાક્ત ટ્રગટ થાય છે.

લોકો મને પ્રછે છે કે તમે બ્રહ્મન-ગ્રામદાનની વાત તેમ જ મહિકા દ્વર કરવાની વાત કરતા હતા ત્યાંથી છેક નીચે ઊતરીને એક મુઠ્ઠી અનાજથી સંતોષ માનવા ત્રાગ્યા. આ વાત બીજાને સમજાવવાની અધરી પડે પરંતુ ગુજરાતને સમજાવવી અધરી પડે તેમ નથી.

હું રણછોડ ધર્મ ગયો છું. રણ છોડવામાં પણ ક્યારેક અક્ષય અને જુદા હોય છે. ખેલો કૃષ્ણ મથુરાથી રણ છોડીને દ્વારિકા ભાગી આવ્યો હતો તેમાં અક્ષય હતી આપણે ‘રણછોડ’ તો સાંભળીએ છીએ પરંતુ દેશના આ ભાગમાં રણછોડની સ્તુતિ થાય છે તેમ હું પણ બ્રહ્મન-ગ્રામદાન વગેરેમાંથી રણછોડ ધર્મને—રણછોડીને સર્વોદય પાત્રની દ્વારિકામાં આવી પહોંચ્યો છું.

બલે-ધેર ધેર સર્વોદયપાત્ર યશે અને શાંતિસેનાની સ્થાપના યશે અને એ શાંતિસેના આજના સંપન્નિવાને તેમ જ બુદ્ધિમદ્ધિકાનું આપત્તિના પ્રસંગોમાં રણજી કરી પોતાના શ્રેય વિશે એમને નિશ્ચિંત કરી શકશે, ત્યાર પછી રણછોડનું રણછોડ યશે અને બધા ગામોનાં ગ્રામદાન યશે.

સાંકાસાલ,

આત્મજ્ઞાન, વિજ્ઞાન ને સાહિત્યની ત્રિવેણી

હવનમાં ત્રણ શક્તિઓ કામ કરે છે અને એ ત્રણેય શક્તિઓની અસર આખા સમાજ પર પડે છે. પ્રાચીન કાળથી આજ મુધી સમાજમાં જે ફેરફાર થયા અને લોકોનું હવન નવું નવું રૂપ લેતું ગયું તેનું શ્રેય અથવા તેની જવાબદારી અથવા એનું કારણ રાજકારણી પુરુષો નથી અથવા યોદ્ધાઓ નથી, પરંતુ તેનું કારણ વૈજ્ઞાનિકો આત્મજ્ઞાનીઓ અને સાહિત્યકારો છે. આ ત્રણ શક્તિઓ દુનિયામાં બહુ સમર્થ શક્તિઓ સાબિત થઈ છે અને લોકમાનસ પર, લોકહવન પર આ ત્રણે શક્તિઓની અસર થાય છે. અને તમે જુઓ છો કે આજે વિજ્ઞાનને લીધે હવનમાં કેટલા બધા ફેરફાર થયા છે! આ સાહિત્યરૂપીનર જ્યારે ન હતુ ત્યારે લાખ-બેલાખની સભા નહોતી થઈ શકતી. ઘાટ પાડીને બોલી શકે તેવાઓનુ કંઈકે કામ થતું. પરંતુ હવે તો બે લાખ, પાંચ લાખ, દસ લાખની પણ સભા થઈ શકે છે.

આવી રીતનાં ઘણાં દૃષ્ટાંતો છે. આપણે સમગ્ર શરીરે છીએ કે પાંચ દહાસ વર્ષ પહેલાંના હવનનું જે સ્વરૂપ હતું તે પાંચસો સાત પહેલાં ન હતું, અને પાંચસો સાત પહેલાં જે હવન હતું તેમાં ઘણો ફરક મો વર્ષમાં પડી ગયો અને સો વર્ષમાં કદીયે જોયો નહોતો તેવો ફરક આ દસ વર્ષમાં પડી ગયો. આપણે જોઈએ છીએ કે અત્યારે માણસના જ્ઞાનની આકાશ પૃથ્વીના જ્ઞાનથી સીમિત નથી; એ ચંદ્ર ઉપર જવા માગે છે અને ત્યાંની માદિતી મેળવવા ઇચ્છે છે. આગળ જતાં એ ચંદ્ર પર વસવાટ કરવાની ઇચ્છા મેવશે. આ બધું દસ વર્ષ પહેલાં કોઈએ માન્યું ન હતું દસ વર્ષ પહેલાં આની કલ્પના પણ નહોતી થઈ શકતી. દસ વર્ષમાં આટલો બધો ફરક પડી ગયો. જ્યારે

આવાં નવાં નવાં સાધનો આવી જાય છે ત્યારે પુરાણાં, છૂર્ણ, જર્જરિત સાધનો ટકી નથી શકતાં. મારે જે લોકો નાહક આગ્રહ રાખે છે કે અમે તો પુરાણાં સાધનોને પકડી રાખીશું એ લોકો, મારે ખાવાના, પણ નવા જમાનાને અનુસરીને જે લોકો તેમને અપનાવવાની હિંમત કરશે અને છતાંયે આપણી જીવનપદ્ધતિ, આપણી આધ્યાત્મિકતા જળવવાની હિંમત કરશે, તેઓ જ ટકશે. બાકી ઘણા માને છે કે નવી સંસ્કૃતિમાં પુરાણી સંસ્કૃતિ નહિ ટકી શકે, ધર્મનીતિ નહિ ટકી શકે, આત્મજ્ઞાન નહિ ટકી શકે, તો તેમણે આ ત્રણેયનું નામ છોડી દેવું જોઈએ અને સમજવું જોઈએ કે વિજ્ઞાનના વિરોધમાં એ ત્રણે વસ્તુ ટકવાની નથી. એ ત્રણે જે ટકવાની હોય તો તે વિજ્ઞાન સાથે જ ટકી શકે એમ હોવું જોઈએ, અને એમ હોય જ છે એ સમજવાની અશક્તિ હોવી જોઈએ.

વિજ્ઞાનની કાયાપત્ર પણ થતી રહે છે અને જીવનનું પુરાણું સ્વરૂપ પણ બદલાતું રહે છે. તેની આગળ પાંચ હજાર વર્ષનું તો ન જ ચાલે, પણ દસ વર્ષનું પણ ન ચાલે. જીવનમાં આટલો બધો ફરક કરવાની શક્તિ વિજ્ઞાનમાં છે હા, ઓગરોનો ઉપયોગ કરનારા શર અને રાજકારણી પુરુષોનું થોડું ચાલે છે, પણ આખા સમાજ પર અસર પાડવાની શક્તિ રાજકારણીઓમાં નથી અકબર અને બાબર જેવા ઘણા થઈ ગયા, એટલે કે થયા અને ગયા. એ બધા થઈ ચૂક્યા, એટલે કે થયા અને ચૂક્યા. તે તમામનું કંઈ રહ્યું નહિ પરંતુ વૈજ્ઞાનિકોની અસર કાયમ રહેશે ખીજ આત્મજ્ઞાનીઓની અસર દુનિયા પર પહેલા હતી અને આજે છે. ગૌતમ બુદ્ધ જેવા કુરુણાર્થી માણસ આવે અને દુનિયા ઉપર અસર પાડે અને આજના જમાનામાં રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવી વ્યક્તિ આવે અને સમાજ પર અસર પાડે, ગાંધીજી જેવી વ્યક્તિ આવે અને અસર પાડે; અને આગળ જતાં તો કુરુણાર્થી ભરેલા આત્મજ્ઞાનીઓ આવે તો તેની અસર સમાજ ટાળી

ન શકે, કારણ આત્મજ્ઞાન દિશા જતાવે છે. દિશા સૂચવનાર આત્મજ્ઞાન છે અને વેગ, ગતિ, ઝડપ સૂચવનાર વિજ્ઞાન છે. મોટરને દસ માઈલ કે વીસ માઈલ કે ત્રાવીસ માઈલ કે પચાસ માઈલની ઝડપથી ચલાવવા માટે એક યંત્ર હોય છે; તેનાથી ઝડપ વધારી-ઘટાડી શકાય. પણ મોટરમાં ખીલું પણ એક યંત્ર હોય છે, જેથી કરીને દિશા જતાવી શકાય છે કે વડોદરા જવું હોય તો આ દિશામાં જાઓ અને ગોધરા જવું હોય તો આ દિશામાં જાઓ અને અમદાવાદ જવું હોય તો આ દિશામાં જાઓ.

તો આવી રીતે કઈ દિશામાં મોટરને લઈ જવી એને માટે એક યંત્ર નિયંત્રણ કરનાર હોય છે અને ખીલું કેટલી ઝડપથી એને લઈ જવી છે તે જતાવનાર યંત્ર હોય છે. આમ મોટરમાં જેવી રીતે બે પ્રકારનાં યંત્રો હોય છે, તેવી રીતે ઝડપવાળું યંત્ર એ વિજ્ઞાન છે અને દિશાસૂચક યંત્ર આત્મજ્ઞાન છે. આત્મજ્ઞાન નિર્ણય કરશે કે વિજ્ઞાન શી રીતે ઉપયોગી થાય, કારણ વિજ્ઞાન એ એવી વસ્તુ નથી કે જે પોતાનો ઉપયોગ જતાવી શકે અગ્નિ એમ ન જતાવી શકે કે એનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો ? એનો ઉપયોગ આગ લગાડવામાં કે રસોઈ કરવામાં કરવો તેનો નિર્ણય માણસનું આત્મજ્ઞાન જ કરશે. અગ્નિ એ વૈજ્ઞાનિક શક્તિ છે, વરાળ એ વૈજ્ઞાનિક શક્તિ છે, વીજળી એ વૈજ્ઞાનિક શક્તિ છે. હવે આણ્વિક શક્તિ એ વૈજ્ઞાનિક શક્તિ છે. એ વૈજ્ઞાનિક શક્તિનો ઉપયોગ સકારક અને વિનાશક ઉત્પાદન કરવામાં પણ થાય, સમાજરિથિની મુધારવામાં પણ થાય, કુટુંબના કાર્યમાં પણ થાય અને કૂરતાના કાર્યમાં પણ થાય, વિકેન્દ્રિત અને કેન્દ્રિત યોજનામાં પણ થાય વિકેન્દ્રિત કે કેન્દ્રિત યોજનાનો સંબંધ વિજ્ઞાન સાથે કાયમ જોડાયેલો નથી. એને તો જે દિશા આપો તે દિશામાં એ કામ કરે છે. કઈ દિશા લેવી તેનો નિર્ણય આત્મજ્ઞાન કરે છે. એટલા માટે આત્મજ્ઞાનની શક્તિ કાયમ રહે છે. પદેત્રાં એ કાયમ હતી અને આગળ ઉપર પણ કાયમ રહેશે.

ત્રીજી શક્તિ છે સાહિત્યશક્તિ. માણસના જીવનમાં જે મૂળમૂળ મન કામ કરી રહ્યું છે તે મનની સાથે સંબંધ રાખનાર, મનની ભાવના, કામના, વાસનાઓનો અને વિચારોનો નિયંત્રક માણસ આગળ મૂકનાર તે સાહિત્યકાર કહેવાય. વાદ્મીકિ અને તુલસી રામાયણ જેવા ગ્રંથો આખા સમાજના મનને સંસ્કારી શકે. મનને સંસ્કાર આપવાનું કામ આત્મજ્ઞાન નથી કરતું આ તો મેં આત્માની શક્તિનું લગણું બતાવ્યું. આત્માની શક્તિનું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાન કરાવે છે અને અનાત્માની શક્તિનું જ્ઞાન વિજ્ઞાન કરાવે છે, પણ એ બંનેનો મેળ જીવનમાં સાધીને મનુષ્યના મનનું સમાધાન શી રીતે કરવું તેનો વિચાર સાહિત્યકાર આપે છે. કાલિદાસ જેવા, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર જેવા, વાદ્મીકિ જેવા, શંકરાચાર્ય જેવા, વિક્ટર હ્યુગો અને ટૉલ્સ્ટૉય જેવા વાહુગમ્ય વીરો - આ બધા સાહિત્યકારો કથાઓ અને નવલકથાઓ લખીને વિજ્ઞાન અને આત્માનો મુમેળ શી રીતે જીવનમાં સંધાય, માણસના મનનું શી રીતે સમાધાન થાય તે બતાવે છે. જીવનમાં જે સદિત ચાલે છે, સાથે આવે છે તે સાહિત્ય છે આત્મજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની સદિત જે ચાલે છે તે સાહિત્ય છે અને એ બંને શક્તિઓનો મેળ સાહિત્ય સાથે છે. આવી રીતે આ ત્રીજી શક્તિ દુનિયાનાં કાયમ માટે કામ કરે છે.

આજનો જમાનો વિજ્ઞાનનો જમાનો ગણાયો છે તેથી કાંઈ પ્રાચીન કાળમાં વિજ્ઞાન ન હતું એમ નહિ, પણ આજે એ ઝડપથી આવી રહ્યું છે, એટલા માટે એ વિજ્ઞાન-યુગ મનાય છે. પુરાણો જમાનો આત્મજ્ઞાનનો મનાયો તેથી કાંઈ અત્યારે આત્મજ્ઞાન નથી એમ નહિ, પણ પુરાણ જમાનામાં વિજ્ઞાન ઓછું હતું અને આત્મજ્ઞાન વધારે હતું એટલા માટે એ આત્મજ્ઞાનનો જમાનો કહેવાયો. અત્યારે વિજ્ઞાન ધણું આગળ વધી રહ્યું છે અને હજી ધણું આગળ વધશે, અને તેથી આત્મજ્ઞાન પણ વધશે. પહેલાંના કરતાં આજના વિજ્ઞાનિકો પણ

આગળ ગયેલા હશે. એવી જ રીતે પુરાણા વશિષ્ઠ કરતાં આગળના રામકૃષ્ણ પરમહંસ અવસ્થા આગળ વધેલા હોય; એવી જ રીતે પુરાણા જમાના કરતાં આગળના આત્મજ્ઞાનીઓ અવસ્થા આગળ વધેલા હોય. હું એ નિશ્ચિન રીતે કહી શકું છું કે ભાવિ સાહિત્યિક ઘણો આગળ જવાનો છે, તે ખડુ વધારે શક્તિશાળી નીવડવાનો છે વાદ્મીકિ, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, વિક્ટર હ્યુગો કે મિલ્ટન જેવા માણસોની શક્તિ તો આપણને વારસામાં મળી ગઈ. તે ઉપગત વધારે શક્તિ હશે, એટલે આગળ જતાં વિજ્ઞાનના જમાનામાં સાહિત્ય ખૂબ ફૂલશે અને ફાલશે.

ઘણા કહે છે કે વિજ્ઞાનના જમાનામાં સાહિત્ય સાવ ઓછું થઈ જવાનું, અને વાદ્મીકિનું રામાયણ તો હવે થઈ જ ન શકે. તો હું એમને કહેવા માગુ છું કે આગળના જમાનામાં વાદ્મીકિના રામાયણને પૂછે પણ નહિ એવી કૃતિ થવાની છે, અને એની રાહ પેસો વાદ્મીકિ જેમ્સ રલ્ફો છે જો એના રામાયણનો લોપ ન થાય તો વાદ્મીકિને આનંદ ન જ થાય. જ્યાં મુધી રામાયણને પણ ભુલાવનારું અને રામાયણ ક્રન્તાંય ઉત્તમ કળાનું દર્શન કરાવનારું સાહિત્ય ન નીકળે ત્યાં મુધી વાદ્મીકિને સમાધાન નહિ થાય. કાર્મ પણ આપને ત્યાંમુધી સમાધાન ન થાય જ્યાં મુધી એનો દીકરો એના કરતાં સવાયો ન નીકળ્યો હોય પોતાની ઘણી યોગ્યતા છે મારે માણસને સમાધાન મળે છે એવું નથી હોતું. આપને લાગે છે કે મારો છોકરો આગળ વધ્યો કે નહિ ? જો છોકરો એની સાથે રહે તોયે એને સમાધાન ન થાય, તો પાછળ રહે તો તો સમાધાન થાય જ ક્યાંથી ? માત્રાપ દરનાં છોકરાઓ વધુ શક્તિશાળી નીકળે તો જ એમને આનંદ થાય. તો તેવી રીતે હજી મુધી પણ વાદ્મીકિને સંતોષ નથી થયો. એમને સંતોષ થાય એની તૈયારી ચાલી રહી છે. વિજ્ઞાનના જમાનામાં આત્મજ્ઞાન, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય ખૂબ ખીલશે, ફૂલશે અને ફાલશે

[તા. ૨૬મી ઓક્ટોબરે સાંઘસાલ ખાતે મળેલા વડોદરા જિલ્લા શિક્ષક-સંમેલનમાં પૂ. વિનોબાજીએ આપેલું મનનીય પ્રવચન.—સ.]

શિક્ષક : ક્રાંતિનો અગ્રદૂત

શિક્ષકોએ વિજ્ઞાનશક્તિ આત્મજ્ઞાનશક્તિ અને સાહિત્યશક્તિ એ ત્રણેયનો ઉત્તમ અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને એ ત્રણેયનો યોગ સાંધવાનું કામ કરવું જોઈએ એ કામ શિક્ષકોનું છે હવે આ જે ત્રણ શક્તિઓ છે એના મુળમાં શું રહેલું છે તે હું તમારી સમક્ષ મૂકીને મારું આજ્ઞનું કહેવાનું સમાપ્ત કરીશ.

આ મેં જે ત્રણ શક્તિઓ કહી તેના મુળમાં જીજ્ઞાસુ ત્રણ મહાન શક્તિઓ રહેલી છે. વિજ્ઞાનશક્તિનો સંબંધ સત્ સાથે હોય છે. આપણું શરીર અને આખી સૃષ્ટિ એમાં આવી જાય છે. જે દૃશ્ય રૂપે આપણી સમક્ષ વિરાજમાન છે, જેમાં પિંડ અને અક્ષાંડ મળી ગયાં છે તે સત્ સૃષ્ટિમાં છે. એ સત્ તત્ત્વની હણાવટ કરાવીને એનો તાગ મેળવવો એ પ્રયત્ન વિજ્ઞાનનો છે મારે વિજ્ઞાન જ્યારે કાક વાર સંદારક શક્તિની શોધ કરી પાડે છે ત્યારે એની સામે કોઈએ ફરિયાદ ન કરવી જોઈએ. એ તો એમ જ થશે નાનકડો છોકરો જ્યારે સત્ તત્ત્વની ખેંચમાં પડે છે, એના હાથમાં જ્યારે ધડિયાળ આવે છે ત્યારે એ હાથમાં ધડિયાળ લેશે, આમતેમ જોશે, અને પછી એને નીચે ફેંકશે. એમાં એની સહાર કરવાની કે ઉત્પાતિયું કામ કરવાની જરૂર નથી; એની જ્ઞાન જોવાની છે કે આ ધડિયાળ કેટલું હલકું છે. એ ફેંકી શકાય કે નહિ, એને ફેંકીએ તો શું પરિણામ આવે, એ ફેંકશે કે નહિ ? આ જંધા પ્રશ્નોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા મારે છોકરો ધડિયાળ ફેંકે છે. તો એ આપણને પરચડે નહિ અને આપણે એને રોકીએ એ જુદી વાત. બાકી છોકરો તો ખેલ કરવા માગે છે. તે

ધર્મિયાગનો નાશ કરવા નથી માગતો તે સમજવા જેવું છે. ફેંકવું, તોડવું વગેરે વસ્તુનું વિશ્લેષણ કરવું એને મારે યત્નો તો નીકળ્યાં છે અને એ યત્નાથી વિશ્લેષણ થાય છે પણ ખરું, પરંતુ પેલા છોકરા પાસે એવાં યત્નો છે નહિ એટલા મારે એ ભાંગફોડ કરે છે. પરંતુ એ ભાંગફોડ નથી એ તો પૃથક્કરણ કરે છે. એને મારે પૃથક્કરણ એ સંસ્કૃત શબ્દ સારો છે.

તો પૃથક્કરણ કરીને ગુણોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન, દંડિય રૂપી સાધનોને ઉપયોગ કરીને થાય છે. પરંતુ એ કરણવાદી છે, ઉપકરણવાદી નથી એટલે જ્ઞાન, નાક એ અધી દંડિયોનો ઉપયોગ કરે છે. જ્યારે બીજા વૈજ્ઞાનિકો ઉપકરણવાદી છે એટલે એ દૂરબીન વિગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. બીજા જુદાં જુદાં ઉપકરણો છોકરા મારે ઉપલબ્ધ નથી એટલે એની પામે જે સાધનો ઉપલબ્ધ છે તેનો ઉપયોગ કરે છે. નાનકડો છોકરો મોઢામાં પથરા નાખે છે એ શા મારે નાખે છે? શું એ મૂરખ છે કે? એ મૂરખ નથી, એ તો વૈજ્ઞાનિક છે. પથરામાં સ્વાદ છે કે નહિ એ તે જોવા માગે છે. કેટલીક વખતે એ કાંઈ બીજાના માથા ઉપર પથરા પણ ફેંકે છે; તો એ જોવા માગે છે કે એ પથર વાગે છે કે નહિ, પથરની કંઈ અસર થાય છે કે નહિ; અને કેટલીક વાર પથર નાકમા પણ ખામે છે, તો એ જોવા માટે કે એને કંઈ સુગંધ છે કે નહિ? તો આ પ્રમાણે એ યાગ્યક દંડિયોની લીલા કરે છે. પેલી હરિલીલા હોય છે ને! ભાગવતમાં શુકદેવે શ્રીકૃષ્ણની હરિલીલાનું વર્ણન કર્યું છે શુકદેવના મુખે એ હરિલીલાનું ખૂબ વર્ણન આવે છે. તો એ કૃષ્ણલીલા શું હતી? એ કૃષ્ણલીલા જ્ઞાનપ્રાપ્તિની કોશિશ માત્ર હતી, પ્રયત્ન માત્ર હતો સતતતત્તતી જણાવત એટલે કે પૃથક્કરણ એટલે કે વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન એટલે ચિત્ત તત્ત્વ સાથે સંબંધ પેલું છે ને!—

“ચિત્ત ચૈતન્ય વિલાસ તદ્દરૂપ છે, બ્રહ્મ લટકાં કરે બ્રહ્મ પાસે.”

આ ચિત્ત શું છે? કઈ રીતે એ ચૈતન્યનો વિકાસ થાય છે? તે ચૈતન્યની બેઝ કરવા માગે છે એટલે પ્રયોગદ્વાર પ્રયોગશાળામાં જાય છે અને ત્યાં બીડ અધી વસ્તુઓ ઉપર પ્રયોગ કરે છે, પણ પોતાના ઉપર એ પ્રયોગ નથી કરતો. પોતે પ્રયોગદ્વાર છે પણ એ પોતે કોણ છે તેનો તે વિચાર નથી કરી શકતો. આખી સૃષ્ટિનું એ નિરીક્ષણ કરી શકે છે, પણ પોતાનું નિરીક્ષણ નથી કરી શકતો. ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય સવાલ પૂછે છે :

આખી સૃષ્ટિને જાણનારો, આખી સૃષ્ટિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનારો, વિજ્ઞાતાનો પણ વિજ્ઞાતા કોણ છે? પોતાને જાણનારો અને આખી સૃષ્ટિને પણ જાણનારો કોણ છે? મારી આંખ અધું લુએ છે, પણ મારી આંખ મારી આંખને ક્યા લુએ છે? સામે ચરીસો મૂક્યો દેાય તો તે જોઈ શકે પણ આખી સૃષ્ટિને જોવાવાળો પોતાને જોવા સમર્થ નથી, તેવી રીતે આગળ આખી સૃષ્ટિનું જ્ઞાન મેળવે છે પણ પોતાની સૃષ્ટિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો. એટલા માટે એ ગૂંચળાય છે. એનો સર્વત્ર શક્તિસંચાર થાય છે પણ પોતાનામાં શક્તિસંચાર થતો નથી એટલે એ ગૂંચળાય છે, તેથી તેનું ગાડું અટકી જાય છે. વૈજ્ઞાનિકોનો સંચાર આખી સૃષ્ટિમાં છે, પણ પોતાનામાં નથી. એટલે ત્યાંથી આગળ ચાલવાનું કામ આત્મજ્ઞાનનું છે. આત્મજ્ઞાન પોતાની અંદર પ્રવેશ કરે છે, ડેકિયું કરે છે, અને ચૈતન્ય શું છે તે જાણવાનો, તેનો નિર્ણય કરવાનો પ્રયત્ન આત્મજ્ઞાન, વેદાંત, અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં થાય છે એ નિર્ણય ત્યારે થાય છે ત્યારે આખી સૃષ્ટિનો ઉપયોગ શી રીતે કરવો તે રીત હાથમાં આવે છે. જેમ મોઝે આવે તો શેર કરીને મોઝે ઉતારવા માટે પણ અગ્નિનો ઉપયોગ થઈ શકે છે અગ્નિથી સોઝે પણ કાનરી શકે અને અગ્નિથી દહાવાય પણ અડું. નો અગ્નિનો શી રીતે વપરાશ કરવો તેનું દિગ્દર્શન આત્મજ્ઞાન વિના થઈ શકે નહિ.

અત્યારે વિજ્ઞાન વધ્યું છે તેમાં કશું ન નુકસાન નથી પણ તે સી રીતે વાપરવું જોઈએ તેની જો સમજ ન હોય તો પછી બીજા ભૂલ્યા જેવું થઈ જશે. આજે વૈજ્ઞાનિકોનું જે થઈ રહ્યું છે એનું એક દૃષ્ટાંત આપું. આઈન્સ્ટાઈન કેટલો મોટો વૈજ્ઞાનિક હતો? પણ પેલા જર્મન લોકોના અત્યાચાર જોઈ જોઈને તે અત્યંત પીડાયો અને પીગળી ગયો અને એક દિવસે એણે એટોમિક બોમ્બને સંમતિ આપી દીધી એટોમિક ઝાગ્ગરોને સંમતિ આપનારાઓમાં આઈન્સ્ટાઈનની પણ ગણતરી હતી; જો કે પાશ્વળ્યો અને પરનાવો થયો અને એણે કશું કે આ મે ખોટું કામ કર્યું. વૈજ્ઞાનિકે અવૈજ્ઞાનિક કામ કર્યું. દુનિયાના મોટામા મોટા વૈજ્ઞાનિકે, ઉત્તમમા ઉત્તમ વૈજ્ઞાનિકે, શાસ્ત્રીએ પણ અનસાચિન્ટિક-અશાસ્ત્રીય કામ કરી નાંખ્યું. આવું કામ એણે શા માટે કર્યું અને સી રીતે થયું? કારણ કે એ સાપેક્ષતામાં માનતો હતો પણ નિરપેક્ષ આત્મતત્ત્વમાં એનો પ્રવેશ થયો ન હતો.

આખી દુનિયાનાં બધાં તત્ત્વો સાપેક્ષ છે : આ આઈન્સ્ટાઈનનો સિદ્ધાંત છે. આઈન્સ્ટાઈનનો સાપેક્ષતાનો સિદ્ધાંત આમ અધરે જાગે છે, પણ એને સહેલો કરી શકાય છે જાવો હું તમને ઉદાહરણ આપીને જ સમજાવું. આ ફાઉન્ટેનપેન છે એની લંબાઈ તમે આડી કરીને માપશો અને ઊભી કરીને માપશો તે બંનેમાં ફરક પડશે. જો કે વ્યવહારમાં એ ફરક નથી પડતો એ હાલતમાં તો એને ઊભી રાખીને લંબાઈનું જે માપ હશે તે જ માપ આડી રાખીને આવશે. પણ ખરી રીતે એમાં ફરક પડે છે. ત્યારે આડી રાખીએ છીએ ત્યારે એની લંબાઈ ઓછી થાય છે, કારણ કે મુશ્વેલ આકર્ષણ એમાં વધારે થાય છે આ એક એવો સૂક્ષ્મ ફરક છે કે દુનિયા એને ન જોઈ શકે. મારે આ લંબાઈ, પહેળાઈ વગેરે કલ્પના સાપેક્ષ છે. એની રીતે આખી દુનિયામા જેટલા તત્ત્વો સ્થિર દેખાય છે તે સાપેક્ષ છે અને એને મારે તુલનાત્મક લાપા વપરાય છે. એટલા માટે પરસ્પર વિરોધી વિશેષણો

વાપરીને જ સમજવું પડે છે. આ વસ્તુ કંઈ આપણા દેહ માટે નથી નથી. જૈન ધર્મમાં પરસ્પરવિરોધી વિશેષજ્ઞો વાપરવાનો આશય હાય છે; કાળુ કે તે મિત્રાય વસ્તુનું સમ્યક્ જ્ઞાન થવું નથી. વેદાંતમાં પણ એ રીતનાં પરસ્પરવિરોધી વાક્યો આવે છે “મેઘ” સત પણ છે અને અસત પણ નથી ” “ સર્વે સગુણ પણ છે અને સર્વે નિર્ગુણ પણ છે ” “અમા ઈશ્વર છે અને અંધા ઈશ્વર નથી.” આવી રીતે પરસ્પર વિરોધી શબ્દોથી વ્યાપ્ત વર્ણન કરીએ છીએ ત્યારે જ પૂરું વર્ણન કરી શકીએ છીએ. તે આવી રીતે દુનિયાનું વર્ણન સાપેક્ષમાં જ થઈ શકે છે.

તો આર્કિસ્ટાઈન જે પરસ્પર વિરોધી શબ્દ વાપરવાનો આશય પૂર્વક સિદ્ધાંત બનાવ્યો તે આપણે મારે કંઈ નવીન નથી. દુનિયાનું વર્ણન સાપેક્ષ જ થઈ શકે. ધારો કે ત્રણ માણસે ત્રણ વાસણોમાં ત્રણ પ્રકારનાં પાણી ભરેલાં છે. પહેલામાં ક્રિકળનું પાણી છે, બીજામાં ગરુવાળું પાણી છે અને ત્રીજામાં સામાન્ય પાણી છે. દરેકે જો માણસનો દાથ ક્રિકળતા પાણીમાં હતો તેનો દાથ તે સામાન્ય પાણીમાં નાખવામાં આવે તો તે એકદમ કહેશે કે “દાથ, કેવું સુંદર, કેવું પાણી, ખડું કંડું, ખૂબ કંડું.” બીજો માણસ જેનો દાથ ગરુમાં હતો તે પણ જો આ જ સામાન્ય પાણીમાં દાથ નાખે તો કહેશે કે “દાથ, ખડું સુંદર, ખડું સુંદર; કેવું મજાનું ગરમ પાણી!” એક જ પાણી હતું, પણ એકના મન પ્રમાણે ગરમ હતું તો બીજાના મન પ્રમાણે કંડું હતું અને બીજાના મન પ્રમાણે સુંદર હતું. બીજે સુંદરતા માને છે અને બીજેની તકલીફ મટાડવાનું સામાન્ય પેલા પાણીમાં હતું. આ છે સાપેક્ષવાદ. આવી રીતે જ આખાં સૃષ્ટિ સાપેક્ષ કદીને તે ચાલ્યાં ગયાં. પણ તેના મૂળમાં કંઈક નિરપેક્ષ હતું, તેના તરફ ફાટવું પ્યાર થયું નહિ. આત્મનિરતનો કંઈ નામ જાઓ નહિ એટલા માટે આર્કિસ્ટાઈને એકમ બોલ્યને મારે નિ આપ્યા અને પછી પાણીથી પસ્તાવો.

આ મેં એટલા મારે કશું કે આત્મજ્ઞાન ચેતન્યતા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે; ત્યારે વિજ્ઞાનનો પ્રવેશ એમાં નથી વિજ્ઞાનનો પ્રવેશ તો સત્માં જ છે. ચિત્તમાં પ્રવેશ આત્મજ્ઞાન જ કરી શકે છે. હિન્દુ-સ્તાનમાં એના ઘણા પ્રયોગો થયા તેમ જ્ઞાપિ હજી એ પ્રયોગ પૂરો નથી થયો; એનો પૂરો નિર્ણય મળી ગયો છે અર્થ નથી. હજી આત્મ-શક્તિની ખોજ બાકી છે જો કે ઘણા વેદાંતીઓ કહે છે કે વેદાંતમાં બધું પૂરું થઈ ગયું. પરંતુ એવું કશું થયું નથી. જેમ વિજ્ઞાન હજી અધૂરું જ રહેવાનું પણ જેવી રીતે વિજ્ઞાનમાં કેટલાક સિદ્ધાંતો હાથમાં આવી ગયા, તેવી રીતે આત્મજ્ઞાનમાં પણ થઈ શકે છે. તો આવી રીતે વિજ્ઞાનનો પ્રવેશ સત્માં અને આત્મજ્ઞાનનો પ્રવેશ ચિત્તમાં છે; ત્યારે સાહિત્યનો પ્રવેશ આનંદમાં જ થાય છે સત્ અને ચિત્ત મળે તો આનંદ આનંદ જ આવે પણ જો આનંદ ન આવે તો સત્તો શો લાભ ? ચિત્તો શો લાભ ? ચૈતન્યનો આવિષ્કાર કરી, વિશ્લેષણ કયું પણ એથી આપણા જીવનના આનંદમાં કંઈ ઉમેરો ન થયો અથવા તો વિજ્ઞાન ધણું આગળ વધ્યું પણ તેથી કરીને જીવનમાં કંઈ ફરક ન પડ્યો, જીવનના આનંદમાં કંઈ ઉમેરો ન થયો તો એ સત્ અને એ ચિત્ત શું લાભદાયી નીવડ્યાં ?

પરંતુ જો એ આનંદદાયી નીવડ્યાં હોય તો એનો કંઈક લાભ છે, નહિ તો પછી પેંસી ગર્દભકેશ ગણનાંતી જ્ઞાનચર્યા આવે છે-ને ? સામે ગધેડું જીભું છે તેના શરીર ઉપર કેટલા વાળ છે તેનો જવાબ ગધેડાના કેશના વાળની ગણતરી કરીને આપો અથવા તો એના ઉપર ચર્યા કરે તો એનો શો લાભ છે ? માણસને એ જ્ઞાનથી કંઈ આનંદ નથી થવાનો. જો કે માણસને એ જ્ઞાન નથી એ વાત સાચી, તે અસાધ્ય છે તે પણ ખરું, પણ તેથી કરીને શો લાભ ? જ્યાં માનવના જીવનમાં આનંદની જગ્યા ન થાય એવા સત્ તત્ત્વનો આવિષ્કાર કરીને અથવા તો એવા ચિત્ત તત્ત્વનો આવિષ્કાર કરીને શો લાભ ? એ માણસને મારે આકર્ષક નહિ

યાય; પછી ભલે એની સ્વતંત્ર યોજના હોય અને મનુષ્યનિરપેક્ષ ક્ષેત્રમાં તેની કિંમત પણ હોય પણ મનુષ્યક્ષેત્રમાં તો એ ત્યારે જ આકર્ષક થશે ત્યારે જીવન પર આનંદદાયક અસર પાડવાની શક્તિ વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાન બનાવે. વિજ્ઞાન કે આત્મજ્ઞાન અથવા તો એ બંનેએ મળીને જો કંઈ આનંદનો અંશ વધાર્યો હોય અને તેને ઉપાડી લઈને સાહિત્યિક માણસ દુનિયાની આગળ તે રાખે કે “જો ભાઈ, આ વસ્તુથી મારા આનંદમાં ઉમેરો થયો” તો એનું આકર્ષણ વધે છે. સાહિત્યના આકર્ષણથી માણસનું જીવન પરિવર્તિત થઈ શકે છે. અસંખ્ય માણસો એવું કહેતા જીવનમાં મળશે કે મેં ઉપનિષદનું ફલાણું વાંચ્યું વાંચ્યું અને મારું જીવન પલટાઈ ગયું, ધણા એમ કહેશે કે મેં ફલાણી નોવેલ વાંચી અને મારા જીવનમાં ફેરફાર થઈ ગયો. આપુએ તો કહ્યું જ હતું ને કે મેં ‘અનુ ધીસ લાસ્ટ’ - ‘સર્વોદય’ વાંચ્યું અને તેની મારા ઉપર ખૂબ અસર થઈ તો આ બધું થઈ શકે છે; કેમકે સાહિત્યિક એ મધ્યમાં હોઈ વિજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનમાંથી તારવેલે માણસના જીવનનો સાર, વાસ્તવ્ય શોધીને લોકો પાસે ફીક રાખે છે.

‘તો સ્વતંત્ર, ચિત્ત અને આનંદની આ ત્રણ શક્તિઓના આધાર પર ત્રણ ઉપાસકો દુનિયામાં કામ કરે છે, અને દુનિયાના જીવન પર એ લોકો અસર કરે છે. તો શિક્ષકોનું કામ છે સચ્ચિદાનંદ બનવાનું. તો પછી આજે એમાં જેટલો પ્રવેશ છે તેના કરતાં વધારે પ્રવેશ થાય. વૈજ્ઞાનિકો સર્વનું જ્ઞાન રાખે, આત્મજ્ઞાનીઓ ચૈતન્યનું જ્ઞાન રાખે, પણ તે બંનેનું ઊંડું અધ્યયન કરીને જીવનમાં જે આનંદરૂપ થઈ શકે છે તે સમાજ આગળ લાવવાનું કામ સાહિત્યિકોનું. તો આ રીતે શિક્ષકોનું કામ બહુ મોટું આકર્ષક અને ધણા જ મહત્વનું કામ છે, એ મેં તમારી સમક્ષ મૂક્યું.

હારી જાણ; કેમકે મારામાં પગાર આપવાની કંઈ શક્તિ નથી. આપી આપીને હું તો જ્ઞાન આપું અને તે મેં તમને આપી દીધું. હું તો એને મારે તમને એક જ ઉપાય બતાવું કે તમે સરકારમાંથી મુક્ત થશો ત્યારે જ તમારું ચાલશે. આજે તો સરકાર તમને આદેશ આપે છે કે તમારી સાળામાં સાતે કલાક ગુજરાતી ચાલવું જોઈએ, નેવે કલાક અંગ્રેજી ચાલવું જોઈએ, આંક કલાક ગણિત ચાલવું જોઈએ. એ પ્રમાણે ઉપરથી હુકમ લખાઈને આવે છે અને એ અભિસંધિનના આધારે શિક્ષકોને શિખવાડવું પડે છે એટલા મારે તો શિક્ષકો નોકરો થઈ જાય છે. હવે એમનું શિક્ષકોનું બિરુદ જતું રહ્યું છે; એ બધા નોકર થઈ ગયા છે; તો એમાંથી શિક્ષક મુક્ત થાય અને પોતાની સ્વતંત્ર કિંમત પ્રાપ્ત કરવા જ્યાં ગ્રામદાન થાય ત્યાં પૈસા શિક્ષક મુક્ત સંચાર કરે અને ગ્રામદાનના ગામોમાં સંસ્કાર નિરપેક્ષ થઈને પોતાની સ્વતંત્ર યોજના રાખી શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજીને એ જ બધી યોજના કરે. એમના પર ખીજે કોઈ હસ્ત ન હોય એ જ વિચારે, એ જ મિશ્રણ લે અને એ જ સમાજને દોરવણી આપે. બ્યારે આવી રીતે થશે ત્યારે શિક્ષકને એના પગારની ચિંતા મંદિ કરવી પડે. ચિંતા પગારે એનું સાંસારિક કામ ચાલશે અને તેના હૃદયમાં અધર્મ આનંદ પ્રવેશ કરશે, અને તેનું હૃદય પણ સારું થઈ જશે.

હવે કંઈ રીતે સંસ્કારમુક્ત જનશક્તિ, લોકશક્તિના આધાર પર પોતાની શક્તિ સ્વતંત્ર બીજવે તેની યોજના એ ગ્રામદાની યોજના છે તેના સિવાય બીજું કોઈ યોજના છે મદિ જેમ શિક્ષકના પગાર-વધારાની વાત કરવામાં આવે છે તેવી રીતે ભંગીના પણ પગાર-વધારાની વાત થાય છે. પરંતુ મને તો ભંગી એમ શિક્ષક એ બંનેના પગાર વધારવામાં મુદ્દત ઉત્સાહ નથી. ભંગીનું કામ બધું થાય તેમાં જ મને ઉત્સાહ છે. લોક પોતપોતાના ધર્મના ભંગી થાય એનું સ્વરૂપ આજે નથી પરંતુ એવી વ્યવસ્થા કરી

શકાય કે મ્યુનિસિપાલિટીની ગાડી આવે અને તેમાં દરેક ઘરના લોકો પોતે જ એ ગાડીમાં મળી ઉઠાવીને નાખી દે. આજે તો લંબી કહે છે કે મને ૩૦ રૂપિયામાં પૂરું થતું તથી, મને ૪૦ મળવા જોઈએ. તો મને, આમાં મુદ્દત રસ નથી, અને એમાં માફ બેસું પણ ચાલતું નથી કે હું પગાર વધારવાની વાત સરકાર સાથે કરું. તમે જવા મને માફ કરજો કે તમારી સાથે મારી પૂરી સહાનુભૂતિ હોવા છતાં હું મદદ કરી શકું તેમ નથી.

તમે શિક્ષકો છો જ નહિ. તમે આજે નોકરો થયા છો. તેમાંથી તમારે સુકન થવું જોઈએ. તમે શિક્ષકો હોઈને તમને જે પગાર ઓછો મળતો હોત તો વિનોબા કંઈક કરત, પણ તમે શિક્ષકો છો જ નહિ ઉપરથી જે હુકમ આવે તે મુજબ જ તમારું બધું કામ ચાલે છે. તમે તમે જ્યાં નોકર જ છો તમે લોકો કોઈ કામ ન કરો તો તમે ખરાબ નોકરો કહેવાઓ અને જો સારું કામ કરો તો સારા નોકરો કહેવાઓ; પણ અને હાલતોમાં તમે રહ્યા તો નોકર જ. આજે શિક્ષક શિક્ષક નથી રહ્યા. ખરેખર તો પેલી ત્રણે શક્તિઓનો યોગ કરી રવનંત્ર પ્રતાપી સમાજને આગળ લઈ જવાનું ક્રાંતિકાર્ય શિક્ષકોએ કરવાનું છે. પરંતુ આજે તો ઉપરથી પરિપત્રો આવે છે કે, શિક્ષકો સહાનુભૂતિ રાખી શકે છે, પણ કામ નથી કરી શકતા. આવું ઉપરથી લખાઈને આવે છે. આવી હાલતોમાં શિક્ષકો કહે છે કે, અમારી જરૂરપૂર સહાનુભૂતિ છે પણ અમે કામ નથી કરી શકતા. તો એમને ઉપરથી કહેવામાં આવે છે કે તમે વ્યક્તિગત રીતે કંઈ આપવું હોય તે આપો; વિનોબાના સત્કારમાં ફોલોની માળ આપો, જમજમકાર પુકારો, સતરનો હાર પહેરાવો; આ બધું કરો પણ વિનોબાના કામમાં તમે ભાગ લઈ શકો નહિ તો ત્યાં ખતમ થઈ ગઈ. તે છતાં એ શિક્ષકોની આગળ આનાં વ્યાખ્યાન તો કરાવે છે. જુઓ, આવી છે મમ્મ! એક બાળ આના કામમાં ભાગ ન લેવો એવો આદેશ અને સ્ત્રીજી બાળ

સાક્ષીના દિમાગો ઉપર મારા વિચારોની અસર થાય એવી ઇચ્છા. આવી રીતે સરકાર હંમેશાં વચક્ષી અવસ્થામાં હોય છે. એટલા માટે સમાજને આગળ લઈ જનાર માણસનું સ્વાગત પણ કરે છે, અને ડરે પણ છે. એમને ડર લાગે છે કે આ કદાચ વધારે પડતો આગળ લઈ જાય તો આગળના માટે ડર છે, અને સાથે સાથે જાણે છે કે એવા માણસની મદદ ન મળે તો સમાજ આગળ વધે જ નહિ. અને સરકાર એવું તો ઇચ્છતી નથી.

આમ ક્રાંતિકારક અને સુધારક માણસ માટે સમાજ હંમેશાં ભય અને પ્રેમ બંને રાખે છે. વધારે પડતી અસર ન થાય એવો ડર અને મુદ્દત જ અસર ન થાય તો સમાજ તીવ્ર આવે એવો ડર. મુદ્દત અસર ન થાય તો સરકારનું કામ કંટાળે થઈ જાય અને તો સમાજ આગળ ન વધે. ત્યારે એવી કદોડી હાથનમાં સરકાર પોતાની જાનને મૂકવા ઇચ્છતી નથી. એટલે એ વધારે પડતી અસર ન થાય, એમ પણ ઇચ્છે છે અને સાથે સાથે સમાજ થોડો આગળ વધે એમ પણ ઇચ્છે છે. જેવી રીતે આપણે અગ્નિની જાડું પાસે નથી જતા, કેમ કે કપડું જળી જાય તેવો ડર રહે છે; પરંતુ અગ્નિથી જાડું દૂર પણ રહેતા નથી, કારણ કે જાડું દૂર રહીએ તો ગરમી ન મળે અને ઠંડીથી મીઠાઈ એ. માટે અગ્નિથી જાડું દૂર પણ નહિ અને અગ્નિની જાડું નજીક પણ નહિ એ રીતે આપણે રહીએ છીએ. તો એ રીતે સરકાર અને બીજા લોકો મારા જેવાનો ઉપયોગ કરવા માગે છે. મારો ઉપયોગ એવો પ્રાંતિપૂર્વક અને બીજા પૂર્વક અને રીતે કરવા માગે છે. એટલા માટે મારું વ્યાખ્યાન તમારી સમક્ષ રખાય છે તો હું પણ મારી કહેવાની મુખ્ય વાત કહીને અત્યારે તો પૂરું કંઈ છું.

૧. [તા. ૨૬મી એપ્રિલ ૧૯૨૦. સાંકેતિક ખાતે.]
શિક્ષક-સભેતનના પૂ વિનોદાચાર્યે આપેલાં પ્રવચનનો ઉત્તરાર્થ. — સ.]

આ વડોદરા જિલ્લામાં પછાત તેમ જ આગળ વધેલી કેમો મળીને વચ્ચે ભારગ કાઢે તો તો અહીં વિશ્વદર્શન મુક્તલ થઈ શકે. આમેય વડોદરા સંસ્કૃતિઓનો સંગમ છે એટલે જ્યાં જ્યાં કેમો એક જિલ્લામાં ભેગી થઈ હોય ત્યાં પરમેશ્વરનું દર્શન સરળતાથી થવું જોઈએ. જ્યાં એકાંગી દર્શન થાય ત્યાં વિકાસ પણ એકાંગી થાય પરંતુ બહુવિધ સમાજ હોય અને એ વિવિધ સમાજના દોષોનું નિરાકરણ કરવામાં આવે અને ગુણ સંયોગની યુક્તિ સાધવામાં આવે તો શક્તિ પેદા થાય અહીંની પંચાયતને ગુણસંયોગ કરવાની યુક્તિ આવડવી જોઈએ.

પંચાયતે હવે વિશાળ સ્વરૂપમાં આખી દુનિયામાં સ્થપાવું જોઈએ વિશ્વમાં વસતી રક્ત, પંચ, પીત, કૃષ્ણ અને સ્વામ એ પાચેય પ્રગતી મળીને વિશ્વ-પંચાયત બનવી જોઈએ ને તેની મારફત દુનિયાનો વહેવાર ચાલેવા જોઈએ. 'યુનો' એ આજની વિશ્વ-પંચાયત તો છે પરંતુ તેમાં કોને દાખલ કરવા ને કોને ન કરવા એને અંગે પંચાયત પડી છે.

દુનિયા આખી બે જૂથોમાં વહેંચાઈ છે અને દરેક જૂથ પોતાની શક્તિ વધારવા મથે છે આમ બે પ્રકારની પદ્ધતિ એકી સાથે ચાલે છે: એક તો સાથે બેસીને વિચાર કરીને માર્ગ શોધવાની નવીન પદ્ધતિ અને બીજી "બેલેન્સ ઓફ પાવર"—શક્તિની સમતુલાવાળા દ્વંદ્વ વિચારની પદ્ધતિ પહેલી પદ્ધતિ વધશે અને આખી દુનિયામાં ફેલાશે એથી વિશ્વ પંચાયતની સ્થાપના થશે એ વિશે મને શંકા નથી પછી એક બાજુ વિશ્વ પંચાયત-વિશ્વ સમિતિ અને બીજી બાજુ ગ્રામ-પંચાયત, ગ્રામ સમિતિ આ બે છેડાની વચ્ચેની કડીઓ જિલ્લા, પ્રાંત અને રાષ્ટ્રનું મહત્ત્વ ધટવાનું છે.

પછી એક બાજુ ગ્રામમંદિર અને બીજી બાજુ વિશ્વમંદિર અને એ બેનો સંબંધ જોડનાર રાષ્ટ્રાય-મંદિર રહેશે. આગળ નદીઓ

અવકાશયુગના ઋષિની આર્ષવાણી

હિંદુ ધર્મમાં જે પાંચ વર્ણો કહેવાય છે તે આખી દુનિયામાં છે : રક્ત, પીત, શ્વેત, કૃષ્ણ અને શ્યામ. રક્ત એ અમેરિકાના રેડ બ્રિડિયન્સે. પીત એ ચીનની પ્રજા, શ્વેત એ યુરોપીય પ્રજા, કૃષ્ણ એટલે આફ્રિકાના લગભગ અને શ્યામ એટલે હિન્દની પ્રજા. આમ પાંચેય પ્રજાને વિશ્વ પંચાયત બનેશે. પછી આપણો સંબંધ ચંદ્ર, મંગળ વગેરે ગ્રહો સાથે પણ થશે અત્યારે એ મારે પ્રયોગ થાય છે તે પછી ઉલોગ થશે. પછી યોગ થશે ત્યારની આ પૃથ્વીની રચના એક છેડે આમ પંચાયત, બીજે છેડે વિરાટ અને એ છેડાને નેહંતી વિશ્વ પંચાયત એવી રહેશે.

આજે મંત્રે વડોદરા જિલ્લા અંગે કટલીફ માહિતી આપવામાં આવી છે તે પ્રમાણે આ જિલ્લામાં ૫૨ ટકા પંચાલ કોમે અને ૪૮ ટકા આંગળ વધેલી કોમે છે હવે લોકશાહીના નિયમ પ્રમાણે તો ૫૨ ટકાનું રાજ્ય થવું જોઈએ. પણ એમ થાય તો અહીં કલેશ થાય અને ન થાય તો પંચ કલેશ વધવાનો.

આંગળ વધેલી કોમે સપત્તિ અને વિદ્યામાં સમૃદ્ધ છે એટલે એમના પર ૫૨નું રાજ ન ચાલી શકે અને નો થાય કલેશ થાય અને ૫૨નું રાજ ન થાય તો પણ કલેશ થાય કારણ કે આંગળો જમણો લોકશાહીનો છે.

આ વડોદરા જિલ્લામાં પછાત તેમ જ આગળ વધેલી કેમો મળીને વચ્ચે ભારગ કાઢે તો તો અહીં વિશ્વદર્શન મુલભ થઈ શકે. આમેય વડોદરા સંસ્કૃતિઓનો સંગમ છે. એટલે ન્યાં બધી કેમો એક જિલ્લામાં ભેગી થઈ હોય ત્યાં પરમેશ્વરનું દર્શન સરળતાથી થવું જોઈએ. ન્યાં એકાંગી દર્શન થાય ત્યાં વિકાસ પણ એકાંગી થાય પરંતુ અનુવિધ સમાજ હોય અને એ વિવિધ સમાજના દોષોનું નિરાકરણ કરવામાં આવે અને ગુણ સંયોગની યુક્તિ સાધવામાં આવે તો શક્તિ પેદા થાય અહીંની પંચાયતને ગુણસંયોગ કરવાની યુક્તિ આવડવી જોઈએ.

પંચાયતે હવે વિશાળ સ્વરૂપમાં આખી દુનિયામાં સ્થપાવું જોઈએ. વિશ્વમાં વસતી રક્ત, સ્વેત, પીત, કૃષ્ણ અને શ્યામ એ પાંચેય પ્રજાની મળીને વિશ્વ-પંચાયત બનવી જોઈએ ને તેની મારફત દુનિયાનો વહેવાર ચાલવો જોઈએ 'યુનો' એ આજની વિશ્વ-પંચાયત તો છે પરંતુ તેમા કોને દાખલ કરવા ને કોને ન કરવા એને અંગે પંચાયત પડી છે.

દુનિયા આખી એ જૂથોમાં વહેંચાઈ છે અને દરેક જૂથ પોતાની શક્તિ વધારવા મથે છે. આમ એ પ્રકારની પદ્ધતિ એકા સાથે ચાલે છે: એક તો સાથે ખેસીને વિચાર કરીને માર્ગ શોધવાની નવીન પદ્ધતિ અને બીજી "બેલેન્સ ઓફ પાવર"-શક્તિની સમતુલાવાળા દ્વંદ્વ વિચારની પદ્ધતિ પહેલી પદ્ધતિ વધશે અને આખી દુનિયામાં ફેલાશે એથી વિશ્વ પંચાયતની સ્થાપના થશે એ વિશે મને શંકા નથી પછી એક બાબત વિશ્વ પંચાયત-વિશ્વ સમિતિ અને બીજી બાબત ગ્રામ-પંચાયત, ગ્રામ સમિતિ આ બે છેડાની વચ્ચેની કડીઓ જિલ્લા, પ્રાંત અને રાષ્ટ્રનું મહત્ત્વ ધરાવતી છે.

પછી એક બાબત ગ્રામમંદિર અને બીજી બાબત વિશ્વમંદિર અને એ બેનો સંબંધ જોડનાર ગ્રામીય-મંદિર રહેશે. આજે નદીઓ

એક પ્રાંતમાંથી વહે છે ને બીજા બે ત્રણ પ્રાંતોમાં યઈ ને દરિયાને મળે છે. એક પ્રાંત જેને નદીનું વધારે પડતું પાણી ગાડી પાડે તો બીજા પ્રાંતોને અગવડ ઉભી થાય તેવા સંજોગોમાં પ્રાંતની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવો નહીં પાલવે. આમ એક બાલુ ગામ અને બીજી બાલુ રાષ્ટ્ર એ બહુ દૂરનો વિચાર ન ગણાય અને પછી તો ચંદ્ર અને મંગળ સાથે સંબંધ થવાનો. આજે એ માટે પ્રયોગ થઈ રહ્યા છે. પહેલાં પ્રયોગ થાય છે; એમાંથી સફળતા મળે એટલે ઉદ્યોગ થાય છે અને ઉદ્યોગ સફળ થાય એટલે ગોળ થાય છે.

એટલે પછી એક છેડે આમ ને બીજે છેડે વિરાટ એવો સળાંધ થશે અને એ બેને જોડવા માટે પૃથ્વી, એવું દૃશ્ય થશે.

ગીતામાં કૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને નાની નાની ઉપાસના બતાવતાં કહ્યું કે સ્વાયંભૂતમાં હું દિમાલય છું ને નદીઓમાં હું ગંગા છું. પણ પછી પાછાથી એમ પણ કહ્યું કે આ બધાને એક અંશથી પૂર્યું કરીને હું તો અવશિષ્ટ-સિત્તક રહ્યો છે. એટલે કે અમુકમાં હું અમુક ને અમુકમાં હું અમુક એમ જો કહ્યું તેનો ઉપયોગ નથી. આમ કહીને આખી વાતનો છેદ ઉઘાડ્યો ત્યારે અર્જુને કહ્યું કે મને વિશ્વદર્શન કરાવો. પણ વિશ્વદર્શન થતાં જ અર્જુન ગભરાયો. એ કેમ ગભરાયો ? કારણ કે એ જમાનો વિગ્નનનો તરંગનો. એટલે એણે કહ્યું: “આપણ, મને આનાથી ભય લાગે છે માટે એ ૩૫ સંકેતી લો અને મને નાનું ૩૫ બતાવો.” ભગવાને કહ્યું: તુ નકામો ગભરાય છે. આ તો દેવોને દુર્લભ એવું દર્શન છે. તુ હરી ગંગા એટલે તને નાનું ૩૫ બતાવુ છું એમ કરીને જિજ્ઞાસા કલેક્ટરનું અને પ્રાંતનું અર્થ બતાવી દીધું અને સાંધે કહી દીધું કે સાચું ૩૫ તો વિશ્વનું જ છે અને વચ્ચાં ૩૫ તો પડ્યા ૩૫ છે અમુક દહે વચ્ચાં ૩૫ પશ્ચિમાં

રૂપે કામ લાગે છે પરંતુ પછીથી એ પડદા નીવડે છે. જેમ જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર વધતું જાય તેમ એ પડદા ફાડી નાખવા જરૂરી છે. અને છેવટે તો 'હું' અને 'પેલો' (આત્મા અને પરમાત્મા) રહેશે. એટલે હું એક બાબતથી જ ન્ય આમદાન અને બીજી બાબતથી જ ન્ય જગત કદું છું "ન્યહિંદ" છે પરંતુ એ થોડા વખત રહેશે

મનુષ્યે કહેલું કે હિંદુસ્તાનના જ્ઞાની માનવીઓ પાસેથી પૃથ્વીના સર્વે માનવીઓ બોધ ગ્રહણ કરશે ન્હાવેદમાં પણ વિશ્વમાનુષ આવે છે. હવે આખા વિશ્વમાં માનવ એક જ છે એવું થયું જોઈએ પૃથ્વી પર પ્રથમ વરાહ વગેરે જાતવરો જ હતાં. પછી વચ્ચેમાં અર્ધમાનવ અને અર્ધ પશુ એવો નૃસિંહ અવતાર થયો, અને અંતે એક નાનકડો માનવ-વામન પ્રગટ્યો પણ એ વામનનાં ત્રણ પગલામાં વિશ્વનું દર્શન થયું એવી કહાણી છે માનવ વામન તરીકે પ્રગટ થયો પરંતુ ત્યારે એનામાં વિશ્વ-માનવતા પ્રગટશે ત્યારે વિશ્વરૂપ દર્શન થશે.

વડોદરા જિલ્લામાં આ નાનકડા ક્ષેત્રમાં વિશ્વરૂપનું દર્શન થઈ શકે— અહિંસા, શાંતિ, પ્રેમ, વિશ્વપ્રેમ એના પ્રત્યેક ધરમા સર્વોદય પાત્ર રાખવામાં આવે તો તે વિશ્વશાંતિ માટે મન થશે મૂડીભર અનાજ અને વિશ્વભર શાંતિ એ શાંતિ માટે "સર્વેષાં અવિરોધેન" સર્વેના અવિરોધ હોય તેવી યોજના વિશ્વની થવી જોઈએ. વિશ્વ ત્યારે આશ્રિતમુક્ત અને વિગ્રહમુક્ત થશે, અને સંઘર્ષમુક્ત થશે ત્યારે વિશ્વ સુદર થશે એ માટે હોડ-હરિક્ષાર વગરની સમાજ-રચના કરવી પડશે.

આપણે આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં આપણા પૂર્વજો કરનાં સંકુચિત ભાવના રાખી ન શકીએ નરસિંહ મહેતાએ ગાયું: "ભરતખંડ ભત્તમાં જન્મી!" નાનામાં નાની વાત કહેવા માટે ભરતખંડ કહો અને બીજી વાત ભત્ત-પૃથ્વીની કહી સંસ્કૃતમાં તમને એક પણ વાક્ય એવું નહીં મળે. કે જેમા "દુર્લભ ભારતે જન્મ" એનાથી

કોઈ પણ ઓછી વાત કરી હોય. જે જમાનામાં એક બીજાને બોધતાં આતનમનનાં આવાં સાધનો નહોતાં ત્યારે પણ એ લોકો આવી વિશાળ દષ્ટિ રાખતા હતા, ત્યારે આજે આપણાથી એથી સંકુચિત ભાવના રાખી જ ન શકાય. તે દિવસોમાં રામચંદ્રજી જેવા અસામાન્ય માનવી કરી શકતા તે આજે નો સામાન્ય માણસ પણ કરી શકે છે. રામચંદ્રજીને વનવાસનાં ચૌદ વર્ષ પૂરાં થતાં હતાં તે તે દિવસે અયોધ્યા ન પહોંચે તો ભરત પ્રાણત્યાગ કરે તેમ હતું. તેથી હુ'પક વિમાનમાં ખેસીને અયોધ્યા આવ્યા. પણ આજે નો પેલો અંદાજક પણ એક દિવસે લંકાથી દિલ્હી આવે છે, અને ભારુ' આપીને કાઢ પણ સામાન્ય માણસ પણ આવી શકે છે.

માટે આજે આપણે સંકુચિત વાણી બોલીશું તો આજના જમાનામાં ટકી નહીં શકીએ. એટલે હવે તમે 'હું' અને 'મારું' છેડીને 'અમે' અને 'અમારું' બોલો. મારી આ વાત સાંભળીને કાલી નાખવાની નથી. આ યુગમાં આપણે જો આમ નહીં કરી શકીએ તો આપણે આ જમાનામાં જીવવાને લાયક નથી. એટલે આપણે આપણા પ્રેમને નંદલો વ્યાપક કરશું તેટલા આપણે આ ત્રિશ્વમાં જીવવાને લાયક સાબિત થવાના.

સાવલી,

તા ૨૭-૧૦-૫૮

વેદમાતાની ગોદમાં

વેદવત્સ વિનોબા

આજે અહીં વેદ સંમેલન થઈ રહ્યું છે એ ઘણી ખુશીની વાત છે. એનું મુખ્ય શ્રેય પંડિત સાતવજેકરજીને છે. પંડિતજી મારે મન પિતા-તુલ્ય છે આજે મારા પિતા હોત તો પંડિતજીના નાનાભાઈ ગણાત કેમકે પંડિતજીથી તે આઠ વર્ષ નાનાજ હોત આવા પિતૃ-તુલ્યતા આપાદનથી તમે સૌ આજ્યા છો અને મારી જાળવાણી સાંભળવા માગો છો તેથી નને ધન્યતાનો અનુભવ થાય છે. આજના જમાનામાં વેદાધ્યયન કરનારા પૈકી મહર્ષિ દયાનંદ અને શ્રી અરવિંદ પંડી વેદમૂર્તિ સાતવજેકરજીનું નામ આવશે

એમના પંડી આ સંમેલન માટેનું બીજું શ્રેય શ્રી તાત્યા શિખરેજીને ધર્મ છે મારી યાત્રામા જે હરતું કરતું જ્ઞાનસત્ર મંડાતું હોય છે એ જોઈને તેમને પ્રેરણા થઈ કે મારી સાથે સંતોના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરનારાઓનું સંમેલન થાય એમની એ પ્રથમ ઇચ્છા મદારાટ્ટમાં જે જગ્યાએ જ્ઞાનેશ્વર મદારાજે પેલીને જ્ઞાનેશ્વરી લખવાનો આરંભ કર્યો હતો તે જગ્યાએ એક દૈખ્યુવ ભક્ત મંડળી સામે વિચાર મૂકવાનો મોકો મળ્યો ત્યારે પૂરી થઈ હતી ત્યાર પછી વેદ સંમેલન બોલાવવાની એમની ઇચ્છા પંડિત સાતવજેકરજી પૌરોહિત્ય પ્રાપ્ત થવાથી પૂરી થઈ અને આજે અહીં સંમેલન થઈ રહ્યું છે. આ વેદાધ્યયન કરનારાઓનું ગ્રેહસ્તંભેલન છે.

વેદ ભગવાન ગીતા જોટલા નિર્ભય નથી અદ્વૈત્ય મનુષ્ય વેદચર્યા કરવા એમે છે ત્યારે વેદ ભગવાનને ડર લાગે છે કે આ હમણાં મને ડોકશે આ ડર ગીતાને નથી લાગતો અને તેથી જાનેશ્વરે કહ્યું છે કે ડરવાવાળો વેદ ગીતાના ઉપમાં નિર્ભય બનીને પ્રગટ થયો છે આમ આખી માનવજાત માટે વેદ ગીતા દ્વારા ખુલ્લો થયો છે.

મારા જેવા અદ્વૈત્ય મનુષ્યની વેદચર્યાથી વેદ ભગવાનને ડર લાગે એ ખરું પરંતુ મારી ચર્યાથી એ ડર ના રાખે એનું કારણ એ નથી કે હું જ્ઞાની છું. પરંતુ એનું કારણ એ છે કે હું વેદ-વત્સ છું, વેદપુત્ર છું ઋગ્વેદમાં એક વત્સઋષિ થઈ ગયા. એવો હું પણ વત્સ છું, ઋષિ નથી એટલે માતા-પિતા જેમ બાળકનો બાળવિનોદ પ્યારથી સાંભળે છે તેમ મારી ચર્યા વેદ ભગવાન સાંભળશે.

મારી કોઈ ખુબી હોય તો એ છે કે હું કોઈપણ વિચાર વિશે કશો આગ્રહ રાખતો નથી. હું મને હંમેશાં આગ્રહ-મુક્ત રાખું છું. પરિણામે આમદાન વગેરે વિચારનો બાર લઈને કરું છું. જ્યાં સૌને સ્પષ્ટ દેહી દઉં છું કે તમને કીક લાગે તો જ આમદાન કરવું એમ ન કરું તો મદમદ પયગંજને જેમ અસ્લાદે ધમકાવ્યા હતા તેમ મને પણ ધમકાવે મદમદ પયગંજની વાત જદુ થોડા સાંભળના. એક દિવસ તો પ્રાયના માટે ગયા ત્યાં જે થોડા મજામાં આવેલા તે પણ પોતાના હામધંધા માટે એક પછી એક ગાળ્યા ગયા એનાથી મદમદને ખુબ દુઃખ થયું એટલે અસ્લાદે તેમને દપકો આપતાં કહ્યું, 'શું તું જમતો કતાં છે ? જમન શું તારી પ્રેરણાથી આવશે ? જમતો જે કતાં છે અને પાસનકતાં છે તે નેનું હામ કરશે. તારી જવાબદારી તો જેવળ સદેશો પહેંચાડ્યાની છે.' તો વેદાયમાં મારે કોઈ આગ્રહ નથી.

૧૯૧/માં ઈન્દ્રિયુએ-જાનો વાયરો વાયો હતો તેમાં કરોડો બીમાર પડ્યાં હતાં અને ૭ લાખ માણસો મર્યાં હતાં હું તો ઘેરેથી ‘અથાતો બ્રહ્મ-જિજ્ઞાસા’ બોલી બે વર્ષ પહેલાં નાકળી ગયેલો. ઈન્દ્રિયુએ-જાથી મારી મા પટકાયાં ત્યારે તેમણે પોતે તો કંઈ ન કહ્યું પણ મારા ભાઈએ સૂચવ્યું કે વિન્યાનં બોલાવીએ માએ કહ્યું : ‘ઘરમાં હું માંદી છું, નારા પિતાજી માંદા છે, તારો ભાઈ પણ માંદો છે, તું જ એક અગ્યો છે તો વિન્યાને બોલાવીને એને પણ રોગ લાગુ પાડવો છે ?’ આમ છતાં મિત્રોએ મને ખબર આપી અને હું આગ્યો જે દિવસ માતાજી મૃત્યુ પામ્યા તે અશ્વીન વદ ૪ હતી. તે દિવસથી જ મેં ઋગ્વેદના અધ્યયનનો આરંભ કર્યો હતો એ પહેલાં મેં ઉપનિષદ, ગીતા સાંખ્યયોગ મૂ. અને ‘બ્રહ્મસૂત્રનાં શંકરાચાર્ય’ અને રામાનુજનાં ભાગ્યો, મરાઠી સતેનાનું સાહિત્ય અને થોડું જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યનું માગધી અને પાલીમાં અધ્યયન કર્યું હતું આટલાથી મારામાં વેદનું અધ્યયન કરવા જેટલી લાભતા આવી હતી એમ નહોતું. પરંતુ મને બે વાક્યોએ પ્રેરણા આપી હતી. એક વાક્ય જ્ઞાનેશ્વરનું અને બીજું શંકરાચાર્યનું. જ્ઞાનેશ્વરનું વાક્ય આમ હતું :

અદિતથી પરાવ્રત્ત કરવાવાળી અને દિતમાં નિશ્ચ કરવા-વાળી શ્રુતિ સિવાય બીજી માતા નથી દેવગ પ્રેમથી ભરેલી માતા અજ્ઞાનને કારણે અદિત કરી શકે પણ જે માતા પ્રેમ અને જ્ઞાનથી ભરેલી છે એવી શ્રુતિ સમાન બીજી માતા નથી એટલે જ્યાં સુધી ‘બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર ન થાય ત્યાં સુધી એ માતાનો આધાર ન હોડવો જોઈએ પરમ અલરના જ્ઞાતી પુરુષ માટે માતા અન્માતા, પિતા અન્પિતા, દેવ અન્દેવ, અને વેદ અન્વેદ બની જાય છે. આમ છેવટે વેદ પણ છૂટી જાય છે. વેદે પણ એમ જ કહ્યું છે. શંકરાચાર્યે કહ્યું હતું કે, માતાપિતાથી પણ હનરગણ દિત કરે તે વેદ કહેવાય છે એટલે એક માતા જતાં બીજી માતા મળવી જોઈએ ને મને વેદમાં મળી

વેદનું ઉત્તમ સ્વરૂપ ગીતામાં પ્રગટ થયું છે ગીતાને હું વેદ-રૂપ અને વેદને ગીતા-ખીજ કહું છું. કૃષ્ણનો સ્વાદ ખીજ-માંથી ન મળે એટલે કોઈ ખીજ ચાવે અને તેનો જે રસ પ્રાપ્ત થાય તેનું વર્ણન કરે તો તે સામે વિરોધ ન હોઈ શકે. એટલે જે અભારતીય વિદ્વાનોએ આ વેદખીજને ચાખ્યું છે તેમનો પણ બહુ આભાર છે. કારણ કે તેમણે વેદને માનવ-જાતિનો મૂળ સ્રોત કહ્યો છે. આથી એનું વધારે ગૌરવ ન થઈ શકે.

આમ આપું વિશ્વ જ વેદ સંતતિ છે. અને માનવ સંસ્કૃતિનાં મૂળનાં દર્શન માટે વેદમાં જ પ્રવેશ કરવો પડે છે. પછી મિમાંસિકા એનો અર્થ પોતપોતાની રીતે ઘટાવે છે કોઈકે એનો યજ્ઞ પરંપરા પ્રમાણે અર્થ ઘટાવ્યો તો કોઈકે ખીજ રીતે ઘટાવે આમ અર્થ ઘટાવવાનું કામ એકાંગી પણ હોઈ શકે. એટલે વેદમાં જે માનવ-જીવનનું ચિત્ર છે તે પ્રાથમિક માનવજાતિનું ચિત્ર છે એમ કોઈ અર્થ ઘટાવે તો હું એમને દોષ ના દઉં પણ કોઈ પોતાના અર્થનો જ આશ્રય રાખે તો ને ખોટું છે.

કોઈ અગ્નિને બદા કહે છે, કોઈ વાયુને પ્રદા કહે છે, પણ એનો અર્થ એટલો જ કે એનામાં રહેલી શક્તિ પ્રદાશક્તિ છે. બાહરાયણે એને વિચિત્ર અનંત શક્તિવાળો કહ્યો છે. વેદ પોતે પણ કહે છે કે કોઈ એને યમ, કોઈ એને માતરિશ્વ કહે છે. પણ સત્ય એક જ છે ને ઉપાસકો એને જુદા જુદાં નામ આપે છે. આથી વધારે સમન્વયનો ઉદ્ગાર કયાંય આંબળવા મળ્યો નથી. ઋગ્વેદની ખુબી જ એ છે કે એ બધાનો સમન્વય

કરે છે. અગ્નિની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે તું જ સર્વસ્વ છે. તેવી જ રીતે સૂર્ય, ઇન્દ્ર વગેરે વિષે પણ કહે છે. વેદમાં શબ્દ અર્થઘન હોય છે. એ કામધેનુ છે અને એની પાસેથી જ અર્થ મેળવવો હોય તે મળે દં.

એમાં એક ઋષિ પ્રાર્થના કરે છે કે દીર્ઘ તમિસ્તનુ મારા પર આક્રમણ ન થાય અને મને અભય વ્યોતિ . ૧૫ થાય અભય વ્યોતિ સાંભળનાં જ એનો અર્થ પરમાત્મા થાય છે. એ પ્રાર્થને સક રહેતો નથી અને દીર્ઘ તમિસ્ત એટલે દીર્ઘ યાતના એવો અર્થ થાય. પરંતુ ઉત્તર ધ્રુવની ઉત્પત્તિની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ત્યાં જે ચાર-છ મહિનાની લાંબી રાતો હોય છે અને હાડી ખુબ સતાવે તેનાથી તકલીફ થવાથી ઋષિએ “મને આ દીર્ઘ તમિસ્તી લાંબી રાત્રીઓમાંથી મુક્ત કર” એમ ગાયુ હોય તો તે અસંભવ નથી અને અભય વ્યોતિ એટલે ચાર મહિનાનો જે દિવસ હોય છે તેને ધરાવે તો તો ખાદું નથી અને કામધેનુ વેદમાના પોતે ધનને આપાદને કંઈક (અર્થ) અપવી હોય તો હું શા માટે નિષ્કુળ બનીને પેલાનો દાંધ પકડવા જતું કે વેદમાના કંઈક આપે તો પછું તું ના લઈશ ?

એક આર્યસમાજ મિત્ર મારી પાસે આવ્યા હતા અને એમણે મને કહ્યું કે વેદમાં મિત્ર અને વરણ એ જે સન્દો આવે છે તેનો અર્થ અનુક્રમે ઓકિસગ્ન અને દામપ્રોગ્ન થાય છે અને એ જે મળાને પાણી બને છે એમ વેદમાં કહ્યું છે. મને વંશ વિનોદ કરવાની ટેવ છે એટલે મેં કહ્યું કે એમ અર્થ થતો હશે પરંતુ આગના જમાનામાં પ્રત્યક્ષ પાણીનું વિશ્લેષણ કરીને એ દામપ્રોગ્ન-ઓકિસગ્નનું બને છે એ જાણવાની તદ્દન સહેલી પ્રક્રિયા છે એ ઊડીને વેદમાંથી આમ અર્થ ધરાવીને જાણવાની આટલી અધરી પ્રક્રિયા શા માટે જોઈએ ? આમ જતાં એ મિત્ર-વરણની બનેલું પાણી પીવામાં મને વાંધો નથી.

કાઈ મુસલમાન આવીને મને કહે કે ધુટણીએ પડીને પ્રાર્થના કરવા માટે વેદમાં આધાર છે, તો હું તેને પણ કવીશ કે તે જરાખર છે અને ધુટણીએ પડીને પ્રાર્થના કરવાની વાત વેદમાં પાણ આવે છે. એક મુસલમાન મિત્રને મેં એ વાત પ્રેમથી કહેલી પેણું ખરી અને એ સાબળી ખુશ થયેલા ત્યારે મેં એમને કહ્યું કે મેં મેં એ અપનાવું છે તેમાં ઘોડા મધારો કરેલ જોઈએ પ્રેમથી વાત થાય છે. નો લોકો સાબળે પણ છે અજમેરની દરગાહમાં મેં સ્થિતપત્તના શ્લોકો ગાઈને પ્રાર્થના કરી હતી અને ઉરસ વખતે ૧૦ હજાર મુસલમાનોની વચ્ચે કંઈ હવું કે એમણે સુધારો દાખલ કરી સ્ત્રીઓને પ્રાર્થનામાં બેગવતી જોઈએ એ લોકોએ મારી વાત પ્રેમથી સાબળી અને પછી હું તો એ વખતે એમનો રક્ષક બન્યો હતો. એમણે પ્રાર્થનાને અતે ખુબ પ્રેમથી મારો હાથ ચૂમ્યો.

માનવ જાતિની સૌથી જૂનામાં જૂની લેખિત સાગિતી વેદ છે એ એક સૌએ માનેલી વાત છે એથી વધારે પુરાણી લેખિત સાગિતી કાઈ નથી સૌ એમાંથી પોતપોતાની ઇચ્છા-વૃત્તિ પ્રમાણે અર્થ કાઢે છે. હું પણ મારી ઇચ્છા પ્રમાણે અર્થ કાઢું છું. તો એ સમગ્ર માનવ જાતિના આદિ ગ્રંથ છે. તેનો અર્થ ધડાવવામાં આપણે અભિમાન ન રાખવું જોઈએ, બીજાનાં અર્થનો વિરોધ ન હોવો જોઈએ, અને નમ્રતા રાખવી જોઈએ નમ્રતાની ઉપાસના કરવી જોઈએ. પૃથ્વીને નમ્રતાએ જ ધારણ કરી છે. આવી દ્રષ્ટિ રાખીશું તો આપણી જમાનમાં મુસલમાન, શીખ, સવેન સેમાવી રાકીશું.

સોખડા,

તા. ૨૮-૧૦-૫૮

સાહિત્યકાના સંમેલનમાં

ત્રેદમાં વણું ન આવે છે કે વરુણદેવના ત્રણ પાશોથી છવ્વ
અંધાયેલો હોય છે અને તે વરુણની પ્રાર્થના કરે છે કે આ પાશોથી
મુક્ત થાઉ. તો હું પણ આજે આ સાહિત્યકારોની સભામાં
[ધ્વનિવર્ધક યત્રોના] ચાર ચાર પાશોથી અંધાયેલો છું એમાંથી
જે એક પાશ ઓછો થાય [એક યંત્ર સ્થિર રહેતું નહોતું] તો
વરુણના પાશની બરાબરી થાય

ગયાં સાતઆઠ વર્ષમાં અનેક લાપાઓના પ્રાંતોમાં બુદ્ધનવાના
કર્મ અને તે તે પ્રાંતોમાં સાહિત્યકારોની આગળ વાતો કરવાનો પ્રસંગ
મને મળ્યો હતો. તામિલનાડ, કુર્ણાટક, ગિહાર, ઓરિસ્સા, બંગાળ,
કેરળ, આંધ્ર, મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર પ્રદેશમાં એમ કેટલાંકે અનેક
કેવિઓ અને સાહિત્યકે આવેલા અને મારી વાતો મેં એમને
સંભળાવેલી, ત્યારે મને એમની સામે બોલતા કર્મ સંક્રમ્ય થતો ન
હતો. વિશેષ કરીને સાહિત્યકારોની સામે બોલતાં મને સંક્રમ્ય નથી
થતો, કારણ કે હું પોતે સાહિત્યક નથી એટલાં માટે મારે સંક્રમ્ય
કરવાને કર્મ કારણ જ નથી. સાહિત્યની ઉપાસના કરનારને સાહિત્યક
કહેવાય છે અને હું કર્મ સાહિત્યની ઉપાસના કરનારો માણસ નથી,
પણ હું તો સાહિત્યકાની ઉપાસના કરનારો માણસ છું. એટલાં માટે

* તા. ૨૯ ઓક્ટોબર ૧૯૫૮ના રોજ અપોરે પ્રોવિન્સમાં શ્રી વિનોબાએ
ગુજરાતના સાહિત્યકાને ઉદ્દેશને ગુજરાતીમાં કરેલું પ્રવચન.

બધા સાહિત્યકો મારી પર વહાલ વર્ષાવે છે જેમ પેલી બેંસ હોય છે, અને જે એને સારું ખાણું અપાય તો તે ખૂબ દૂધ આપે છે, અને પ્રસન્ન થાય છે, તેવી રીતે સાહિત્યકોની સ્તુતિ કરનાર કોઈ મજે તો સાહિત્યકો પ્રસન્ન થાય છે અને હું એમનો નિરંતરનો સ્તુતિપાત્ર છું, કેમકે હું બાણું છું કે જે માણસ સાહિત્યકોની કૃપા પ્રાપ્ત ન કરે એને “વક્રતુંડ મહાકાય”નો સામનો કરવો પડે; માટે “કાર્યારમ્ભે ગગનન” કોઈપણ કામ શરૂ કરતા પહેલાં ગગનનની કૃપા અનુકૂળ કરવી જોઈએ; અને સાહિત્યકો એટલે જ ગગનન એમનું મોટામાં મોટું શસ્ત્ર પેલી સૂડ છે સાહિત્યકોની કૃપા કાયને માટે એક પરમ આશીર્વાદ છે તેમ હું હંમેશા સમજું છું અને તેથી સાહિત્યકોની મહેર મારા પર હંમેશા રહી છે અને જે કે મારું જીવન કાયરત હતું, ત્યાં કાયકમોમા મારા જીવનના અનેક વર્ષો વીત્યાં છે, તોપણ સાહિત્યકોની ઉપેક્ષા ન કરવી એવી મારી જિંદગી હતી; અને પંદરવીસ ભાગ્યેયોનું ઉત્તમ સાહિત્ય જોવાનો અવસર મને મળ્યો છે માટે સાહિત્યકોની કદર એમને પોતાના પ્રત્યેની નથી હોતી તેટલી મને છે. તેઓ પોતાં પોતાની બહુ કદર કરતાં નથી જે કળા, જે શક્તિ ભગવાને તેમને આપી છે તેની બહુ કદર તેઓ નથી કરતા કેમકે તેમને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત છે. માણસની પાસે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી હોતી તેની કદર માણસ કરે છે; માણસ પ્રાપ્ત વસ્તુની બહુ કદર કરે તો નથી. ધેણા સાહિત્યકો લક્ષ્મીની કિંમત વધારે માને છે, સરસ્વતી કરતાંયે તેની કિંમત તેઓ વધારે માને છે, કારણ કે સરસ્વતી તો તેમની પાસે જ હોય છે, પરંતુ લક્ષ્મી તેમની પાસે નથી હોતી એટલે તેઓ સરસ્વતીની શક્તિની ઓછી કદર કરે તો સમજી શકાય, પણ મારી પાસે લક્ષ્મી પણ નથી. એને હું માતા માનું છું, એટલે બહુ જ આદરથી હું તેના તરફ જોઉં છું. લક્ષ્મી તરફ મને આદર છે, એટલે જ કોઈ યજ્ઞ યજ્ઞેનું સ્વામિત્વ સંપત્તિનું હું માનતો નથી. હું માનું છું કે જે સંપત્તિનું સ્વામિત્વ માનશે તે લક્ષ્મીને માનતા સ્થાનેથી ત્રીજે ઉતારશે

માટે એને તો હું માનુદેવતા સમજીને એને વિષે બહુ આદર સેવું છું તેમ જ સરસ્વતી વિષે પણ હું બહુ આદર સેવું છું અને સરસ્વતી અને લક્ષ્મીનો વિરોધ શી રીતે થઈ શકે તેની મને ખબર નથી પડતી. બધે ઋગ્વેદમાં મેં એક વાક્ય વાંચેલું જે મને એકદમ જ ગમે જતરી ગયેલું.

“સકલુભિવ તિતઉના પુનન્તો
યત્ર ધીરા મનસા વાયમકંત
અત્રા સખાયઃ સખ્યાનિ જનનતે
ભદ્રૈર્વા લક્ષ્મીનિહિતાધિ વાયિ”

જે સમાજમાં ધીર પુરુષો ધ્યાનપૂર્વક, મનપૂર્વક વાણીનું ઉચ્ચારણ કરે છે અને વાણીને મનાવે છે, વાણીને સંરક્ષે છે, અને જેવી રીતે ચાળણીમાં ચાળાને નિસાર વરતુઓ આપણે દૂર કરીએ છીએ અને સાર ગ્રહણ કરીએ છીએ, સત્યાંશ ગ્રહણ કરીએ છીએ, તેવી રીતે ધીર પુરુષો વાણીની છણાવટ કરીને તેમાંથી સાર ગ્રહણ કરે છે અને ન્યાં આવું થાય છે તે સમાજમાં લક્ષ્મી રહે છે આને તો લક્ષ્મીનો પૈસાની સાથે ગોટાળો કરી દીધો છે. એટલા માટે લક્ષ્મીની ઓળખાણ જ નથી રહી અને પંછી પેલો પૈસો મેળવવા માટે ઉત્તમોત્તમ જમીનનો ઉપયોગ તમાકુ વાવવામાં કરે છે. એક વખતે આંધ્ર પ્રાંતમાં હું એક ખેતરવાળા રસ્તામાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો અને એ ખેતરમાં ખેડુત ઝારીથી પાણી લઈને એક એક છોડને પાંતોં હતો. તો મેં એને કહ્યું કે તમે તો આ છોડને પાણી પાઓ છો તે બિલકુલ માનુવાત્સલ્યવત્ પાઓ છો. જેવી રીતે માતા વાત્સલ્ય-પૂર્વક પુત્રની સેવા કરે છે તેવી રીતે તમે પણ એકએક છોડની સેવા કરો છો. તો એણે મને જવાબ આપ્યો કે પુત્ર કરતાં પણ વધારે રોદધી હું સંભાળ રાખું છું તો મેં એને પૂછ્યું કે કેમ ભાઈ? મારો ત્રિનોદ એને બહુ ગમ્યો, અને એણે પણ વિનોદમાં જવાબ આપ્યો કે “આ તમાકુનો એક એક છોડ મને આઠ આઠ આના આપે છે ત્યારે

એનું દંડાંત પેલું છાકરું તો આપવાને બદલે રોજના આઠ આઠ આના ખાય છે ! ” એ રીતે લક્ષ્મી અને પૈસાનો ભેદ ઓળખાતાં નથી. લક્ષ્મી એટલે શોભા, શ્રી, ઉત્પાદન અને સૃષ્ટિનું અશ્વર્ય, સૃષ્ટિની વિશ્વશક્તિ, સૃષ્ટિનું નિર્માણ પરંતુ પૈસો એટલે તો કૃત્રિમ. એની કિંમત ઓછીવત્તી થયા કરે કારણ કે એની પોતાની કિંમત નથી હોતી એટલે મેં તો એનું નામ જ લક્ષ્મી આપ્યું છે. આજે એક ખોલે અને કાલે બીજું ખોલે એની કિંમત જ આજે બશેર હોય તો કાલે ત્રણ શેર, ચાર શેર. એની વાણીમાં કંઈ મેળ જ નહિ એટલા માટે હું એને લક્ષ્મી કહું છું અને લક્ષ્મીને નભાવી લેવો એ એક વાત અને એને આખા સમાજનો કારભારી બનાવવો એ બીજી વાત. આજે સમાજની બહુ જ ભયાનક અવસ્થા થઈ ગઈ છે, એટલા માટે એ લક્ષ્મીનું સ્થાન લઈને મેટો. હીક એ જ રીતે, સરસ્વતીનું પણ થઈ ગયું. સરસ્વતી એટલે વાણી, બ્રહ્મશક્તિ. “યાવત્ પ્રજા વિઞ્ઠિતમ્ તાવત્ વા” બ્રહ્મ જેટલું વ્યાપક હોય છે—વિશાળ હોય છે તેટલી જ વાણી વ્યાપક છે. બ્રહ્મની બરાબરી વાણી કરે છે માટે ‘બ્રહ્મ’ શબ્દનો અર્થ પણ વાણી થાય છે. સંસ્કૃતમાં મંત્ર એટલે વાણી થાય છે. જેટલું બ્રહ્મ વ્યાપક, વિશાળ બ્રહ્મ, એટલી જ વાણી વ્યાપક, વિશાળ હોય છે. પણ તેને બદલે આજે વાણી સંકુચિત થઈ ગઈ છે. અને પછી એવા એવા વિષયોનું એવી એવી વાણીમાં વર્ણન થાય છે કે જેથી કંડીને સમાજ ઉત્તત યજ્ઞને બદલે ગલત શબ્દોના પ્રયોગથી અવનત થાય છે. શબ્દોનો અર્થ ઉપર ચડવો જોઈએ—ત્યારે સમાજ ઉપર ચડે છે અને ન્યારે શબ્દોનો અર્થ નીચે ઊતરી જાય છે ત્યારે આખો સમાજ પતિત થાય છે. ત્યારે એ બધું સરસ્વતીની સાંધના કરનારના હાથમાં હતું પણ ધીરે ધીરે પેલા સારસ્વતો એટલે કે સરસ્વતીના ઉપાસકો પૈસાના જ ભક્ત થઈ ગયા. એક વાર એક વિદ્વાન માણસને મેં પૂછ્યું કે—સંપત્તિવાન મોટા અને ડાહ્યા કે વિદ્વાન ડાહ્યા ? તો એમણે મને જવાબ આપ્યો

કે વિદ્વાન વધારે ડાહ્યા. તો મેં એને પૂછ્યું કે જો વિદ્વાન વધારે ડાહ્યા હોય તો આજે તો વિદ્વાનો જ સંપત્તિવાનોની પાછળ જતા દેખાય છે અને સંપત્તિવાન વિદ્વાનોની પાછળ આવતા દેખાતા નથી, તેનું શું કારણ? તો એમણે જવાબ આપ્યો કે વિદ્વાનો ડાહ્યા છે એટલે જ એ સંપત્તિની કિંમત ઓળખે છે માટે જ એ સંપત્તિની પાછળ જાય છે અને પેલા સંપત્તિમાનો મૂખ્યાં હોઈ વિદ્યાની કિંમત ઓળખતા નથી માટે જ એમની પાછળ નથી આવતા. અને એઓ વિદ્યાની પાછળ નથી જતા તેમાં જ વિદ્યાનો મહિમા પ્રકટ થાય છે એ રીતે સારસ્વતી પોતાની દેવતાને ઓળખી ન શક્યા એટલે પછી દરજારી કવિઓ થાય અને જેવી માગણી થાય તે પ્રમાણે લખે મને પણ કેટલીક વાર ઘણા સાહિત્યકો પૂછતા કે અમારા જેવા સાહિત્યકારો પાસે તમારી શી માગણી છે? તો હું તેમને કહેનો કે ભાઈ! સાહિત્યકો પાસે માગણી કરનાર હું કોણ? મારી કશી માગણી નથી સાહિત્યકો સાહિત્યની ઉપાસના અનન્યભાવે કરે અને સરસ્વતીની કિંમત ઓળખે, શબ્દને અવનત ન થવા દે. એટલું કરે તો એમાં ભદાન-આમદાનની સેવા આવી ગઈ. અને બીજી પણ જે સેવાઓ થઈ શકતી હતી તે બધી થઈ ગઈ. એટલે શબ્દને ઉત્તત બનાવવો એ જ કામ છે. શબ્દની કેવી રીતે અવનતિ થાય છે એનું તમને એક દૃષ્ટાંત આપું. “બ્રાહ્મણ” શબ્દ. “અમારા ઘરમાં એક બ્રાહ્મણ રાખેલો છે.” અહીં “બ્રાહ્મણ” એટલે કે રસોઈ કરનાર રસોયો. ગૂંચરાતમાં કેટલેક ટેકાણે એને “મહારાજ” પણ કહે છે. આપણા રવિશંકર મહારાજ પણ મહારાજ અને પેલો પણ મહારાજ, શબ્દ કેટલા અવનત થઈ ગયા! ઉપનિષદમાં શ્લોક આવે છે કે—“યથા મહારાજને વા મહાબ્રાહ્મણો વા અતિપ્રીમ આનંદસ્ય ગત્વા શેતે” જેમ કોઈ જનક જેવો મહારાજ લોક-સેવાપરાયણ હોય અને વસિષ્ઠ જેવા મહા બ્રાહ્મણ અત્યંત નિશ્ચિંત થઈ ને પરમેશ્વરના અંક પર મસ્તક મૂકી રાવે સૂએ છે અને એમને નિઃસ્વપ્ન નિદ્રા આવે છે, અથવા બાળકને પણ એવી જ નિઃસ્વપ્ન નિદ્રા આવે છે.

ઉપાનયદમાં આવ્યું છે. આમાં પેલો બ્રાહ્મણ અને મહારાજા અને કેટલા નીચે ઊતરી ગયા ! એવા તો તમે ગુજરાતીમાં ધણા શબ્દો જોશો. ગુજરાતમાં જ્યારે શરૂઆતમાં રાત્રિશાળા શરૂ થઈ ત્યારે નરહરિભાઈ પરીખે રાત્રિશાળાના આચાર્યો માટે એક લેખ લખ્યો, જેનું મથાળું હતું : “ રાત્રિશાળાએના આચાર્યોને. ” એમાં કેટલીક વાતો અંગે એક, બે, ત્રણ એમ કરીને સૂચનાઓ આપી હતી. એમાં એક સૂચના એ પણ હતી કે રાષ્ટ્રાધિશાળાના આચાર્યોએ બીડી ન પીવી જોઈએ એ બધી સૂચના સાંભળીને શંકરાચાર્ય અને રામાનુજાચાર્ય શું કલ્પના કરતા હશે કે આચાર્યોને આવી સૂચના કરવાનો સમય આવી ગયો છે ! તો પેલો શબ્દ કેટલો નીચે ઊતરી ગયો ! પહેલાં તો બ્રાહ્મણાચાર્ય એવી રીતે આચાર્ય શબ્દ વપરાતો હતો પણ હવે તો આચાર્ય શબ્દ આટલો નીચે ઊતરી ગયો અને હવે તો એના કરતાં પણ મોટો શબ્દ જોઈએ એટલા માટે “ પ્રાચાર્ય ” નીકળ્યો. પ્રોફેસર માટે પ્રાચાર્ય શબ્દ આવી રીતે જ્યારે શબ્દો નીચે ઊતરે ત્યારે સમજવું જોઈએ કે સમાજનું પતન થઈ રહ્યું છે. શબ્દનો અર્થ ફરી જ્યારે ઊંચો ને ઊંચો ચડતો જાય ત્યારે સમજવું જોઈએ કે સમાજનું ઉત્થાન થાય છે એટલું બધું સામર્થ્ય શબ્દમાં રચું છે કે શબ્દ એ પરમેશ્વરની શક્તિ છે જે માનવમાં પ્રગટ થઈ છે,—તેનું નામ શબ્દ છે એવી રજૂ વાણી જે માનવમાં દેખાય છે તે માનવેનર જાણીમાં આપણે નથી દેખતા માનવને માટે વાણી એ વિશેષતા છે હું હમેશાં શબ્દશક્તિની કદર કરું છું અને સાહિત્યકોની પાસેથી એટલી જ અપેક્ષા છે કે તેઓ શબ્દને નીચે પડવા ન દે શબ્દ નીચે ન ઊતરી જાય તેની સાવધાનતા રાખી, શબ્દની સંભાળ કરે, જેથી કરીને ભણે દુનિયામાં લોકો ગમે તે રીતે વર્તતા હોય પણ એમના શબ્દો એમને એ વર્તતાં પાછા ખેંચી લે. એમને પતનમાથી ઉઠાવી લેવા અને બનાવે એ જ મુખ્ય આશા હું સાહિત્યકારો પાસેથી રાખું છું.

કેટલીક વાર એમ થાય છે કે સાહિત્યકારો અને બીજા કલાસિદ્ધો લોકોને કહે છે કે તમે અરસિક છો, તમે કેળવાયેલા નથી માટે મારી કળાને તમે સમજી શકતા નથી સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્રકળાની ખુબી સમજવા માટે આંખ, કાન, મન કેળવાયેલાં હોવાં જોઈએ, એમ જો ન હોય તો તે “ઓપ્રિસિયેઇટ” ન કરી શકે—રસગ્રહણ ન કરી શકે. આવું થણા સંગીતજ્ઞ, સાહિત્યકો કહેતા હોય છે. આજે લોકો પાસેથી આશા રાખવામાં આવે છે તેથી તદ્દન કાલ્પી આશા હું ‘રાખું’ છું. અરસિકશિરોમણિને રસ પમાડે તે કવિ કહેવાય કાકિલા ગાય છે તો એકદમ સૌનું ધ્યાન ખેંચાય છે. પરંતુ કાકિલા એવી અપેક્ષા નથી કરતી કે મારું ગાયન સમજવા માટે કેળવાયેલા કાન હોવા જોઈએ. સરોવરમાં સુંદર કમળો ઝળેલાં હોય છે તે બધાના મનને ખેંચી લે છે, તે મનોહર માલૂમ પડે છે પરંતુ તે એવી અપેક્ષા નથી કરતાં કે મારું રસગ્રહણ કરવા માટે લોકોની આખો કેળવાયેલી હોવી જોઈએ. પરંતુ

“ઋતસ્ય શ્લોકો બધિરા તતહ”

સત્યનો જે શ્લોક હોય તે બધિર માણસના કાનમાં પહોંચી પ્રવેશ કરે છે. તો જેને શિક્ષણ મળ્યું નથી એવા સહજ અશિક્ષિત મનુષ્યને જે આપણે રસ ન પહોંચાડી શકીએ તો રસનું જરણું સાવ સુકાઈ ગયેલું છે એમ હું તો માનું. તો હું તો એમ ન કહું કે પેલા બાઈ રસિક નથી પણ એમ કહું કે રસ પમાડવાની શક્તિ આમનામાં નથી માટે કવિત્વ ઓછું પડે છે. બિલકુલ સહજ ભાવે જે શબ્દ બધાને ખેંચી શકે એમાં જ વધારેમાં વધારે કળા પ્રગટ થાય છે અને તેમ કાલ તો જે કળા ગ્રહણ કરવા માટે ગ્રાહક પાસે વિશેષ શિક્ષણની અપેક્ષા હોય એમાં પણ કાંઈ કળા હોય પણ એ કળા સ્વયંપ્રત્યક્ષ, સ્વયં-સ્પષ્ટ નથી જેમ કે ચંદ્રમા “ચંદ્રમા મનસો ભત્તા:” હોયને સૌના મનને ખેંચી લે છે. નાનું બાળક પણ ચાદ્રમામાની વત કહે છે અને આગ્રહ રાખે છે કે ચાંદ્રમામા મારી પાસે આવવા જોઈએ,

એટલા માટે આકર્ષણ સહેજે થાય છે. પંક્ષીઓને આકર્ષણ થાય છે સૂર્યોદયનું. તે અત્યંત સ્વાભાવિક આકર્ષણ છે. જે વસ્તુ માટે સ્વાભાવિકપણે આકર્ષણ થાય છે, તે વસ્તુમાં સર્વશ્રેષ્ઠ કેળા પ્રગટ થઈ, એવો મારો અભિપ્રાય છે. આ તો હું સહેજે બોલી ગયો.

ટોલ્સ્ટોયે એક વાર ટીકા કરેલી. શેક્સપિયર પર એવું “ક્રિટીસિઝમ” હતું. શેક્સપિયર એક બહુ મોટો મહાન સાહિત્યક મનાય છે પણ એનામાં કંઈ સાર નથી એવા અર્થવાણું કથન ટોલ્સ્ટોયે કયું હતું. તે પોતે એક મહાન સાહિત્યક હતા એમ બધા માને છે અને એમણે પોતે પોતાના ઉપર પણ ટીકા કરી છે કે મેં ઘણી મોટી મોટી નવલકથાઓ લખી છે પરંતુ તેમાં હું કંઈ સાહિત્ય જોતો નથી, પરંતુ જે ભારી નાની નાની કથાઓ છે તેમાં જ ભારી કેળા પ્રગટ થઈ છે. કારણ કે પેલી જે નાના નાની કહાણીઓ છે તે બિલકુલ સહજતાવે નાનાં છોકરાં પણ સમજી શકે છે અને મોટા માણસો પણ સમજી શકે છે, કેળવાયેલા અને વગર કેળવાયેલા અશિક્ષિતો પણ સમજી શકે છે. જેનું રસગ્રહણ સાવજનિક સર્વજનોલભ્ય, સર્વજનોના હૃદયને જે રપશં કરી શકે તેવી જે વસ્તુ હોય તેમાં સર્વોત્તમ સાહિત્ય પ્રગટ થયું એમ કહેવાય, કેમકે સાહિત્ય એટલે જ સહિત-સાથે એમ થાય છે, જે સાહિત્ય અમુક માણસોની સાથે જવાની કલ્પના કરે. સૈની સાથે જવાની જેનામાં શક્તિ ન હોય, તેનું સાહિત્યપણું સંકુચિત થયું કહેવાય. સાહિત્ય શું એવું ન થઈ શકે કે બધા જ ઇચ્છે આ મારી સાથે હોય ? જેવી રીતે બધા છોકરાઓ કહે કે મને ગોળ મળવો જોઈએ. સ્વાભાવિક રીતે ગોળ વિશે પ્રાપ્તિ સૌ છોકરાઓને હોય છે તેવી રીતે સાહિત્ય વિશે પણ જો સૌને પ્રેમ ન હોય તો તે સાહિત્ય સાહિત્ય ન રહે, સાહિત્ય થઈ નય. અમુકને માટે જ, કોઈ સ્પેશલ આસ સમજ હોય તેની સાથે જ સાહિત્ય જવું હોય અને આખા સમગ્ર સાથે જો તે ન જઈ શક્યું હોય તો તે સાહિત્ય સંકુચિત થઈ

જાય. અને મને ધારતી છે કે આપણું સાહિત્ય હિન્દુસ્તાનમાં ધીરે ધીરે ધણું સંકુચિત થતું જાય છે, કારણ કે જે સર્વજનોને માટે હવે તે હવે વિશિષ્ટજનો માટે થઈ ગયું. આ કાંઈ સાહિત્યની પ્રગતિ નથી પણ સાહિત્યની સંકુચિતતા જ છે એવું મને લાગે છે. હું ટોલ્ટોયના એ કથનમાં પૂરી રીતે સંમત નથી થતો કે શેકસ્પિયરમાં કશો સાર નથી, પણ ટોલ્ટોયના કથનમાં કે નવાં એણે જે રીતે શેકસ્પિયરની ટીકા કરી છે તે કથનમાં ઘણો સાર છે એમ હું માનું છું; એની ટીકામાં જે દષ્ટિ છે તેમાં એ બહુ સ્પષ્ટ છે એમ હું માનું છું. અને જે રીતનું ટોલ્ટોય સાહિત્ય ઇંગ્લેન્ડ છે તે રીતનું શેકસ્પિયરમાં પણ છે. એટલા માટે શેકસ્પિયરનો ખ્યાલ, થઈ શકે છે કે એમાં પણ સાર છે. પણ તેમ છતાં ટોલ્ટોયની ટીકાનો મમ્ માનવો જોઈએ, એના પર વિચાર કરવો જોઈએ. તમે જાણો છો કે ભાગવતમાં સંસ્કૃતનાં અત્યંત મધુર કાવ્ય લખેલાં છે અને તે સૌને અત્યંત આકર્ષક થયેલાં છે. હવે ભાગવત જ લઈએ તો એની ભાષા જરાકે કડણ છે. તેમ છતાં એ બહુ મધુર છે. માધુર્યમાં તો એની સાથે કાંણુ હરીફાઈ કરી શકે? સંસ્કૃતમાં ભાગવત એ અપ્રતિમ ગ્રંથ કહેવાય. આખી જનતાનાં પાપનું જે નિવારણ કરી શકે એવો જે વાગ્વિસર્ગ હશે તે ભગવાનને પ્રિય હોય છે, એ ભગવદ્ પ્રિય થાય છે. આખી જનતાના પાપને ધોઈ શકે એવો જે વાગ્વિસર્ગ હોય તે સર્વોત્તમ કાવ્ય કહેવાય. ઋગ્વેદમાં કવિની વ્યાખ્યા બહુ જ હંકારમાં કરી છે, પરંતુ એમાં બહુ જ સમગ્રદર્શન થાય છે. “બ્રહ્મા દેવાનાં પદવીઃ કવીનામ્ ઋષિઃ વિભ્રાણુમ્ ।”

જેવી રીતે વિદ્યોમાં-જ્ઞાનીઓમાં ઋષિ શ્રેષ્ઠ કહેવાય, કેવળ બુદ્ધિથી વિચાર કરનારા તે નહિ પરંતુ જે ધર્મની રક્ષા કરે છે તે દ્રષ્ટા શ્રેષ્ઠ કહેવાય વિદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ઋષિ કહેવાય તેમ કવિતામાં શ્રેષ્ઠ પુરુષ જે પદમાપ્ત થયો છે તે પદવિત્ પદ્મ કહેવાય. એટલે કે જે

પદ, પદવી મુઠ્યા પડેલી ગયો છે તે ઉપર પડેલીને નીચે લુએ છે અને ચારે તરફ નગર નાખે છે તેને સમય દર્શન થાય છે. સમય દર્શન વિના સદ્વિન્ય નિર્માણ નહિ થાય. એ જાએ ચડે ત્યાંથી ચારે બાજુ લુએ તો સમય દર્શન થાય અને નીચેથી લુએ તો સંકુચિત દર્શન થાય આંખો તાણી તાણીને લુએ તો જેટલું લુએ તેટલું જ દેખાય. એનાથી જરા વધારે સ્પષ્ટ લુએ, બારીક નગરથી લુએ તો ઘાડું વધુ સ્પષ્ટ દેખાય; પણ જેટલું જેવાવ તેટલું તે લુએ; પરંતુ તે ઉપર ચડે અને તે પછી ચારે તરફ લુએ તો એને વ્યાપક દર્શન થાય.

“પગ્ગતક્રો વ ભુમકુ ધીરો બાલે અવેકખતિ”

—જગવાન ગૌતમબુદ્ધ ખેલી ગયા કે એ જે પર્વતરથ પુરુષ છે તે પર્વત પર ચડે છે અને પછી નીચે લુએ છે, જે ભૂમિ પર ફરનારાઓ છે તેમની સામે તે લુએ છે. તેવી રીતે જાની ક્ષિપ્રો ઉપર જઈને બધાને લુએ છે, જે ક્ષિપ્ર પોતે વિદ્યારમરત હોય છે તે બીજાના વિદ્યારાતું માપન નથી કરી શકવાનો. આ એક બહુ વિચિત્ર હું ખેલી ગયો. ઘણાને એમ લાગે છે કે સદ્વિના વિદ્યારાતું દર્શન તેને જ થાય, જેને પોતાને એનો અનુભવ હોય. હું બીજાં જ કહું છું કે જેની રીતે સંસ્કૃતિરૂપે પોતાને જે તાવ હોય તે તે તાવને ન માપી શકે પરંતુ એને પોતાને તાવ હોવો નથી એટલા માટે જ એ બીજાના તાવને શીકે માપી શકે છે, તેવી રીતે જે લોકો વિદ્યારથી ઉપર બહુ પેલ, જેઓ ઉદસીન હોય, ઉત્-અસીન હોય, (પોતાને જે અગોષ માને, અને સ્વદીપ ચર્મ મેં મેં માટે) એ ઉત્તમ દર્શન કરી શકે, સ્વચ્છદર્શન કરી શકે. એટલા માટે હું એવી અપેક્ષા રાખું છું કે જે સદ્વિન્યું પામત મેં કરું છે અને જેની માત્ર ઉપર અસર થઈ છે તે તે સદ્વિન્યે ઉગમ થયા અને સ્વચ્છ વિરંતન સદ્વિન્ય સમાજને તેના જ આપી શક્યા જેઓ પોતાના મનથી ઉપર પડેલી ગયા.

મનની અંદર જે ધુમ્મા કરે છે તેઓ જાણે બીજા કેટલાક સહધર્મીઓને આકર્ષણ કરે. જેવી રીતે બાણભટ્ટની કાદંબરી કોઈ કામવિહ્વળ પુરુષ હોય તેને જરૂર ખેંચી શકે, કેમકે પેલો સહભાવી હોય એને એટલું આકર્ષણ થઈ જાય છે. પરંતુ તે સમસ્ત સમાજને ખેંચી ન શકે. અમુક એક અંશ હોય છે એ અંશ જ એનું ગ્રહણ કરી શકે, પણ વાસ્તીકિનું રામાયણ સૌને આકર્ષણ કરે છે કેમકે વાસ્તીકિ પોતે સર્વભૂતાતુકપા રાખનારો હતો પણ પોતે તો પોતાના સુખદુઃખથી પર હતો. વાસ્તીકિ તો પોતાના સુખથી સુખી અને પોતાના દુઃખથી દુઃખી ન હતો. તે બીજાઓના સુખથી સુખી અને બીજાઓના દુઃખથી દુઃખી થઈ શકતો હતો. જે પોતાના સુખથી સુખી, અને પોતાના દુઃખે દુઃખી થતો હશે—જેમકે કોઈ જનવર હોય છે, તેને પછી પોતાના સુખદુઃખથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુનું ભાન નથી રહેતું. એ તો એના પોતાના સુખદુઃખમાં જ ગુસ્તાન રહે છે. તેને આખી સૃષ્ટિમાં “તન્મયમ્ જગત્” દેખાય, એને પોતાનું જગત જ દેખાય છે. પોતે દુઃખમગ્ન છે તો આખું જગત તેને દુઃખમગ્ન દેખાય છે. એને પોતાને શન્યજગત દેખાય છે તો જગત પણ એને શન્ય દેખાય છે.

મારા સંસારમાં એવી આપત્તિ આવી પડી કે હવે મને આખો સંસાર, જગત શન્ય લાગે છે પણ જગત તો પૂર્ણ જ છે, એ કંઈ શન્ય નથી. એ કાલે જેવું હતું તેવું જ આજે છે, અને આવતી કાલે પણ તેવું જ રહેશે પણ મારા ઉપર પણ એવી આપત્તિ આવી પડી છે કે મને તે જગત શન્ય લાગે છે—અને તે લાગે જ છે, આખા જગતને એવો અનુભવ નથી થતો. તો, જેનામાં વિશ્વની સાથે થવાની શક્તિ ન હોય તો તે કવિ ન બની શકે. કવિ કાગિદાસે એક મુંદર વિલાપ વર્ણવ્યો છે “અન્તવિલાપ.” એક ભાઈએ મને કહ્યું એવો તો મુંદર એ વિલાપ છે, તો મેં એમને પૂછ્યું કે એમાં શું સૌંદર્ય છે ? બાઈ, આ બતાવો તો ખરા તો એમણે મને કહ્યું કે તે એવું

તો સુંદર છે કે એ સાંભળીને આંખમાંથી એકદમ આંસુ આવી જાય. તો મેં એમને કહ્યું કે ધારો કે માંતો કંઈ છાકરો મરી ગયો અને મા જે વિલાપ કરે તે શું કાળિદાસના વિલાપ કરતાં એનામાં ઓછી શક્તિ હોય છે? તેજ જોઈને આપણી આંખમાં આંસુ ન આવે કે? તો પછી કાળિદાસની વિશેષતા શું હતી? કાળિદાસની વિશેષતા એ હતી કે જે પેલી માને નથી સ્મરતી. પેલી મા તો પુત્રના વિયોગના દુઃખમાં તન્મય થઈ જાય છે. એટલે કાળિદાસને જે સૂઝે છે તે “મરણું પ્રકૃતિઃ શરીરિણાં વિકૃતિભવિતમુચ્યતે-પુષ્પેઃ” મરણુંને જીવનમાં વિકૃતિ માનીએ તો દુઃખ થાય છે પરંતુ દુઃખ તો જીવનમાં હોય છે છતાં તેનું આરોપણ મરણું પર કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે એક માણસ એવો છે કે જે દુઃખથી પીડાય છે અને જે એમાંથી મુક્તિ પામવાની કોશિશ કરે છે, પરંતુ એ દુઃખ મટાડવાનું સામર્થ્ય ના ડોક્ટરમાં છે, ના પત્નીમાં છે, ના એના ભાઈમાં કે ના એના પુત્રમાં છે. એ દુઃખમાંથી એને જે મુક્તિ અપાવે છે તે એનો મહામિત્ર મૃત્યુ છે. પરંતુ મૃત્યુ ઉપર દુઃખદાયીનો આરોપ કરવામાં આવે છે અને એવું તો ભયંકર વર્ણન કરવામાં આવે છે કે જેથી એવું લાગે કે ચોરને છોડીને શાહુકારને ફારસીએ ચઢાવ્યો. મરણ એ કંઈ આપતિ નથી. એ દુઃખમાંથી મુક્ત કરાવનારી વસ્તુ છે. અને મૃત્યુ વખતે જે દુઃખ છે તે જીવનના દોષોને પરિણામે આવેલું દુઃખ છે. તો, જીવનને એમાં જે દુઃખોમાંથી છોડાવવાનું કોઈનું સામર્થ્ય નથી. તે સંત્રસ્ત જીવેને મૃત્યુ એવી સ્થિતપ્રજ્ઞની દશામાં પહોંચાડી દે છે કે પછી એને ન સુખ થાય, ન દુઃખ થાય. આવા મહામિત્રને પણ શત્રુ સમજાવે છીએ. મૃત્યુ આવે છે તો આપણે સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈએ છીએ કે નહિ તેનો જરા પ્રયોગ કરીને જોઈએ છીએ. એક પ્રયોગ તો એ કરીએ છીએ કે પેલા મૃત માણસને નવરાત્રીએ છીએ અને પછી જોઈએ છીએ કે એ દેહ સંતુષ્ટ થાય છે કે નહિ, ખુશ થાય છે કે નહિ. એ દેહને કંઈ સંતોષ થતો દેખાતો નથી એટલે

આપણે સમજી જઈએ કે એ સ્થિતિપ્રસં થઈ ગયો. એ પોતાના સુખથી સુખી નથી થતો, એ તો આપણે જોઈ લીધું. પરંતુ એ પોતાના દુઃખે દુઃખી થાય છે કે નહિ એ જોવા માટે આપણે બીજા પ્રયોગ કરીએ છીએ. આપણે એને અગ્નિ પર બાળીએ છીએ અને જોઈએ છીએ કે અગ્નિના સ્પર્શથી એ દુઃખી નથી થતો ને! એટલે સાબિત થાય છે કે એ પરિપૂર્ણ સ્થિતિપ્રસં થઈ ગયો. એને નવરાંવીએ છીએ ત્યારે એ સુખી નથી થતો, એને રમશાનમાં લઈ જઈને બાળીએ છીએ ત્યારે દુઃખી નથી થતો. માટે એ સિદ્ધ થઈ ગયું, એ પાંકા નિશ્ચય થઈ ગયો કે “દુઃખેષુ અનુદ્વિમમનાઃ સુખેષુ વિગતસ્પૃહઃ” આવી દશામાં એને વગર પુણ્યે મૃત્યુએ પહોંચાડ્યો. આવી પરમ દશા પ્રાપ્ત કરાવવા છતાં આવી અવસ્થામાં આપણે મહામિત્રને શત્રુ કહીએ છીએ એ ઉચિત કહેવાય? તો કાળિદાસે અજાવલાપમાં મરણ પ્રકૃતિઃ શરીરિણામ આ ને સાર કાઢ્યો છે તે કાંઈ દુઃખી કે વિયોગી જીવે વિલાપ કર્યો છે તેવો નથી. એટલા માટે કાળિદાસનું મહત્ત્વ છે. તો મને એમ લાગે છે કે સાહિત્યશક્તિ, શબ્દશક્તિ ત્યારે જ માણસ પ્રગટ કરી શકે કે જ્યારે એ સામાન્ય મનથી ઉપર જઈને પછી જનતાના માનસ તરફ જુએ છે. એ ને તન્મયતા છે, પોતાના સુખમાં સુખી થવાની, અને પોતાના દુઃખમાં દુઃખી થવાની એવી તન્મયતા કવિને હોય તો એ કવિ ન બની શકે. ને પોતાના દુઃખમાં તન્મય હોય છે તે તો અમુક લોકોને ખેંચી શકે છે, પરંતુ એ સર્વજનોને ખેંચી શકતો નથી. એનામાં એ શક્તિ પ્રગટ થઈ શકતી નથી માટે મારો આ વિચાર હું આપ લોકોની આગળ રજુ કરવા માગું છું કે સાહિત્યક તરીકે પોતાનું જીવન ને તટસ્થ અને અનાસક્ત કરી શકે એટલું તમારે કરવું જોઈએ અને પછી લોકવિમુખ થવું ન જોઈએ. તટસ્થતા અને અનાસક્તિ કેળવ્યા પછી લોકવિમુખ થઈએ તો તે બંન્ને પાછો એક બીજાને ખતરો બોલો થાય. જેમ કાંઈ જીવ પોતાના

સુખદુઃખમાં તન્મય થઈ જાય તો એમાં ખતરો છે, તેમ એવી રીતે જો છવ્વ સુખદુઃખથી પર થઈને લોકવિમુખ થઈ જાય તેમાં પણ ખતરો છે એ યર્થ શકે (એ લોકવિમુખ થઈ જાય, તો એ એટલો ઉપર ચઢી શકે છે, જ્યાં એની શબ્દશક્તિ કુંઠિત થઈ જાય છે) તો એવી અવસ્થામાં એ એક પણ શબ્દનું ઉચ્ચારણ ક્યાં સિવાય મહાકવિ થઈ શકે તેમ હું માનું છું. પણ એ અવ્યક્ત થઈ જાય છે અને અવ્યક્તનો સ્પર્શ સમાજને થાય છે પરંતુ અવ્યક્તનું જ્ઞાન સમાજને કે કોઈને નથી થતું માટે લોકોને જેનું ભાન છે તેને આપણે સાહિત્યક કહીએ છીએ માટે આપણે જો સુખદુઃખથી ઉપર છે, મનથી ઉપર છે, વિકારોથી ઉપર છે અને લોકવિમુખ ન હોય અને પોતાને સાક્ષીરૂપે જોતો હોય અને જો પછી સાહિત્ય પ્રેરણા થાય તો હું એને ઉત્તમ સાહિત્યક સમજું છું. અને એના સાહિત્યને પણ હું ઉત્તમ સાહિત્ય સમજું છું.

હવે આ બુદ્ધાન-ગ્રામદાન વગેરે જો ચાલે છે તેમાં તમારે શી મદદ આપવી તે હું તમને સુઝાહું તો તે મારા આધિકારની બહારની સેષ્ટ ગણાય, જે હું નથી કરવાનો. પરંતુ હું તમને એટલું જ કહેવા માગું છું કે આ જમાનામાં છેલ્લાં સોદોઢસો વર્ષોમાં જે કલ્પનાઓ આપણા દેશમાં સર્જી એ વિશેષ કલ્પનાઓમાં આ ગ્રામદાનની કલ્પના આવે છે. મેં ઘણીવાર કહ્યું છે કે-અને આજે બહુ વિસ્તારથી ન કહું તો એટલું જ કહીશ કે-સર્વ ઉપાસનાઓનો અનુભવ સમાન હોય છે એ મહાન વસ્તુ આપણા દેશમાં રામકૃષ્ણ પરમહંસે સાધના કરીને દુનિયાની આગળ મૂકી અને મનથી ઉપર જઈને પરમેશ્વર સુધી પહોંચી ત્યાંનો અનુભવ લઈને પાછું વિશ્વસેવા અર્થે લોકોમાં કામ કરવાની એક ભૂમિકા-અતિ મનસૂની ભૂમિકા તરફ બધાનું ધ્યાન શ્રી અરવિંદે ખેંચ્યું. આપણા દેશ માટે આ કંઈ નવી વસ્તુ હતી એવું નથી, આ પહેલાં એનું દર્શન આપણા દેશમાં અને બીજા દેશમાં

ધણ્યોને થયેલું. પરંતુ એ તરફ વિશેષ રીતે શ્રી અરવિંદે ધ્યાન એમ્યું. અને દુનિયાના કવેશો મટાડવા માટે શસ્ત્રશક્તિ નહિ પરંતુ સત્યાગ્રહ-શક્તિ વિજ્ઞાનના જમાનામાં કામ કરશે તેનું દર્શન મહાત્મા ગાંધીજીએ દુનિયાને કરાવ્યું આ ગ્રંથ વિશેષ દર્શનો નવભારતમાં પ્રગટ થયાં. તે હું નમ્રતાપૂર્વકે આપની આગળ કહેવા માગું છું એવું જ આ એક ચતુર્થદર્શન ભારતમાં સર્વોદય શબ્દની ઉપાસનાથી નિર્માણ થયું છે. જેમ હવા અને પાણી એ સાર્વજનિક છે તેવી રીતે ભૂમિ, લક્ષ્મી, વિચાર અને શક્તિ એ સર્વજનિક હોવી જોઈએ. આ વસ્તુ સૌને માટે છે અને સૌને માટે વાપરવી જોઈએ, એ સર્વસમર્પણ થવી જોઈએ. આ એક વસ્તુ આર્થિક અને સામાજિક ક્ષેત્રમાં કાન્તિ કરાવે એવી વસ્તુ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રગટ થઈ છે. તે સર્વોદય શબ્દની ઉપાસનામાંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આ ત્રીજી વસ્તુ છે એમ હું નમ્રભાવે તમારી આગળ રજૂ કરવા માગું છું અને એ રીતે આ વિશેષ વસ્તુ જે પ્રગટ થઈ છે તેનું ચિંતન-મનન કરજો અને તેની સાથે સહેજે નેટલા સમરસ થઈ શકાય તેટલા થજો એટલી વિનંતી કરીને આ મારું કથન સમાપ્ત કરવા માગું છું.

ગુજરાતમાં ન્યારથી પ્રવેશ કર્યો છે ત્યારથી ગુજરાતના ચહેરાઓમાં હું કાંઈ વિશેષતા જોવા કરું છું—જે વિશેષતા તેઓ પોતે ન જોતા હોય, કેમકે તેઓ પોતાના દૃષ્ટા થઈ શક્તા નથી, પરંતુ હું જોઉં છું અને મને લાગે છે કે હિન્દુસ્તાનના આ ખુણામાંથી—આ ગુજરાતમાંથી વિશ્વને કાંઈક મળવાનું છે. જે લેમ ન હોત તો ગાંધીજી ગુજરાતમાં પેદા જ ન થયા હોત. ગાંધીજી ગુજરાતમાં પેદા થયા તે અકસ્માત નથી, પરંતુ ગુજરાતમાં એવી શુદ્ધ શક્તિ પડેલી છે જેનું એ સ્વાભાવિક સ્ફુરણ હતું. તો, એમના ગયા પછી આપણે ગમે તે રીતે વર્તતા હોઈએ તોપણ આપણા સમાજને એમણે જે વ્યાપક દર્શન કરાવ્યું છે તે આ ગુજરાતમાં વિશેષરૂપે કામ